HA 3.133:2

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR HÍRLAPTÁRA

ERDÉLYI MUZEUM

12(46)köt. 1941.

1/2-3/4.füz.

cl.,tj.,2 t.

h:bor., térk.; mut.

Fv.

NJ

III. pld. HA 3.133:2 13.935

ERDÉLYI MÚZEUM

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KÖZLÖNYE

XLVI. kötet — 1941. 1—4. füzet

SZERKESZTI

SZABÓ T. ATTILA

Magyar ... 1806

Új folyam XII.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület

KOLOZSVÁR
Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt.
1941

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
Hírlaptári Növedéknapló
1951. év 1196. sz.

TARTALOM

Lap

Tanulmányok

Balogh Artúr: Az erdélyi szellem — 1

Biró Sándor: A román politikai sajtó születése és fejlődése Magyarországon — — — — — — 145

Biró Vencel: Gróf Batthyány Ignác 7

Dömötör Sándor: A gyermekgyilkos nők büntetése és a néphagyomány — — — — — — — — 183

Ferenczi István: Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán — — — — — 189

Herepei János: A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói — — — 215

Herepei János: A kenézlői lelet X. századbeli olasz érmei — — — 30

Kovács István: Az ógörög pénzek pontozott típusának jelentősége — 235

Kristóf György: Az abszolutizmus korának magyar hírlapirodalma 20

Palotay Gertrud: Régi erdélyi hímzésminta-rajzok — — — — — 243

K. Sebestyén József: Régi székely népi eredetű műemlékeink — — 36

Szabó T. Attila: Két népdalunk szövegének forrása — — — — — 259

Szabó T. Attila: Újabb adatok és pótlások kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratainak könyvészethez — — — — — — — 51

Tóth Zoltán: Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana 265

Lap

A Természettudományi Szakosztály közleményei

Győrffy István: Campunala Cervicaria calycanthemiája, petaloidiája és pleiotaxiája Kolozsvár környékén (bővített német szöveggel) — — — — — — — — 335

Haáz Ferenc és *Jodál Károly:* A vargyasvölgyi barlangok — — — 366

Nyárády E. Gyula: Kolozsvár környékének mocsárvilága — — — 105

Tulogdy János: Martin Lajos élete és munkássága — — — — — 351

Szemle

Mokcsay Júlia: A legújabb kor magyar könyvészeti törekvései — — 285

Szta.: Dr. Csűry Bálint — — — 282

Szta.: Karl Béla — — — — — — 284

Adattár

Aáy László: Magyarkapus helynevei 80

Nagy Géza: Báthory István adománylevele Sombori László kincstárnok részére — — — — — 291

Biró Vencel: Gróf Batthyány Ignác levelei — — — — — — — 295

C:. Bogáts Dénes: Zágon 1690. évi földúlása és következményei — 311

May István: Aranka György négy levele — — — — — — — — 99

Lap

Nyelvművelés

Brüll Emánuel: A -da, -de képző újraéledése 138 — A határozott névelő elhagyása 136 — A szópárok 377 — Alakvegyülés 133 — Az ősök nevéről másodízben 384 — Kis hibák — gyakori vétségek V. — — — — — — — — 139

Márton Gyula: Román szavak a magyar egyetemi hallgatók nyelvén 381

Zsakó Andor: Pityókos és még valami 385

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület közleményei

Br. Jósika János: Megnyitó beszéd az 1940. június 30-án tartott évi rendes közgyűlésen — — — — — 71

Dr. Kántor Lajos: Titkári jelentés az EME 1940. évi működéséről — 73

Képek

A csíkcsatószegi kő keresztelőkút — 46

A csíkcsicsói kő szentségfülke — — 42

A csíkdelnei kő szentségfülke — — 42

A csíkkozmási kő szenteltvíztartó — 40

A csíkmenasági körablak — — — 38

A csíkpálfalvi keresztelőkút — — 38

A csíkszentléleki kő szentségfülke — 43

A csíkszentmártoni kő szentségfülke 45

A csíkverebesi kő templomajtó-keret és szenteltvíztartó — — — — 49

A feleki hegyvonulat mocsarainak térképe — — — — — — — 121

A fennsíki mocsár keleti vége — — 117

A gelencei kő szentségfülke — — — 45

A Hadak útja tó-csoport és mocsaras rétek helyrajza — — — — — 125

A kajántói tó nádasának belseje, 1. kép — — — — — — — — 107

Lap

A kajántói tó nádasának belseje, 2. kép — — — — — — — — 108

A Kápolnás-bérctől északra és északkelere levő terület részletesebb áttekintő térképe — — — — — 191

A Kápolnás-bérctől észak-északkeletre levő I. sz. kísérő-tábor alaprajza és metszete — — — — — — 194

A kászonfeltízi Katalin-kápolna kő ajtóbéllete — — — — — — — 48

A kézdiszentléleki róm. kat. templom északi támasztó pillére — — — 37

A kilyéni kő szentségfülke töredéke 44

A Kisbotyila-tó és környéke — — 111

A koltói református egyházközség egyik terítőjének hímzése — — 255

A köpeci kő keresztelőkút töredéke 41

A köpeci templom régi koronázópárkánya — — — — — — — 41

A lebegő kerék, Martin Lajos rajza 355

A magurai I. tó — — — — — — 113

A II. sz. berédi 1 : 5000 méretű földtani térképlapnak a limesre vonatkozó részlete — — — — — — 196

A II. sz. erődítés alaprajza és metszetei — — — — — — — — 198

A miklósvári kő keresztelőkút — — 39

A mojgrádi Várhegy keleti oldala — 200

A nagygalambfalvi kő szentségfülke 47

A nagykászoni templom karrikatúrája 50

A Nagytó növényzet-mozaikja — 130

A +449-től keletre fekvő töltésmegkettőződés és metszete — — — 207

A Nyírestető alatti mocsarak — — 116

A sikló utáni, attól északkeletre eső töltésrész és cövekmű képzeleti átmetszete — — — — — — — 193

A szárhegyi kő keresztelőkút — — 39

Lap

A tálos-tetői őrtorony alaprajza és képzeleti metszete — — — — — 213

A tordai ref. egyházközség Rédei Júliától származó terítőjének sarka 256

A tordai Rédei Júlia-féle terítő közepe — — — — — — — — — 257

A várhegyi vár alaprajza — — — 201

A várhegyi várban talált néhány érdekesebb edénycserép-töredék — 203

A vargyasvölgyi barlangok I., II. 367, 369

Az ajtonvidéki mocsarak térképe — 123

Az I. sz. erődítmény utáni limesrész képzeleti metszete — — — 195

Az 1941. év nyarán bejárt terület 1 : 75.000 méretű áttekintő térképe — — — — — — — — 190, 191

Batthyány Ignác gróf erdélyi r. kat. püspök arcképe — — — — — 11

Batthyány Ignác gróf egyik levelének hasonmása — — — — — — — 299

Lap

Fáink aránylagos részvétele az erdők összetételében a Szelicsei-tavak környékén — — — — — — — — — 119

Felföldi szúrkált hímzésminta-rajz 246

Képes tábla Győrffy István tanulmányához — — — — — 336 337

Kolozsvári tavak részletes alakja — 127

Magyarkapus helynévtérképe 80 és 81

Martin Lajos dr. arcképe — — — 353

Martin Lajos dr. gépe az Erdélyi Múzeumban — — — — — — 357

Martin Lajos dr. rajza a szárnyak beállításáról — — — — — — 360

Pontozott típusú ógörög pénzek — 237

Rédei Júlia szúrkált hímzésminta-rajza — — — — — — — — 243

Rédei Júlia hímzésminta-rajza 251, 252, 253, 254

Román stílusú füttőláb a XIX. század elejéről Csíkmenaságon — — — 46

XVIII. századi erdélyi úrihímzés 248, 249

Pótlás és hibaigazítás 386

Felelős kiadó : Dr. Szabó T. Attila.

Minerva Nyomdai Műintézet Rt, Kolozsvár 12528 — Felelős vezető: Lengyel Albert igazgató.

Az erdélyi szellem.

Erdély egy részének a magyar koronához való visszatérése óta alig emlegetnek valamit gyakrabban, mint az „erdélyi szellemet", a transzilvánizmust, az erdélyi, transzilván gondolatot. Mindeddig azonban jórészben csak általánosságban mozgó szép szólamokat kaptunk, nem igen láttunk komoly törekvést annak kimutatására, hogy erdélyi szellemről lehet-é beszélni és mi alapon. Már pedig az ilyen külön szellemnek kellőleg meg nem alapozott emlegetése jóra nem vezet. Alkalmas téves megítélések, felfogások meggyökereztetésére, nem helyes történelem-látásra. Nem fogadhatjuk el az erdélyi szellemnek tagadását az emberi életnek olyan terein, amelyeken az határozottan kimutatható. De állást kell foglalnunk az erdélyi szellemnek kritikátlan idézgetése ellen is, amely az erdélyi ember életének minden irányában szorosan tudományos megalapozottság nélkül sajátos szellemet vél felfedezni. Elvégre ha erdélyi szellem van — aminthogy ezt a legtöbben nem tagadják — annak határozott tartalmúnak kell lennie, abba bármit belemagyarázni, a valóság helyett költeni nem lehet. Különben az annyit emlegetett „erdélyi szellem" divatos, üres szólammá válik.

Egy népnek a szelleme legáltalánosabban véve nem más, mint saját, jellemző felfogása az emberi életről, ennek különböző irányairól; e felfogása, gondolkodásmódja irányozza cselekedeteit, különböző életkifejtéseit. Ez a nemzeti géniusz, ami a politikai tudomány legnagyobb magyar mesterének: Concha Győzőnek szavai szerint: „az emberi rendeltetésnek, az emberre jónak, hasznosnak, szépnek sajátos — képzete". Ez a sajátos felfogás az emberi élet dolgairól ennek különböző nyilvánulásaiban áll előttünk. Állami élet, jog, vallás, erkölcs, gazdaság, műveltség, társadalmi élet mindenesetre fő irányai, terrénumai az emberi élet kifejtésének, amelyekben sajátos felfogása jelentkezik.

Ha Erdély életében ezeken a tereken bizonyos sajátos szellemet tudunk bizonyítani, akkor abban az értelemben beszélhetünk erdélyi szellemről, hogy amint Erdély földrajzilag beletartozik a Kárpát-medence egységébe, de ebben külön földrajzi alakulat, éppen úgy az, amit erdélyi szellemnek mondunk, része az egyetemes magyar szellemnek, de benne bizonyos sajátos vonások fedezhetők fel. Nem ellentét, csak változat. Az alapjellemvonások egyezését az „egy nemzet", a sajátos vonások legnagyobb részét a másfélszáz éven át fennállott „két ország" adja meg.

De ha az erdélyi szellem csak az egyetemes magyar szellemiségnek olyan sajátos kinyomata, amelyet az erdélyi különleges helyzet fej-

lesztett ki, ebből önként következik, hogy Erdély népei közt e szellem létrehozóiként csak a magyarok és székelyek jöhetnek szóba. A kiváltságaik bástyái mögé elzárkozó s a magyar törekvésekkel szembehelyezkedő szászok és a politikai életben nem számító románok épen azért nem lehettek részesei e szellem létrehozásának, mert nem magyarok. A magyarok és a székelyek politikai, jogi, társadalmi viszonyaiban, nemzeti sajátságaiban voltak különbségek. De miután egyaránt magyarok voltak, kifejlődhetett közöttük a nemzeti sajátságokon felülálló közös szellem. Az erdélyi fejedelmek közt többen és pedig épen a legkiválóbbak nem voltak erdélyi származásúak, magyarországiak voltak. Ennek dacára az erdélyi szellemnek kimagasló képviselőivé válhattak, mert magyarok voltak.

Hogy bizonyos sajátos szellem, életfelfogás Erdélyben kifejlődhetett, e tekintetben egyik tényezőként mindenesetre e területnek zárt földrajzi egységét, saját jellegű, változatos életterét kell számításba vennünk. Hozzájárult ehhez hatékonyan a másfélszáz éves politikai különállás. Már Szent István területi különállást adott Erdélynek, vajdaság alakjában egyesítvén a magyar királysággal; később is a király által kinevezett vajdák kormányozták. 1556-tól pedig Erdély — bár török fennhatóság alatt — külön fejedelemség. De Erdély az „egy nemzet két ország" idejében is mindig kifejezte Magyarországgal való együttérzését, mindig fellépett a habsburgi Magyarország alkotmányos és lelkiismereti szabadságának védelmére s a magyar szent koronához való hűségét mindig hangoztatta. Az erdélyi fejedelemség — amint ezt Báthory István, Bocskay, Bethlen Gábor, Rákóczi György, Pázmány és a tizenhetedik század legtöbb államférfia vallotta — éppen ezért történelmi szükségszerűség volt a magyar szabadság fenntartására.

Az erdélyi állam berendezése sajátos vonásokat mutat, olyanokat, aminőket Magyarország alkotmányában egyáltalában nem találunk; ezek csak az erdélyi sajátos helyzetben nyerték magyarázatukat. Ennek az állami berendezésnek alapját tulajdonképen az erdélyi parasztlázadás leverése után 1437-ben kötött s az 1438. évi tordai országgyűlés által megerősített szövetség, az Unio trium nationum, adta meg. A később több ízben megújított szövetségben a három nemzet (magyar, székely, szász) kölcsönös segélynyújtásra kötelezte magát minden belső és külső ellenséggel szemben. Mindenik nemzet nemcsak a saját szabadságát védte, hanem köteles volt a másik két nemzet szabadságának védelmére is. Az egyes nemzetek szabadságának védelmére az erdélyi alkotmány olyan intézkedéseket foglalt magában, amelyek az erdélyi államszerkezetnek egészen sajátos jellemet adnak s amelyekhez hasonlót Magyarországon nem találunk. De itt nem is volt szükség hasonló intézkedésekre. Erdélyben a három nemzetnek kellett védenie jogait a nem ritkán túltengő fejedelmi hatalommal szemben, míg Magyarországon az egységes magyar nemzet, vagyis akkor a nemesség, állott szem-

ben a Habsburgokkal. Az államélet duálizmusa közös vonás volt mindkét helyen.

A három törvényes nemzet (magyar, székely és szász) és a négy bevett vallás egyenjogúsága elvén épült fel az erdélyi alkotmány. A három „natio" nem etnikai értelmű, hanem közjogi fogalom volt, ugyanaz, ami a „status et ordines". Három olyan testületet jelentett, amelybe minden kiváltságos személy nemzetiségi különbség nélkül beletartozott. A három nemzet szabadságának védelméről már a törvényalkotás módja gondoskodott. A törvényalkotásnak az erdélyi fejedelemségben is az volt a módja, ami a rendi korszaknak megfelelően Magyarországon gyakoroltatott, vagyis a rendek üzenetéből és a fejedelemnek azokra adott válaszából állították össze a törvényeket; ezeket a fejedelem erősítette meg. Különbség volt az, hogy miután a három nemzet már előzőleg külön-külön megállapodott arra nézve, hogy mit fog törvényül elfogadni, szavazatukat az országgyűlésben szintén külön adták le egy megbízottjuk által. Vagyis a javaslatokat nemzeti kuriák szerinti szavazatokkal fogadták el.

Az 1557. évi gyulafehérvári országgyűlés kimondotta, hogy amit két nemzet elhatároz, az a harmadikra is kötelező. De már 1552-ben a szászok adóját az országgyűlés az ő leszavazásukkal állapította meg. A nemzetek szerinti, kuriális szavazás az országgyűlésben nemcsak a fejedelmi korban állott fenn, hanem a Habsburg-korban is egészen 1791-ig. Az ezévi XI. törvénycikk szerint a szavazatok az országgyűlésben egyenkint adatnak le (individualia suffragia) és a határozatok szavazattöbbséggel hozatnak. De a többség határozatával ellenkező véleményt is, az illetők kívánságára, az uralkodóhoz küldendő felterjesztéshez kell csatolni.

Még a fejedelemség idejéből való 1659. évi III. törvénycikk Erdély mindhárom nemzete számára külön pecséteket állapított meg és kimondotta, hogy mindennemű országgyűlési akták csak úgy érvényesek, ha mindhárom nemzet pecsétjével el vannak látva. A portával szemben is kijelentették az erdélyi rendek, 1659. augusztus 28-án, hogy csak az ilyen módon kiállított irományok tekinthetők az országgyűléstől származóknak. A nemzetek szerinti szavazást megszüntető 1791. évi törvény az 1659. évi törvénynek az országgyűlési akták pecsételésére vonatkozó rendelkezését fenntartotta. Ez pedig a nemzetek szabadságának védelmére jelentékeny eszköz volt, mert a pecsételés megtagadásával meg lehetett akadályozni, hogy az illető nemzet jogaira nézve sérelmes országgyűlési határozatok felterjesztessenek. Ezt az eszközt a szászok vették gyakran igénybe és miután a pecsételés körül a másik két nemzettel ellentéteik támadtak, az 1794 július 31-én kelt legfelsőbb elhatározás kimondotta, hogy a szászok csak abban az esetben tagadhatják meg pecsétük alkalmazását az országgyűlési határozatokra, ha a másik két nemzet rendei nem akarnák nekik megengedni, hogy eltérő véleményüket az 1791. évi törvény szerint az országgyűlési jegyzőkönyvhöz

csatolják. Ez a legfelsőbb rendelet azonban a fentidézett korábbi törvényekkel ellenkezett és így érvénytelen volt. Nem is respektálták és a szászok a pecsételést még 1843-ban is megtagadták.

Az ekkor felmerült konfliktusra éppen az erdélyi múzeum ügye adott alkalmat. Az 1843. évi erdélyi országgyűlés ugyanis törvényjavaslatot fogadott el egy erdélyi múzeum létesítése tárgyában. Bár a múzum céljaira bevezettetni kívánt adó csak a magyarokat és székelyeket terhelte volna, a szászok az elfogadott javaslattal szemben ellenvéleményt adtak be. Az országgyűlés az ellenvéleményt nem fogadta el, miután a szászok azt kuriális szavazatként akarták tekinteni, ami ellenkezett a nemzetek szerinti szavazást megszüntető 1791. évi törvénnyel. Erre a szászok megtagadták pecsétüknek abból a célból való kiadását, hogy az a szentesítés végett felküldendő törvényjavaslatra alkalmaztassék. Végül is a szászok elállottak attól, hogy ellenvéleményük kuriális szavazatnak tekintessék, az országgyűlés így ellenvéleményüket az uralkodó elé terjesztésre elfogadta, ők pedig kiadták pecsétüket az országgyűlési határozatra való alkalmazás végett.

De más tekintetben is figyelmet érdemel az erdélyi alkotmány kérdésünk szempontjából. A magyar és a székely nem volt külön nemzetiség, csak közjogi helyzetük volt különböző, amennyiben a székelyeknek a magyar nemesi kiváltságokon kívül külön kiváltságaik is voltak. A szászok ellenben nemzetiségileg különböztek a magyaroktól és a székelyektől, ezekkel szemben etnikai kisebbséget alkottak. Kiváltságos jogállásuk, politikai önkormányzatuk nemcsak határozott nemzeti kisebbségvédelmet jelent egy olyan korban, amikor Magyarországon nemzetiségi kérdés még nem létezett, hanem egyáltalában első példája a történelemben egy nemzeti kisebbség védelmének.

Az erdélyi alkotmány tehát, amint ez a fenntebbi vázlatszerű előadásból kivehető, mindenesetre olyan sajátos vonásokat mutat, aminők a magyar alkotmányban fel nem lelhetők; ezek tehát a különleges erdélyi helyzet folytán állottak elő. Az egymás szabadságáért való kiállás mellett a három nemzet érdekeinek összeegyeztetésére való törekvés és ezen felül is bizonyos liberális szellem jellemzi az erdélyi alkotmányos szellemet. A fejedelmi korban a nemesség egyformán képesítést az alkotmányos életben való részvételre. A Habsburg-korszakban megkezdődött a bárói és grófi címek adományozása, ennek dacára megmaradt az országgyűlés korábbi egykamarás rendszere és abba az uralkodó fő- és köznemeseket egyaránt meghívhatott királyi hivatalosként. Az előadottakból kifolyólag azt, hogy a jog birodalmában külön erdélyi és külön magyar szellemről szó nem lehet,[1] egész általánosság-

[1] L. Kolosváry Bálint akadémiai előadását a Budapesti Szemle 1941. augusztusi számának 73. és köv. lapjain.

ban nem fogadhatjuk el. Nem nevezetesen az alkotmányjogra nézve, amelynek bizonyos fő tételei a többi jogoknak is alapját képezik.

A fejedelmség korában követett erdélyi külpolitika is egyik sajátos vonása az erdélyi szellemnek. Az ország földrajzi helyzete, a Habsburg-Magyarországgal és a Magyarország kétharmad részét kezében tartó török birodalommal való szomszédsága, valamint az a törekvés, hogy a magyar létet meg lehessen menteni, ez határozta meg a fejedelemség politikáját. A két hatalom között egyensúlyozó „hintapolitika", amelynek változékonyságáért a magyarországiak Erdélyt „tündérország"-nak nevezték el, nem határozatlanság volt, hanem kényszerű alkalmazkodás, reálpolitikai gondolkozás, megnyilvánulása a minden helyzetben megélni akarásnak és tudásnak. Az „örök aggodalmak országa" élni akart, ahogy lehetett. Ez a Fráter Györgytől megalapított alkalmazkodó politika, amelynek ő áldozatául is esett, véget ért Erdély fejedelmi különállásának megszüntével, hiszen a különállásnak a török veszedelem megszüntével nem volt többé történelmi jogosultsága. Erdély különállása Magyarországtól azonban más alakban, a nagyfejedelemség alakjában, több mint másfél századon át továbbra is fennmaradt. Fennmaradt pedig éppen az erdélyiek segítségével, akik a Lipót-féle Diploma elfogadása után még a fejedelemség fenntartása mellett foglaltak állást, de később a bécsi udvar kezére dolgoztak. Megelégedtek azzal a helyzettel, hogy Erdély visszatért ugyan a szent koronához, de nem egyesült Magyarországgal, amelytől különálló törvényhozási és kormányzati szervezete volt; Erdélyben csak közvetlenül az 1848 előtti időkben nyert tért az unió gondolata. A fejedelmi kor okos alkalmazkodó politikáját az indokolatlan szeparátizmus váltja fel.

Erdélyt a vallásszabadság hazájaként emlegetik. Valóban már abban az időben, amikor Európa nyugati államaiban javában dúltak a vallásüldözések, ebben a kicsiny országban a vallásszabadságot törvénybe iktatták. Erdély mégis protestáns fejedelemség volt. A katolikusok elleni rendszabályoknak azonban politikai oka volt. Attól tartottak, hogy a katolikusok felülkerekedésével a Habsburg-párt fog a politikában is döntő befolyásúvá lenni. Bár a vallásszabadság elleni jelenségekkel találkozunk (a jezsuiták kitiltása, a szerzetes rendek klastromainak megszüntetése, az unitárius vallást megalapító Dávid Ferenc elítélése), általában előbb a reformátusok, majd a tizennyolcadik században a katolikusok a többi felekezetek feletti uralkodást összeegyeztethetőnek tartották a vallások szabadságának és egyenlőségének törvényekben kifejezett elvével, mégis azt mondhatjuk, hogy vallási téren előrehaladottabb állapotokat találunk, mint a legtöbb államban. Ez, ha csak a törvényeket tekintjük, feltétlenül áll. Törvények rendelik, hogy a felekezetek egymást ne gyalázzák, egymással szemben türelmesek legyenek. A bécsi és linzi béke által erdélyi fejedelmek adják meg Magyarországban is a protestánsoknak a vallásszabadságot.

Csak röviden mutatunk arra, hogy Erdélyben a birtokkülönbség nem volt olyan elválasztó hatású a társadalomban, mint Magyarországon. A székelyeknél, a székely székekben nagybirtok nem volt és a magyarok földjén, a vármegyék területén sem volt a nagyobb birtoknak a társadalmat megosztó jelentősége, illetőleg ily hatása. Még a fejedelemség megszűnése után is más jellege volt az erdélyi társadalomnak, mint a magyarországinak. Fő- és köznemesek egyformán érvényesültek a politikai életben, a két osztály között sűrűek voltak a családi kapcsolatok, így az erdélyi társadalom homogénebb, demokratikusabb szinezetű volt a magyarországinál.

A fentiekben annak vázlatos kimutatására törekedtünk, hogy Erdélyben az emberi élet kifejtésének említett irányaiban olyan különleges vonásokkal, felfogással, az emberi élet dolgairól való gondolkodásnak olyan sajátos módjával találkozunk, amelynek alapján joggal beszélhetünk bizonyos külön szellemről. Azonban az emberi élet kifejtésének minden főbb irányát illetőleg meg kell ezt állapítani. Csak ilyen alapon beszélhetünk valóban erdélyi szellemről, különben határozott jelentés nélküli szólam marad.

Balogh Artúr.

Gr. Batthyány Ignác.

1741—1798

Emlékezés születésének kétszázéves évfordulóján.

Százados évfordulók neveket és eseményeket hoznak emlékezetünkbe. Képzeletünk világában megcsillogtatják őket, hogy tanulságot hírdetve, követésre buzdítsanak, vagy több okosságra tanítsanak bennünket. Századokon átsuhanó visszaemlékezésünk során leginkább sorsdöntő országos eseményeken akad fenn tekintetünk. 1241 és 1541! A tatárjárás és Buda elfoglalása! Két nemzeti szerencsétlenség kapcsolódik egybe, hogy többszázados távolságból találkozva, együttesen az építés, a nemzeti összefogás jövőtformáló szükségességére figyelmeztessen. A tatárjárás után IV. Béla király, Buda elfoglalása után a keleti területen Fráter György ismerte fel a szükségesség, a korszerűség, a tovahaladás útját. A nagy király és a nagy bíboros-államférfi megmutatta, hogy a nemzeti csapások okozta dermedtségből határozott és lelkierejüket megőrző vezetők ki tudják emelni a nemzetet. Ilyenek voltak azok a lelkes irányítók is, akik a megrázkódtatások után, amelyek az ország alkotmányát II. József önkényes intézkedései révén érték, a nemzetet csüggedt állapotából a közlelkesültség cselekvő készségére hevítették.

Ezek közé tartozott Batthyány Ignác, erdélyi püspök, az 1790-es évek felbuzdulásának lelkes előharcosa. Az 1541-ben elszakított Erdély most, a nemzeti gondolat megerősödésének hangulatában, a Magyarországgal való unió visszaállítását követelte és e törekvésében egyesek, vármegyék, székek, a cél előmozdítására szemüket az erős nemzeti érzéséről bizonyságot tett Bathyányra függesztették. Kérték őt, hogy csatlakozási óhajukat a magyar országgyűlésen terjessze elő.[1] Nemzeti érzésének bizonyságát főleg azzal mutatta meg, hogy az elsők között állott egészen az élen, akik nemcsak szavakkal, hanem elsősorban tettekkel bizonyították, hogy a nemzeti szellem ébrentartására és megerősítésére az összefogó, a célokat kitűző és elősegítő alkotások segítenek. Batthyány születésének 200 éves fordulója, 1941 június 30-a, ilyen módon a százados fordulók tanulságára emlékeztet bennünket.

Neve és alkotása: a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár, mint az ok és okozat-kapcsolás iskolás példája él lelkünkben. A kettő együtt jár és egymástól el nem választható. Neve fogalom a könyvtár révén,

[1] A megyék és székek felkérő íratait l. Veszely Károly: *Batthyáni Ignác és az általa Károly-Fehérvárt alapított intézet.* Gyulafehérvári Füzetek I, 73—89.

amely legmaradandóbb alkotásának bizonyult. Egyben örök jelképe a nagyvonalúságnak, a messzetekintő gondoskodásnak, a megszokottból kiemelkedő többkeresésnek. Célkeresései azonban nem a könyvtár alakításban nyertek végkielégülést, a könyvtár csak egyik láncszem alkotásai sorozatában.

Tenniakarása, a családi hagyományokon és veleszületett adottságon kívül, a kor gondolkodás-módjából nyert bíztatást. A XVIII. század második fele Magyarországon a barokk-kor feltűnőt, nagyot-kereső alkotásainak időszaka. E vágy pompás paloták, kastélyok, az ezeket környező parkok létesítésén túlmenően, találó belső elrendezésben és szellemi igénytámasztásban nyert kifejezést. A fényhez hozzátartozott a házi könyvtár, külön termekkel, alkalmasan beépített állványokkal, rajtok rendesen fehér-bőrbe kötött ragyogó könyvekkel, külön könyvtárossal, sokszor nyilvános könyvtárhasználattal. Főpapok, főnemesek, sőt köznemesek keltek versenyre a közműveltség ilynémű terjesztésében.

Batthyány olyan helyzetbe került, hogy a hatások tűzhelyénél melegedhetett. A budapesti piarista, majd folytatólagosan a nagyszombati jezsuita iskola elvégzése után Esztergomban „a papi állományban adván magát", teológiát tanult. Tanulmányait Rómában fejezte be. Itt az Appollinare collegium könyvtárosa lett, utóbb az Academia Philaletorum (Igazságot szeretők Akadémiájának) tagjává emelkedett. A könyvtár, a tudós társaság maradandó emléket hagyott lelkében és utánzásra ösztökélte őt. Könyvgyüjtő kedve már itt megnyilatkozott. Visszatérve, az egri püspöki egyházmegyébe lépett át, itt mint kanonok, majd mint nagyprépost a nagyműveltségű gr. Esterházy Károly püspök nemes tettekre hevítő befolyása alá került.

Gr. Esterházy Károly, az egri lyceum alapítója, csillagvizsgáló és egyik legnagyobb könyvtár létrehozója, olyan értékeket csillogtatott, amelyek Batthyány szemében legbecsesebbeknek bizonyultak. Mintákat látott, amelyeket közelebbről tanulmányozhatott. A pécsi püspöki könyvtáron kívül az egri volt a legnagyobb főpapi könyvtár. Batthyányé utóbb mindkettő fölé emelkedett.

A könyvtár-állományának szaporítása egri kanonokságának idején már nagy lendületet vett. Magánosoktól, főleg egyházi intézményektől nagy tömegben vásárolta a könyveket és kéziratokat. Megvette a lőcsei egyház könyvtárát, a szepesi prépostságtól kéziratokat szerzett, a kassai domonkosrendiektől és a bártfai plébániai könyvtárból is jutottak hozzá könyvek. Számos helyről vásárolt könyvekről van még bizonyíték.[2] Számlák hiányában csak a könyvekben található jelzések mutatják származáshelyüket.

Batthyány összeköttetése messze környékre kiterjedt, részben saját kutatásai céljából, részben azért, hogy másnak tudományos, vagy művészi gyüjtőmunkáját megkönnyítse. A sokszorosításra ott volt a helyi egyházi nyomda, amely ilyen módon tevékenykedésében szintén

[2] Varjú Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár.* Bp., 1899. 25—26.

szerephez jutott. Ő maga képmetszőt foglalkoztatott, akivel azonban más számára is rajzoltatott. Az ő buzdításának köszönhette Molnár János egyházi történetei kiadását.[3] 1779-ben itt jelent meg munkája, amelyben a pannonhalmi alapítólevél hitelességét bizonyította. E munkának címe: Agamantis Palladii Academiae Philaletorum socii Responsa ad dubia Anonymi adversus privilegium S. Stephani abbatiae S. Martini de S. Monte Pannoniae anno MI. concessum, proposita. Anno 1779.[4]

Erdélyben különös érdeklődésre tarthatnak számot Cserey Farkashoz írt levelei, amelyeket ehhez mint kanonok intézett. Ezek részben lelki buzgóságának, cselekvésvágyának, részben vallásos tiszteletének bizonyítékai, amellyel gyermekies lelkülettel egész életén át az Isten Anyja iránt viselkedett.

Nagyajtai Cserey Farkas nagyműveltségű férfiú volt, az erdélyi udvari kancelláriának előadója, udvari tanácsos, Mária Terézia királynő bizalmasa. Hivatala miatt Bécsben élt. Batthyánnyal ez években folytatott levelezése elsősorban vallásos és művészi tárgyat érintett Cserey ily irányú irodalmi vállalkozása kapcsán. Ő ugyanis Isten Anyjának tiszteletére könyvkiadást tervezett és Isten Anyját ábrázoló templomi- és oltárkép másolatokat gyüjtött. Utóbb megjelent és képekkel díszített 144 lapos könyvében a loretói litánia mondásainak sorrendjében dicsőítő verseket szerkesztett és néhány imádságot is írt hozzá.[5]

Csereyt e törekvésében Batthyány hathatósan támogatta. Az Isten Anyjának tiszeletére vonatkozólag, — írta neki első levelében —, saját irataiban is talált feljegyzéseket. Barátsága jeléül ezeket elküldi, de a további kutatással sem hagy fel.[6] Majd értesítette őt, hogy az Isten Anyja tiszteletére felállított templomok és oltárok jegyzékét a Sáros megyében élő plébánosoktól, hasonlóan Heves megyéből is várja, és rövid idő alatt megküldi. A kívánt képeket le fogja rajzoltatni.[7] Két egri képet és egy kép-tudósítást csakhamar el is küldött. Értesítette arról, hogy az eger-szalóki kép lerajzolása munkában van, vegye azt

[3] Veszely Károly, i. h. 69.

[4] A fáradhatatlan Pallas-tisztelőnek, az Igazságot Szeretők Akadémiája tagjának, a Névtelen kétségeire a Pannonhalmi-Szent Mártonban lévő Szent Istvánról nevezett apátság részére 1001-ben adott kiváltságlevél ellen előadott feleletei az 1779. évben.

[5] Al-Torjai Cserey Farkas: *Isten' Annyának, a Boldogságos Szeplőtelen Szép Szüz Máriának Lórétomi Litániában lévő nevezetek' rendén folyó Dicsérete. Bécsben nemes Trattner János Tamás betüivel. 1772.*

[6] Batthyány Ignác Cserey Farkashoz. 1771 május 9. Eger. — Az itt idézett levelek az Erdélyi Múzeum levéltárának Törzsgyüjteményében vannak.

[7] U. az u. annak Eger, 1771 augusztus 22.

tőle ajándék gyanánt és fordítsa Isten Anyja tiszteletére.[8] A tiszteletről, — mondotta —, amelyekben az eger—szalóki és szentkúti képek részesülnek, tapasztalatból maga is bizonyságot tehet. A Bereg megyéből kapott tudósításokat is Csereyhez juttatta, kérdezve, hogy mely megyékből kíván még értesítést és hogy megvan-e neki a varrónói (varannói) kép?

Képmetszőről is Batthyány gondoskodott. Egyet Bécsből hozatott, de az csakhamar meghalt. Erre egy másik önként jelentkezett Bécsből és mestersége megmutatására néhány képet elküldött. Batthyány tehát várta Cserey elhatározását, Egerben fogja-e munkáját kinyomtatni, hogy ez esetre a szükséges intézkedéseket megtehesse. Fogjanak hozzá a nyomtatáshoz, — biztatta Csereyt —, gondja lesz rá, hogy a költség nagy ne legyen.[9]

Erdélyi vonatkozásban megemlítendő, hogy Batthyány egyik levelében arról értesítette Csereyt, hogy kezébe került bizonyos írott könyv, amelyben az erdélyi diéták foglaltatnak az 1578, 1579, 1619, 1615, 1624, 1630—1636, 1639—1644, 1646—1650. évekből. Ezek közül némelyek nyomtatásban, pecséttel, kézaláírással ellátva eredetiben vannak összekötve. Nem tudja, van-e olyan gyüjtemény, amelyben minden erdélyi diéta megtalálható. Ha Csereynek tetszik, ezeket lemásoltatja és rendelkezésére bocsátja.[10] Egyik levelében Batthyány Tinódi Sebestyén munkájáról tesz említést, mint amelyet Bécsből hozott magával Egerbe. Cserey gondviselő támogatásába ajánlotta Dósa Józsefet, aki akkor az erdélyi kancelláriába kapott beosztást. Ezt ő nevelte, — mondotta, — azért ajánlja, hogy Cserey hozza őt jó útra.[11]

Az 1680. év Batthyány életébe fordulatot hozott. Ez év június 28-án ugyanis Mária Terézia királyné őt erdélyi püspökké nevezte ki. Kinevezésekor aggodalom fogta el őt, amely félelem kötelességteljesítő embereknél a felelősség felvállalásakor meg-megnyilatkozik. „Rettegve, megvallom, — írta a szerencsét kívánó Cserey Farkasnak —, vállaltam fel ezen tehert. de hiszem az Istent, kinek ez munkája, erőt fog adni, hogy azt elviselhessem." „Engedje Isten, — írta —, hogy a vigasztalásokat, amelyeket Cserey előadott, szíves kívánsága szerint el is érhesse.[12]

Amíg Rómából a szükséges bullák meg nem érkeztek, halogatta egyházmegyéje kormányzásának átvételét. A lelkiekre azonban már onnét ügyelt. Ennek bizonysága a gyulafehérvári papnevelő és az

[8] U. az u. annak Eger, 1772 május 7.

[9] U. az u. annak Eger, 1773 január 25.

[10] U. az u. annak Eger, 1771 augusztus 22.

[11] U. az u. annak Eger, 1775 április 12.

[12] U. az u. annak Eger, 1780 szeptember 23.

GRÓF BATTHYÁNY IGNÁC
erdélyi r. kat. püspök arcképe.

A kép eredetije gr. Kemény József gerendi kastélyából került az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárába.

erdélyi papság részére Egerben 1680-ban kiadott munkája.[13] E munkájában a lelkiélet gyakorlására adott útmutatást. A könyvet már mint püspök bocsátotta ki.

A terjedelmes könyv Beuvelet Máté francia könyvének latin nyelvü kiadása, de a címben történt jelzés szerint Batthyány püspök azt minden egyházi ember lelkiszükségletére alkalmazta. Aszketikus mű, amelyben különös érdeklődésre tarthat számot az a rész, amelyben a papok testi munkájáról esik szó. Részükre a püspök a kézi munkát három szempontból ajánlotta: a kényelem elkerülésére, a testnek a munkával való megfegyelmezésére és az alamizsnálkodás megkönnyítésére. Gyakorlatilag az asztalosságot, építészetet, lábbeli készítést, gazdálkodást és hasonlókat ajánlott. A könyv fordítás, de annak szabályait a püspök magáévá tette, ugyannyira, hogy a papnövendékeket is kézművességre szoktatta. A papnevelésre általában nagy gondot fordított. A szeminárium részére új tanárokat nevezett ki, az egyes tárgyak előadásakor követendő szempontokat, valamint az anyagot ő állapította meg. Gyakori vizsgákkal, vitatkozásokkal, felolvasásokkal, kivonatok készíttetésével, átalakított fegyelmi szabályokkal igyekezett a lelki nevelést előbbre vinni. Azon volt, hogy a papság tudományos színvonalát emelje.

Batthyány csak 1781. augusztus 12-én lépett be először a gyulafehérvári székesegyházba Az ünnepélyes alkalomból népes gyülekezet előtt az egyházmegyei, világi és szerzetes papsághoz buzdító beszédet intézett. E beszédben, amely nyomtatásban is megjelent,[14] híveit főleg a hibák elkerülésére oktatta. Mint minden beszéde és írása e homilia (gyűlésben való beszéd) is a szent iratokban, a tudományokban való bámulatos jártasságáról tesz tanúbizonyságot. Még ugyanez évben papsága számára parancsolatot[15] (edictum) bocsátott közre, amelyben azt a lelkivezetés módjaiban és eseteiben irányította. Nagy tömegösszefogást célzó áhítatosságot rendelt el, amikor az egész egyházmegyére kötelező s közösen mondandó napi imádságokat vezetett be. Ezek szerint a nép, a papság, vagy ahol ez nem történhetik meg, a tanítók és kántorok vezetésével, a templomokban, vagy ezek hiányában más alkalmas

[13] Norma cleri, quam pro institutione clericorum seminarii S. Nicolai Chardonensis olim magister Mathaeus Beuvelet Gallice edidit, nunc in usum seminarii Albensis et totius cleri Transylvaniae Latinam reddidit et quorumvis eclesiasticorum necessitatibus accommodavit Ignatius Comes de Batthyán, episcopus Transylvaniae. Agriae, Typis Scholae Episcopalis. Anno 1780. 356 l.

[14] *Homilia, quam... Ignatius e Comitibus de Batthyan... episcopus Transylvaniae... ad clerum tam Soecularem, quam Regularem coram frequenti populo habuit dum ad Ecclesiam suam Cathedralem Albo-Carolinensem primum accessit die 12 Augusti anno 1781. Cibinii.* Typis Martini Hochmeister, Typographi et Bibliop. Priv.

[15] *Edictum Episcopale circa regulationem cleri tam Soecularis, quam Regularis anno Domini millesimo septingentesimo octuagesimo primo per totam dioecesim M. Principatus Transylvaniae vulgatum. Cibinii. Typis Martini Hochmeister, Tipgr. et Bibliopolae Privilegiati. 1781.*

helyeken, meghatározott időszakokban, minden nap reggel és este közös imádságokat mondjon és énekeket énekeljen. Az áhítatosságok anyagát is kiválógatta és könyvben közzétette.[16]

Főpapi működése szempontjából kiváló fontosságúak püspöki pásztorlevelei, amelyek a plébániák levéltáraiban kéziratos másolatokban, ma is megtalálhatók. E pásztorlevelek a vallásos, különösen nagybőjti intelmeken kívül, az egyházmegye kormányzásába, II. József vallásügyi intézkedéseibe, az utóbbiak kapcsán a más vallásúakkal történő elintézésekbe: a vallásváltoztatás lehetőségébe és házasságkötésekbe engednek bepillantást. Pásztorleveleiben a püspök Verus Pater: Igazi Atya aláírást használ annak jelölésére, hogy híveit odaadással gondozza. A többek között könnyebb ellátás végett az egyházmegyét négy kerületre osztotta. Előírta az egyházi építkezések módját, meghatározta, hogy az egyes esperesi kerületek és plébániák mekkora összeggel kötelesek a püspöki szeminárium fenntartásához hozzájárulni.

Megfelelően annak a kornak, amely ez ügyekben különös érzékenységet mutatott, a vegyesházasságokra, vallásváltoztatásokra vonatkozó rendelkezései kiváló helyet foglalnak el. II. József fontos intézkedései: Vegyesházasság alkalmával, reverzális mellőzésével a fiúk az apa, a leányok meg az anya vallását követik;[17] elrendelte továbbá az uralkodó, hogy vallásváltoztatás alkalmával a katolikus vallásból kitérők részére négy—hat hetes vallásoktatás tartandó.[18] Batthyány püspök rendelkezései a császári intézkedések gyakorlati keresztülvitelére vonatkoznak. Vegyesházasságkötéskor a lebeszélést, a hathetes vallásoktatásnál a szelid bánásmódot ajánlotta alkalmazandó eszköznek. A felmerülő esetek nehéz elintézése őt erősen érintette. Főpásztori kötelessége szerint járt el, amikor a császári rendelkezésnek vallása érdekében érvényt szerzett, de eljárásának következményét ő maga is megállapította. „Hivatásomnak gyümölcse minden acatholicustól gyűlöltetni", — írta Cserey Farkashoz intézett levelében.[19]

Éppen Cserey Farkas leányának, Ilonának (Helenának), vallásváltoztatása keltett országos feltűnést; ez a püspöknek, az erős katolikus szülők miatt is, sok nehéz órát szerzett. Mindkét részről nagy befolyás érvényesült. Egyik részről a császári pártfogás, a másik részről hatalmas emberek közbelépése, úgyhogy ez ügy valósággal erőpróbává szélesedett. A püspök úgy érezte, hogy saját hívei részéről „nagy botránkozás lesz" ha Cserey leányát nem tudja szülei hitében megtartani.[20]

[16] *Constitutio Dioecesana de oratione communi, eiusque ordine per universam dioecesim Transilvaniae observando. Cui adiacent generales precationum formulae. Claudiopoli. Typis Episcopalibus 1784.*

[17] 1781. évi november 8-án Bécsben kelt 8122. számú rendelet. Szebenben Hochmeister Márton nyomdájában nyomtatásban is megjelent.

[18] 1782 jún. 16-án kelt rendelet. Bécs, 581. sz.

[19] Batthyány Ignác Cserey Farkashoz Alvinc, 1782 jún. 20.

[20] U. az u. annak Károly-Fehérvár, 1782 november 9.

A helyzet az volt, hogy Cserey Farkas leányát, az u. n. idősb br. Wesselényi Miklós (1750—1809) vette nőül. E Wesselényi az 1848-as időkből ismert nagy Wesselényi Miklósnak volt az apja. Lóidomításairól, vadászatairól, szenvedélyes természetéről, utóbb az 1790-es években kiváló politikai szerepléséről ismeretes. A házasságkötéskor a református vallású Wesselényi reverzálist adott „feleségének a maga hitében leendő nem háborgatása felől."[21] Azonban az asszony a református vallásra való áttérésre mutatott hajlandóságot, és II. József vallási engedményeire hivatkozva, 1782-ben e szándékát meg is akarta valósítani. Tervét ez év április 11-én közölte apjával.[22] Cserey is, a püspök is ellenszegült a szándéknak. A püspök azzal az érveréssel, hogy ezt „minden ember a bárónak fogja tulajdonítani", április 19-én kelt levelében magát Wesselényit is igyekezett a vallásváltoztatás megakadályozására rávenni.[23] Az uralkodónál meg ismételten közbenjárt támogatás érdekében. II. József intézkedett is, hogy az asszony az előírt vallásoktatás végett apácakolostorba menjen, gyermekeit meg a Cserey-család vegye magához. A gyermekek (t. i. a vallásváltoztatás előtt született két leánynak) elvitele végett a Főkormányszék erre biztosokat jelölt ki, azonban e leányok közben elhaltak.[24] A püspök a vallásoktatást magának tartotta fenn azzal a gondolattal, hogy tudományával és tekintélyével jobban hat az asszonyra. A báró viszont azt akarta, hogy feleségét a zilahi pap oktassa.[25] A püspök kapott ugyan értesítést, hogy a báró a feleségét Szebenbe hozza,[26] de az asszony állhatatosságával szemben minden törekvés hiábavalónak bizonyult. Rövidesen fel is vette urának a vallását.

Az arravalóság, kiválóság megítélésekor mindenkinél elsősorban saját hivatásának teljesítése jön tekintetbe. Batthyánynál is ez az alap, amelyből másirányú cselekedeteinek indító okai kibontakoznak. Püspöki tevékenykedése is a szorgalomnak, lelkesültségnek, tömeg-összefogásnak, a közös munkábaállításnak, egyéni jellemek kiformálásának és a határozottságnak beszédes megnyilatkozása. E tulajdonságai, amelyek arca megrajzolásához szükségesek, eszerint egyben általánosabban ismert alkotásaihoz is közelebb visznek bennünket.

Egy vallás keretén belül létesült intézményei valláskülönbség nélkül mindenki számára tudományos forrást jelentettek és a nyilvánosság célzatával létesültek. Alapításai így a szorosabb vallásérdeken túlmenően országos, közelebbről erdélyi viszonylatban váltak számottevőkké. Elgondolásai, mint kinyújtott öt újj, ugyanegy kézfejből

[21] U. az u. annak Nagyszeben, 1782 április 19.

[22] Vö. Kardos Samu: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái* I. 58.

[23] Batthyány Ignác báró Wesselényi Miklóshoz. Nagyszeben, 1782 ápr. 19. Erdélyi Múzeum, Gr. Teleki László lt.

[24] U. az Cserey Farkashoz. Alvinc, 1782 június 20. — Vö. még Gyalui Farkas: Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai. Kolozsvár, 1941. 39.

[25] U. az u. annak. Károly-Fehérvár, 1782 november 9.

[26] U. az u. annak. Nagyszeben, 1782 november 30.

ágaztak szét: építkezés, könyvtár, könyvkiadással megindult nyomda, tudós társaság tervezete, csillagvizsgáló.

Barokk-kori főpapi berendezkedéshez méltó az az összeg, amelyet Batthyány a gyulafehérvári székesegyházra és a püspöki palota díszítésére költött. Felékesítette ugyanis a székesegyházat, benne a nagy oltárt, a kanonoki székeket, a szószéket, az orgonát. Mindezekre 12.000 forintot áldozott. Ő állította helyre a püspöki lakot,[27] saját szavai szerint majdnem újonnan.[28] Mészégető, papirmalom, más két malom, új gazdasági épületek felállítása, vagy üzembehelyezése takarékosságának, jó gazda voltának kifejezői. Gazdasági érzékével lehetővé tette, hogy nemcsak a közjevedelmeket szaporította lényegesen, hanem a saját pénzével is tudott bánni. Alkotásait tekintve, e tulajdonsága is nagyfontosságú.

Könyvtárának alapját a Rómában gyüjtött anyag alkotta. A vatikáni könyvtárban önmaga is szorgalmasan másolt, utóbb meg könyvtárosát, Dániel Imrét, küldte oda anyaggyüjtés végett. A könyvtár állománya nagyot gyarapodott Egerben. Püspök korában ugyanis ellenőrizhetetlen állítás szerint 40.000 forinton[29] megvette gr. Migazzi Kristóf váci püspök könyvtárát. Ezenkívül a megszűnt jezsuita-rendnek, a feloszlatott anabaptistáknak könyvei, egyéb erdélyi könyvek és kéziratok bővítették az állományt. A könyvtár bútorzatára 30.000 forintot költött. Pénz-, ásvány- és kagylógyüjtemény, kézműves műszerek, esztergályos és könyvkötő eszközök egészítették ki a felszerelést. Magának az intézetnek fenntartására 38.200 forint értékű ingatlant hagyott.[30] Ezekben nincs benne a könyveknek az értéke.

A könyvtár legnagyobb dísze a Codex aureus, a IX. századból való evangeliarum. A kéziratgyüjtemény kb. 800 kötetnyi, egyharmadánál több 1526 előtti időből. Az úgynevezett Esztergomi Missale 1377-ből, a Gyulafehérvári Glossák a XIV. század elejéről, a Batthyány kódex a XVI. századból, nagyszámú ősnyomtatvány és unicum emeli a könyvtár értékét. A püspök nagy kedvvel gyüjtötte a szép klasszikus-kiadásokat. Könyvei között sok a latin, francia, német nyelvű, de magyar anyagot is sokat szedett össze. A főpapok közül ő gyüjtötte össze a legtöbb magyar ritkaságot.[31] Magyar anyaggyüjtés tekintetében a könyvgyüjtő erdélyi kortársakat: gr. Teleki Sámuelt és br. Bruckenthal Sámuelt túlszárnyalta.

A könyvtár jelentőségét emeli, hogy Batthyány annak szabad használatát megengedte. A könyvkiadás módját is megállapította. Eszerint a könyvtár a kitűzött órákban bárki számára nyitva álljon. Senki köpenybe burkolva oda be ne bocsáttassék; helyéről könyvet engedély

[27] Veszely Károly, i. h. 69.
[28] I. h. 92. A püspök alapító leveléből.
[29] I. h. 100.
[30] I. h. 93—94.
[31] Szarvasi Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században.* Bpest 1939. 32—36. — Varjú Elemér: i. m. 29—40,

nélkül senki ki ne vegyen, könyvet ki-ki a könyvtárostól kijelölt helyen forgasson; az olvasó tetszés szerint kivonatot készíthet, vagy leírhatja azt. Könyvtáron kívül könyvet a püspökön, kanonokokon és teológiai tanárokon kívül senki se kaphat. A könyvkölcsönzés reverzálissal történjék, amelyeket évharmadonként felül kell vizsgálni.[32]

A könyvtár nyilvános jellegét utóbb is megőrizte. Fejlesztésére sokat tettek Mártonfi József, Szepesy Ignác, Kováts Miklós, Fogarasy Mihály püspökök és Buczy Antal kanonok. Igy a Batthyány korbeli kb. 30.000 kötet idővel kétszeresére emelkedett. A könyvtár anyagából sokat másolt le gr. Kemény József.

A könyvtárhasználat mellett a püspök a könyvkiadásról is gondoskodott. Előzőleg az egri, majd a kolozsvári egyházi nyomdát, meg a szebeni magánnyomdát használta. Utóbb a kolozsvárit költöztette át Fehérvárra. A könyvtár jelentőségét emelte, hogy Batthyány, mint író, ez úton érvényesült. Addig inkább a szorgalmas gyüjtő és tudománypártoló bontakozott ki belőle, a fehérvári nyomda felállítása után viszont kiváló munkákat adott ki.[33]

Több olyan munkát is tulajdonítanak még Batthyánynak, amelyeknek szerzői kérdése nem tisztázott. Kéziratai tekintélyes számban várnak kiadásra. Hozzánk legközelebb áll egy töredéke Fráter György és korának történetéből.

A nyomda fontos olyan gyakorlatban is, amelyet Batthyánynál tapasztalunk. Ugyanis azoknak, akik fárasztó munkájukkal a köznek háláját megérdemlették, a könyvnyomda ingyenes használatát engedte meg.[34] E nyomdának a tudós társaság életrekeltésével kapcsolatban lett volna különös jelentősége; a társaság terve a püspök széleslátókörűségét mutatja.

E tudós társaság megszervezésére és munkába állítására több feljegyzése van; ezek érdekesen rávilágítanak elgondolásaira. Terve szerint egyházi tudós társaságot akart szervezni, nemcsak egyháztörténeti, hanem egyben világi tudományok művelésére is. A társaság tagjai közös célkitűzések szerint dolgoztak volna, részben eredeti munkák és értekezések előállításával, részben hasznos és jó munkák fordításával.

[32] Veszely, i. h. 95. A püspök alapító leveléből.

[33] Ezek: Leges ecclesiasticae Hungariae et Provinciarum eidem adnexarum. I. k. 1785. E mű II. és III. kötetét utóbb Szepesy Ignác püspök nyomtatta ki. A nagyértékű forrásgyüjtemény ma is használatban van. A képekkel diszített könyv kiállítása kifogástalan. A másik mű: S. Gerardi Episcopi Csanadiensis Scripta el Acta inedita, cum serie episcoporum Csanadiensium. Oopera et studio Ignatii Comitis de Batthyán, episcopi Transylvaniae. Typis Episcopalibus. 1790.

Itt jelent meg Mártonfi Antal kanonok nagyszabású csillagászati munkája: Initia Astronomica speculae Batthyanianae Albensis in Transilvania. Albae Carolinae, Typis Episcopalibus, Anno 1798.

[34] Mártonfi Antal: *Initia Astronomica speculae Battyanianae Albensis in Transilvania.* 2.

Gyakori gyűlések, eszmecserék, pályatételek mélyítették volna a tagok tudását és irányították volna a munkálkodást. A püspök úgy tervezte, hogy nemcsak erdélyi, hanem általában magyarországi egyházi írókat von bele a munkába. Az oklevéltan és az időtan művelését különösen nagyra értékelte. Számítása szerint a tagok évenként Magyarország történetének két századát dolgozták volna fel és idővel annak pontos kronológiáját állították volna össze. Ő maga IV. Béla király újraalkotó munkásságát akarta feldolgozni.

A tervezett társaság neve *Societas Assidiorum*, azaz *A Szellemileg Tehetősek Társasága* lett volna. Ki-ki évi tevékenységéről beszámol, ha csak nem valami nagy művön fárad. A társaság tagjai tiszteletbeliek, működők, előkészülők, ez utóbbiak a működőknek is segítenek, továbbá segédek, akikre a fordításokat bízzák. A barátság megmaradása végett a tagok egyformák.

A társaság célja: magyar és erdélyi régiségeknek, egyháziaknak és világiaknak egyaránt, felszínre hozása, de a társaság bármely fizikai, mennyiségtani, orvosi értekezést is felvesz, csak az valami újat tartalmazzon. További cél: valami művet közös terv szerint és egyesült erővel megírni, kiadatlan, vagy ritkább műveket megjelentetni, hasznos könyveket lefordítani. Saját munkálkodását ki-ki irigység nélkül feltárja. Az értekezéseket a gyűléseken megvitatják, a kinyomás dolgában az elnök rendelkezik.[35]

A nagyrahivatott Tudós Társaság megszervezése azonban, a tudomány nagy kárára, elmaradt. Talán a nagy méretek betöltéséhez szükséges tagok hiánya miatt, vagy, mint hiszik, a csillagvizsgáló alapítása miatt. A püspök terve azonban alkalmas maradt arra, hogy hasonló vállalkozás létrehozására buzdítást adjon.

Batthyány értékelése szerint tudományos alapításainak csúcsán a csillagvizsgáló állott. Ez intézmény nagyrabecsülése az akkori gondolkodásmódból érthető meg. Alapítólevelében a püspök ugyanis előadja, hogy építkezésein és gazdasági eredményein túlmenően, viselt méltóságának emlékére, ezt az intézetet (a csillagvizsgálót és könyvtárt együtt) hagyja hátra, amely az egyháznak és Erdélynek hasznos lesz és az számukra nem kicsiny hírnevet szerez. Az elméleti és gyakorlati csillagászat részére, — amely tudománynak az emberi társadalom számára szolgáló hasznosságát mindenki ismeri, amennyiben a földkerekség bármely pontján létező csillagászok fáradozása a hajózásokban biztos utat mutat és gyakran számtalan veszélytől kiment, — állította fel intézetét.[36]

Mártonfi Antal csillagász-kanonok, akit a püspök előzőleg Bécsben a világhírű Hell Miksa jezsuita atya, császári csillagásznál saját költsé-

[35] Dr. Baráth Béla: *A Batthyány Ignác-féle akadémiai tervezetek.* Erdélyi Múzeum 1934. 143—148.

[36] Veszely Károly, i. h. 93.

gén évekig taníttatott, említett munkájában még jobban rávilágít a csillagászat jelentőségére.

Szerinte a XVIII. század elején, főleg magánalapítók buzgalmából, iskolát iskolára állítottak fel, amelyek mindannyian a teológiától függtek. A század közepén kezdettek a díszre és a saját előnyökre adni, amiért is egyik tudományul a mennyiségtan lépett elő. Erdélyben égett a vágy, hogy építészeket, mérnököket, földrajznoz értőket itthon képezzenek és azokat tisztességesen fizessék. Közben bágyadtan állottak annak a tudománynak részei, amely tudomány az égi testek mozgását számítással szokta megállapítani. Sok körülmeny ajánlotta e tudománnyal való foglalkozást. Elsősorban a hazának kijutó dicsőség; az időtannak, a földrajznak, a hajózásnak, sőt az egész természetbölcseletnek a csillagászattal, mint a csodálatos dolgok ismeretére vonatkozó forrással való kapcsolata, az ifjak érdeke. Ifjaink eddig a tudományok tanulmányozása céljából messze menni kényszerülnek; pedig az időnek és a pénznek kímélése a haza érdeke.

Sokan óhajtották, hogy a hazának e közügyén segítsenek. Aki cselekedni is akart, az egyedül Batthyány. Első volt, aki szinte makacs munkával a csillagászatot megtanulta, a csillagvizsgálót teljes fénnyel ellátta, szobákkal és kiváló műszerekkel felszerelte. Tanítókat gyüjtött, nyilvános előadásokat rendelt el, amelyek vallás és nemzeti különbség nélkül mindenki számára szabadok.[37]

A püspök az alapítólevélben előírta, hogy a csillagászat tanulása, valláskülönbség nélkül bárkinek hozzáférhető. A csillagvizsgáló igazgatója oktasson mindenkit, aki óhajtja. Azonban engedetlen és nem tanítható tanulókat ne türjenek meg és ne engedjék, hogy ilyenek pártfogóik pénzét tékozolják. A tanulók maguk gondoskodnak saját ételükről és szállásukról. Meghagyása szerint a csillagvizsgáló igazgatóján kívül adjunktus és olyan szolga is legyen az intézetben, aki tökéletes asztalos. Az igazgatót a mindenkori püspök nevezi ki a káptalan meghallgatásával; amennyiben lehet, az igazgató katolikus legyen. Az adjunktus egyben a csillagvizsgáló könyvtárát is kezeli. Mivel pedig, -- mondotta a püspök —, azt akarja, hogy az intézet az egész emberiség számára hasznos legyen, elrendeli, hogy a csillagász ne csak a többi csillagásszal tartson fenn érintkezést, hanem megfigyeléseit minden évben kinyomtatva közzé is tegye.[38]

Mindezek alapján a csillagvizsgáló jelentősége adva van. A csillagászatnak a reáltudományokkal való kapcsolata a hazai oktatás szempontjából fontos. Értékét fokozza az oktatás nyilvánossága és általánossága. Ehhez járul az intézet színvonalon álló felszerelése és alkalmas elhelyezése. A régi trinitárius-templomban (a püspök alapításait itt helyezte el!) a földszinten volt a nyomda, az emeleten a könyvtár és

[37] Mártonfi Antal i. m. 2—4.
[38] Veszely, i. h. 95.

felette a csillagvizsgáló. Ez utóbbi a püspök nevét viselte: *Uraniae C. Ig. D. Batthyan ep. Tran. Posuit. 1794.* Az ő idejében Mártonfi Antal igazgató mellett Bede József, utóbb szintén csillagász-kanonok volt az adjunktus. Később is egy-egy kanonok töltötte be az igazgatói tisztet. Több püspök: Szepesy Ignác, Haynald Lajos sokat tettek a csillagvizsgáló érdekében. Elévülése miatt az intézet ma már csak emléke régi jelentőségének.

A püspök alkotásai közül azonban megmaradtak az építkezései, könyvtára, irodalmi művei, nemes tettvágyának e beszédes bizonyítékai. Fennmaradt neve is, mint a munkának és a hazafiságnak örök példája. Megérdemli, hogy születésének kétszázéves fordulójakor emlékének időzzünk.

Biró Vencel.

Az abszolutizmus korának erdélyi magyar hírlapirodalma.

Az abszolutizmus korának erdélyi magyar hírlapirodalmát egyenként és részletesen ismertettem. Még pedig külön a Kolozsvárt megjelent termékeket (L. Erdélyi Irodalmi Szemle 1929. 25—42. l.) és külön a vidéki hírlapirodalmat. (L. Erdélyi Múzeum 1939. 249—275. l. és külön is: Erdélyi Tudományos Füzetek 109. sz.). Most kiegészítésül és befejezésül e korszak hírlapirodalmának általános jellemzését adom. Szükséges néhány összefoglaló megjegyzés, mert különben sem a feltűnő fogyatkozások meg nem érthetők, sem az érdemek kellő méltánylásban nem részesülhetnek.

Ami mindenek előtt a *mennyiségi* fejlődést illeti, állapítsuk meg, hogy az abszolutizmus első évében, 1850-ben összesen csak 9 magyarnyelvű hírlap és folyóirat jelent meg Magyarországon és Erdélyben együttvéve. Nagyon kevés. Annyi, amennyi ma egy nagyobb vidéki városban is megterem. A számszerűség alacsonysága vagy nagysága azonban nem a jelen gazdag állapottal mérhető és mérendő, hanem a multhoz viszonyítva. Az eredmény így is sivár. 1847-ben az összes magyarnyelvű hírlapok száma 33 volt. Vagyis ez a szám 1850-ben negyedrészre csökkent. Még feltűnőbb a különbség az 1848—49-diki állapothoz képest. Ez években t. i. összesen 86 magyarnyelvű időszaki sajtótermék jelent meg, majdnem tízszer annyi, mint az abszolut kormányzás első évében. Igaz, hogy a 48—49-diki nagy számot, a sajtószabadságnak, az előleges cenzurától mentességnek a napjait szintén nem lehet alapul venni. De a 47-diki 33-hoz, amikor még szintén cenzurás világ volt, bátran és helyesen mérhetjük hozzá az 1850-diki 9-es számot, az előbbinek negyedét. Hogy is mondja Arany? „Lőn új idő, a régi visszacsökkent..." 1847-ben is volt cenzura, de az is alkotmányos volt, legalább is ilyen színt igyekezett mutatni. 1850-ben azonban nyiltan és nyersen önkényes. Ez a magyarázata az 1850-diki eltörpülő 9-es számnak.

Tanulságos továbbá figyelembe venni az általános magyar és az Erdélyben megjelent hírlapok arányszámát,

1847-ben megjelent magyar összesen 33, ebből Erdélyben 7, százalékban 21.

1848—49-ben megjelent magyar összesen 86, ebből Erdélyben 9, százalékban 10.

1850-ben megjelent magyar összesen 9, ebből Erdélyben 2, százalékban 22.

Erdély tehát kedvező arányszámmal indult neki az abszolut uralom éveinek. 1848—49-ben csak minden tizedik magyarnyelvű hírlap volt erdélyi, míg 1850-ben minden ötödik. Valamivel több az 1847-diki aránynál is. Ez indulási előny azonban csakhamar, az abszolut uralomnak mindjárt a második évében, 1851-ben eltűnt: az általános magyar szám évről-évre szaporodott, az erdélyi pedig leapadt és öt éven keresztül ugyanaz (1) maradt, pangott.

A további számszerű fejlődés áttekintése végett álljon itt a következő táblázat:

Megjelent magyarnyelvű hírlap összesen		Ebből erdélyi magyar	Százalékban
1850.	9	2	22*
1851.	15	1	6
1852.	14	1	7
1853.	15	1	6
1854.	20	1	5
1855.	26	1	4
1856.	35	3	8.5
1857.	45	3	7
1858.	49	3	6
1859.	44	4	9
1860.	56	4	7
1861.	52	5	9.5
1862.	65	5	8
1863.	80	3	4
1864.	70	3	4
1865.	75	5	7
1866.	81	4	5
1867.	80	8	10

Vagyis az általános szám 1851-ben majdnem kétszeresre nő, míg az erdélyi felére leapad. Igaz, apadásos év található az általános magyarban is, sőt eggyel több — 4 —, mint az erdélyiben. Csakhogy az általános magyar apadás egyszer sem tart egyetlen évnél hosszabb ideig, míg az erdélyi apadás egy ízben két (1863—64), egyszer meg éppen öt évig (1851—55) tartott. A visszaesés ott időlegesnek és ideiglenesnek mondható, Erdélyben tartós pangással járt együtt. Ennek következtében az erdélyi arányszám is nagyon ingadozó. 1850-ben minden ötödik újság Erdélyben jelent meg, a következő évben már csak a 17-dik. 1855-ben, továbbá 1863—64-ben és 1866-ban pedig csak minden huszonötödik s csak a kiegyezés évében minden tizedik. Erdélyben apadás és hosszas pangás tapasztalható. Amikor van is fejlődés, az is kevés, nehézkes, könnyen visszaeső, kivéve a kiegyezés évét, amelyik már tulajdonképen nem is tartozik bele a Bach-korszakba.

* Az öt tizednél kisebb százalékot elhagytuk, illetőleg kikerekítettük.

Nem érdektelen végül az összehasonlítás az erdélyi német és román lapokkal. Ezt a következő táblázat szemlélteti:

Megjelent Erdélyben hírlap és folyóirat:

1850.	magyar	2	német	5	román	3
1851.	„	1	„	5	„	3
1852.	„	1	„	6	„	3
1853.	„	1	„	6	„	3
1854.	„	1	„	6	„	3
1855.	„	1	„	6	„	3
1856.	„	3	„	6	„	3
1857.	„	3	„	6	„	3
1858.	„	3	„	6	„	3
1859.	„	4	„	5	„	3
1860.	„	4	„	5	„	4
1861.	„	5	„	5	„	4
1862.	„	5	„	4	„	4
1863.	„	3	„	4	„	5
1864.	„	3	„	4	„	4
1865.	„	5	„	5	„	5
1866.	„	4	„	5	„	4
1867.	„	8	„	6	„	6

E táblázathoz a következőket kell megjegyeznünk:

1. Az abszolut kormány magyar-, német- és románnyelvű hivatalos közlönye egyik rovatban sem foglal helyet.

2. Az 1860-diki magyar állományba fel van véve a külföldön, Bukarestben megjelent Bukaresti Hírlap, úgyszintén az 1866-dikiba is az ugyancsak Havasalföldön, előbb Plojestben, a 2. számtól Galacon megjelent Missiói Lapok. (A 10. sz.-tól kezdve Sárospatakon adta ki Czelder Márton, a szerkesztő.)

3. A magyar időszaki sajtótermékek között egy sincs, amelyik a megelőző korból jött volna át. Ellenben három német (Archiv des Vereins stb., Der Satellit és a Siebenbürger Bote) és két román organum (Foia Pentru Minte és Gazeta Transilvaniei) a megelőző korból átjőve folytatta pályáját.

4. A magyarnyelvű hírlapok az egész korszak alatt négynek a kivételével (Bukaresti Hírlap — Bukarest, Erdélyi Hírlap — Nagyszeben, Székely Néplap — Marosvásárhely, Missiói Lapok — Plojest—Galac) mind Kolozsvárt jelentek meg. Viszont a két erdélyi magyar tudományos közlöny (Marosvásárhelyi Füzetek 1858—59, Gyulafehérvári Füzetek 1861—62) egyike sem kolozsvári termék. Az igazi decentrálizálódás azonban csak 1866-ban kezdődik el a marosvásárhelyi Székely Néplappal.

5. A románnyelvű hírlapok e korszakban kivétel nélkül Brassóban jelentek meg. A német megoszlott Nagyszeben és Brassó között.

Ezek alapján megállapítható, hogy az abszolutizmus tíz első évében a magyarnyelvű hírlapok és folyóiratok száma mindig és jóval kevesebb, mint a német- és románnyelvűeké. Feltűnően nagy és szomorú a különbség az első hat évben, amikor összesen is csak két, illetőleg egyetlen egy magyarnyelvű hírlap jelent meg egész Erdélyországban. Sőt volt idő, bár ez az évenkénti kimutatásból nem tűnik ki, de *volt idő két ízben is, amikor Erdélyben a XIX. sz. közepén egyetlen egy magyarnyelvű időszaki sajtótermék sem jelent meg. A Bach-uralomnak ez az áldásos ideje először egy félévig tartott 1852 jún. 29 és okt. 2 között, másodízben kerek egy esztendeig, a Hetilap megszűnésétől — 1855. márc. 31 — a Kolozsvári Közlöny megjelenéséig — 1856. márc. 31.* Az a magyarság, amelyiknek öt, illetőleg hét év előtt 7 hírlapja volt (1847-ben), most először egy fél, másodszor épen egy kerek esztendeig hírlap nélkül tengődött. Ha semmi más bizonyíték nem volna, ez az egy adat is eléggé igazolja az abszolut uralom sokat hangoztatott népboldogító törekvését, boldogító törekvéseinek áldásos eredményét.

Megállapítható továbbá, hogy az erdélyi magyar időszaki sajtótermékek száma csak 1861-ben éri utól a *németnyelvűekét*, 1862-ben eggyel felül is múlja, de azután megint inferioritásba kerül 1867-ig. A *románnyelvű* hírlapok számát a magyar 1856-ban utóléri ugyan, sőt 1859-ben és 1861-ben eggyel felül is múlja, de a többi másfél évtized alatt mindig alatta állott.

Az erdélyi magyarnyelvű hírlapirodalom absolute és aránylag is az általános magyar, továbbá a német és román mögött tengődött az egész korszakban.

Oka és magyarázata egyszerű és világos.

Első és legfőbb ok az erdélyi magyarság teljes szervezetlensége. Az egyetlen Erdélyi Gazdasági Egyleten kívül Erdély magyarságát semmiféle szervezet, intézmény nem fogta össze egészen az 1859-ben megalakult Erdélyi Múzeum-Egyesületig. Szomorú valóság, hogy Erdély minden téren: gazdaságilag, iparban, politikailag és az irodalom szempontjából is Magyarországhoz képest még viszonylag is gyengébb, szegényebb és elmaradottabb volt. Ennek következtében a magáhoztérés a szabadságharc összeomlása után és az alkalmazkodás az új viszonyokhoz Erdélyben szükségképen nehézkesebben és sokkal lassúbb ütemben ment végbe, mint a Királyhágótól nyugatra. Igy kellett történnie már azért is, mert az abszolut kormányzás Erdélyben, kivált kezdetben, alig talált ellenállásra, pedig jóval szigorúbb is és nyersebb is volt, mint Magyarországon. Igy pl. az idegenből hozott tisztviselők, az ú. n. Bach-beamterek hada Erlélyben egyenruhát viselt, Magyarországon nem, s hogy ennél fontosabbat is említsünk, Magyarországon a német nyelv az igazgatásban csak a központi hatóságokkal való érintkezésben volt kötelező hivatalos nyelv —, Erdélyben a községek ügyeit kivéve minden téren németül kellett fogalmazni a hivatalokban.

Különösen áll ez a cenzurára nézve. Az egész osztrák birodalomban, tehát Magyarországon is életbeléptetett intézkedéstől eltérő, külön. sokkal szigorúbb rendelettel szabályozták Erdély sajtóügyét. Bizonyo-

san azért, mert a szabadságharc alatt itt pusztított legvészesebben a fékét vesztett szenvedély. Tehát az elnyomatásnak, a fékentartásnak is itt kellett legszigorúbbnak lennie. S az is világos, hogy a szigor elsősorban a magyar sajtóra nehezedett rá s nem a Béccsel még az imént is egyetértő és együttműködő s ezért még most is megbízható és rokonszenvesebb szász és román hírlapirodalomra. Ezért botorkált az erdélyi magyar hírlapirodalom mindig a szász és román mögött. Az erdélyi magyar hírlap nem szokott Erdélyről írni, nem hogy iránycikket, még vidéki tudósításokat sem, — jegyezte fel Gyulai Pál még 1851-ben. Ideje — folytatja ugyanő szelíden —, hogy Erdélyben is a többi tartományokéval egyenlő színvonalra emelkedjék a sajtóügy.*

Erdélyben egyszerűen nem lehetett, nem mertek olyan hangon és oly bátran írni, mint Magyarországon. Pesten a hírlapírót, a szerkesztőt — gyakran megesett — elfogták, letartóztatták, bezárták. Kolozsvárt idáig el se jutott a dolog. Az első erdélyi hírlap, a Kolozsvári Lap pl. nem tehetett egyebet, mint hogy közölte a hivatalos politikai jellegű rendeleteket, az engedélyezett külpolitikai tudósításokat csak azért, hogy legalább a hírek között adhasson bármily szűkszavúsággal is valami Erdélyre vonatkozót is. Más politika, mint a hivatalos, meg sem mert nyilatkozni. A Makk-összeesküvés az abszolut katonai kormányt csak megerősítette felfogásában. Igy történhetett, hogy a második hírlap, a Hetilap már nem is kért (vagy nem kapott?) engedélyt politikai tartalomra is. Ennek az lett a következménye, hogy *négy éven át Erdélynek semmiféle politikai jellegű magyar sajtószerve nem volt.* A gyengébb még ugyanazon nyomás alatt is jobban nyög. Hátha még súlyosabb a nyomás! Megtörtént, hogy a kolozsvári cenzor engedélyezte a lapot, de a szebeni csendőrség távirati úton elkoboztatta (pl. a Korunk 1861. 79. számát). Vida Károlyt Scylla és Charybdis c. vezércikkéért bűnvádi kereset alá fogták. Csak úgy tudott megmenekülni, hogy lapját, a Futárt megszűntette.

Az sem volt előnyös, hogy a már nevesebb erdélyi hírlapírók Pesten telepedtek meg, mint Kemény Zsigmond, Szilágyi Ferenc, Urházy György, Brassai Sámuel, s a fiatalabbak közül is oda vonzódott Gyulai Pál, Salamon Ferenc, Szilágyi Sándor, stb. Igy az erdélyi újságírók száma megapadt, újabbak kifejlődésére itt lehetőség már azért sem igen nyilt, mert hiszen Pest egyúttal az irodalomnak is központja volt. Már pedig az akkori hírlapírás önmagában megélhetést nem biztosított. A hírlapírónak egyúttal tudósnak vagy költőnek kellett lennie, hogy meg legyen a mindennapi kenyere, Kolozsvárt azonban irodalmi, tudományos élet egyáltalán nem volt, csak alkalmilag s az egyes családok körében. Ezért a hírlapírás is épen csak tengett. Ily körülmények között az egész terhet hosszú ideig nehány régebbről ismert s Erdélyben maradt fiatalabb író vagy tudós (Makoldy, Berde, Kővári László. Dózsa) kényszerült hordozni.

* Gyulai Pál: Erdélyi úti benyomások. O. K. 31 és 34 l.

A pesti lapokkal erdélyi lap a versenyt fel nem vehette már csak e két körülmény miatt sem. De van még ennél kézzelfoghatóbb is. Technikailag, az újság előállítása szempontjából és tárgyilag is áll, amit a Magyar Futár mond (1859. 319. l.), hogy a politikát, még a *keletit* is, nyugaton csinálják (értsd Pesten, még inkább Bécsben). Tehát az onann jövő lapok mindig előttünk fognak járni. Innen van, teszi hozzá, hogy hazánkban (Erdélyben) több pesti és bécsi lapot olvasunk, mint itthonit. Tény, hogy még erdélyi eseményt is a pesti lapok gyakran hamarabb és részletesebben irhattak meg, mint az erdélyiek. Úgy, hogy e korban az erdélyi magyarság életét a pesti lapok teljesebben tükrözik vissza. Pl. Tompa Mihály erdélyi útját, a tiszteletére gróf Mikó Imre által adott lakomának leírását, a Mikó és Tompa pohárköszöntőjét a Futár fel se említi; a Kolozsvári Közlöny is csak röviden szól róla, míg a Pesti Napló* megfelelő részletességgel ismerteti. Igy aztán nagy eredményszámba ment, ha egy lap Erdélyben tovább éldegélt. A Kolozsvári Közlöny 1859-diki újévi vezetőcikkében keserű megnyugvással jegyzi fel a múlt évben tett vígasztaló előmenetelt: *hazai hírlapjaink áteveztek az új évbe is.*

Pusztán hirlapírói szempontból nem volt előnyös az sem, ami a magyarság sorsára kimondhatatlanul fontos és üdvös volt: az azonos és egyező közgondolkodás. A magyarság sohasem volt lelkileg annyira egységes, mint az abszolutizmus első tíz esztendejében. Az egység különösen két alapvető ponton tűnt ki. Egyik volt az, hogy az abszolutizmust törvényesnek, véglegesnek és állandósíthatónak senki se tartotta. Voltak, akik 48-at akarták teljesen helyreállítani, mások hajlandók voltak 48-on némi módosítást eszközölni. A konzervatívek közül sokan a 47-hez visszatérést javasolták. De abban nem volt különbség a magyar politikusok között, hogy a kormánynak előbb-utóbb vissza kell térnie az alkotmányossághoz s hogy a visszatérés nem a rendiség újból való életrekeltését jelenti, hanem a 48-i reformoknak kielégítőbb és megnyugtatóbb formábaöntését és életbeléptetését. Abban sem volt magyar és magyar között különbség, hogy Erdély sorsa hozzá van kötve, *egy* — Magyarországéval. Magyarország problémáinak megoldása eldönti Erdélyét is. Az unió is, mint törvény, hatályon kívül volt helyezve, megsemmisíttetett. Ámde a lelkek uniója a szabadságharc küzdelmeiben acélnál keményebbé ízzott, szimfoniánál összhangzóbbá dallamosult. Alkotmányosság és unió, e két alapelv körül forgott minden magyar vágy Kossuthtól a konzervatívekig, Deák Ferenctől le a falvak magyar népéig. A részletekre, a kivitelre nézve volt különbség, de az alapelvben nem. E kettőben a magyarság közgondolkodása egységes volt. Világos, hogy a továbbiakra nézve minden attól függött, hogy mekkora erővel tud érvényesülni és tért hódítani a magyar gondolat Pesten és Bécsben. Részletkérdésekre, helyi érdekekre úgy is csak e két alapelv elfogadása után kerülhet sor. Addig ezeknek a taglalása és tárgyalása céltalan és

* L. Kolozsvári Közlöny 1856. okt. 1. és Pesti Napló 1856. okt. 4-diki számát.

felesleges. Addig el kell tűrni a tényleges állapotot s igyekezni kell minden erőt a két főelv diadalra jutása érdekében összetartani.

Ily körülmények között e korszak erdélyi magyar hírlapirodalmával szemben a jogosult kérdés az, vajjon legalább az adott, a magyarországinál sokkal nehezebb és kedvezőtlenebb viszonyok között megfelelt-e a magyar gondolatnak, adta-e legalább azt a minimumot, amit adnia lehetett? Erre a felelet határozottan igenlő. Technikailag jobb és elfogadhatóbb lapot szerkeszteni, mint a Kolozsvári Lap, a Hetilap s később a Kolozsvári Közlöny, a Futár és Korunk, abban az időben nem lehetett. A hírszolgálat távolról sem kívánta meg a mai gyorsaságot és feltűnéshajhászást. Még a pesti, sőt bécsi lapokban is hetekig tárgyaltak egy-egy érdekes és rendkívüli hírt. A szerkesztőségeket az új hírek friss és minél változtosabb felhajtásának gondja nem terhelte. Ilyesmit a közönség sem kívánt oly mértékben, mint ma. Megelégedett azzal, ha értesült a kiválóbb személyiségek tevékenységéről, sorsáról, munkásságáról. Színház, irodalom, művészetek és politika teljesen kielégítették. Az élet mélységeit, a társadalom kis egyéneinek izgalmas drámáit kiteríteni és részletekre szabdalva felboncolni akkor még nem volt divatban. Ami pedig a közügyek tartalmi tárgyalását illeti, az ellen sem emelhetni kifogást. Inkább teljes elismeréssel kell feljegyezni, hogy e tekintetben megvolt a kellő komolyság és felelősségérzet. Nagyobb mértékben, mint ma. Akkor ugyanis a szakmabeli hivatásos újságíró még jóformán ismeretlen volt. Az újságírást szellemi noblesse oblige-ként gyakorolták. Berde, Brassai, Kővári, Dózsa, hogy a munkatársaikat ne említsem, tulajdonképen — mint fentebb mondottuk — tanárok, birtokos gazdák voltak és az újságírást nobile officiumként, tisztán faj- és nemzetszeretetből folytatták. Nem kenyérkeresetből, hanem a nemzeti ügy előbbre viteléért. Nekik és rájuk nézve a közügyek hírlapi tárgyalása sokkal több volt, mint a mai újságíró előtt. Nem pusztán érdekes elméleti téma, amelyet rendeletre mesteri csillogással kell tárgyalni, hanem életkérdés, amelynek ilyen vagy amolyan fordulata visszahat magára az íróra is. És pedig nem csupán sajtórendtartási szempontból, hanem a hivatali tevékenységre, a birtokviszonyokra, a családi és társas életre, a községre és városra, amelyben élt a cikkíró, a községekre és városokra, amelyekben élt az író atyafisága, társadalmi osztálya, vér- és fajrokona. Ezek előtt s nem csupán egy a közönségtől különálló, többnyire hasonló pályán működő zárt társaság, az újságírói szervezet előtt kellett hordozni a felelősséget, hanem önmaga, és bátran lehet mondani, a nemzet közvéleménye előtt, amelyik méltányolta ugyan az írói ügyességet is, de amelyik előtt mégis a cikk érdemi részének mérlegelése volt életbevágóan fontos, döntő körülmény.

Legfőbb, állandóan visszatérő tárgya e korszak hírlapirodalmának az unió. A magyarság felfogása szerint az unió megtörtént, s ha az idevonatkozó törvények hatályon kívül is helyeztettek, az unió élt. Élt a lelkekben s az alkotmányosságra áttérésnek alfája maradt az unió tettleges életbeléptetése. Minden külön erdélyi országgyűlés és erre irányuló kísérlet csak addig és annyiban volt jogosult, ameddig és

amennyiben ilyen elvi nyilatkozatot tesz. Más feladata, további jogosultsága és törvényes alapja nincs. Tényleg a magyarság a szebeni országgyűlésből az unió mellett tett ünnepélyes nyilatkozattétel után kivonult. A kormány a követek mandátumát megsemmisítette s új választást rendelt el. De a magyarság másodszor, sőt harmadízben is ugyanazokat választotta meg épen azért, mert helyeselte a passzív magatartást. Hírlapjaink lelkesen támogatták ezt az álláspontot, fokozták az unióhoz való ragaszkodást. De ennél többet is tettek: védték az alkotmányos magyar álláspontot s éberséggel, a jogi, gazdasági, kereskedelmi érvek egész pergő tüzével verték vissza a kormány ellenkező irányú terveit, cáfolták a szászság és románság unió-ellenes határozatait, memorandumait. E tekintetben különösen Dózsa Dániel a legfáradhatatlanabb bajnok. De a többieknél is és valamennyi hirlapunknál is az unió volt az az eszme, melyre minden sor, minden gondolat *kiment*. Ez egyik érdeme akkori hírlapíróinknak és hírlapjainknak. Minthogy az uniót illetőleg a magyar álláspont feltétlenül elfogadó, a szász és román visszautasító volt, a kérdést az *igen* és *nem* irányában tárgyalta mindenki. Megvalósítandó-e az unió vagy nem? E fölött folyt a disputa. A *hogyan* tárgyalása, mint post hoc, elmaradt, nagyobb fejtörést most nem okozott, az uniót a magyarság feltétel nélkül akarta. A keresztülvitel, a végrehajtás tekintetében aggodalmait, kívánságait kifejezni szükségesnek nem tartotta, nehogy ezzel az elvi álláspontot gyöngítse. Az is meglehet, hogy ilyen aggodalmai nem is voltak. Teljesen bízott és rábízta magát az összehivandó közös, az *egy* magyar országgyűlés többségére. Ahogy valóban történt is az unió részleteinek keresztülvitele a pesti országgyűlésen. Ennek unió-bizottságában ott volt ugyan gróf Mikó Imre, Zeyk Dániel és gróf Teleki Domokos mellett néhány erdélyi követ. De az is kétségtelen, hogy a post hoc tárgyalás sokat elmellőzött, ami később keserves következményeket vont maga után. *Az elkövetett mulasztásokért az erdélyi politikusok mellett az erdélyi hírlapirodalom is felelős.* A jóhiszeműség és a pesti országgyűlésbe vetett bizalom alapjában véve nem gáncsolható. De mégis csodálatos, még a romantikára annyira hajlamos magyar elme előtt is pl. a *Korunk* álláspontja. A Korunk utolsó száma 1867 július 31-én jelent meg. A szerkesztőség tudtul adja, hogy a lapot megszűnteti, mert 1. az unió kimondásával Kolozsvár megszűnt főváros lenni, íróink Pestre mennek érvényesülni; 2. az országgyűlés csak Pesten tanácskozik, a minisztérium hatásköre Erdélyre is ki van terjesztve; 3. a pesti jóval olcsóbb lapok mind több tért foglalnak el Erdélyből is. A szerkesztő — Kővári — megjegyzi, hogy ő demokrata s lapja is az volt, az arisztokrácia és a nép érdekei között az intelligenciát védte, mert az intelligencia és a polgárság hivatott az országot fenntartani. Lehet-e ennél becsületesebb, naivabb, de egyúttal minden helyi érdekről teljesen lemondó, azzal kevésbbé törődő felfogás? Pedig ez nemcsak a Kővári magán-nézete volt. Láttuk, hogy Vida Károly is így nyilatkozott és pedig a tények által némileg igazoltan.

Az unió mellett e korszak hírlapirodalma hasonló buzgósággal és kitartással szolgálta az Erdélyi Múzeum ügyét. Jellemző, hogy e címen 1856-ban külön hetilap indult meg s hogy megszűnte után is a főlap tárcarovata az Erdélyi Múzeum nevet viselte. Magának az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek történetéről itt csak annyit, hogy az egyesület megszervezését a hírlapok nemzeti ügynek tekintették és teljes készséggel közöltek minden cikket, mely e fontos magyar intézményről szólott. Az adományozók, alapítók nevének közlésére éveken át állandó rovata volt valamennyi lapnak. Amily szeretettel és aggodó részletességgel kísérték a megalakulás előzményeit, ép oly pontosan számoltak be a már megalakult egyesület működéséről. Érdeme e kor hírlapirodalmának, hogy lelkesen támogatva a Mikó Imre törekvéseit, az Erdélyi Múzeum megalakulását hathatósan előbbrevitte s az egész magyarság előtt népszerűvé tette, úgy hogy azt mindenki a magáénak is érezte, szívesen támogatta.

Harmadik nagy és állandó témája e korszak erdélyi hírlapirodalmának az erdélyi vasút. Égető kérdés volt ez már régtől fogva. Hiszen Kolozsvár városa első népképviselőjének a pesti parlamentbe 1848 júliusában Széchenyi Istvánt választotta volt meg. És pedig országos érdemei mellett egyenesen azért, mert ő volt a vasútügyek minisztere, tőle lehetett remélni, hogy Kolozsvár és általa Erdély mielőbb bele leend kapcsolva a kiépítendő vasúthálózatba. Kolozsvár egyébként mindjárt a felelős minisztérium megalakulása után küldöttséget menesztett volt e tárgyban Pestre a nádorhoz és a minisztériumhoz. A város közgyűlésén Brassai Sámuel tett jelentést a küldöttségnek adott biztató válaszokról. Az erdélyi vasút kérdése a 48—49-i viharos napokban szünetelt ugyan (Széchenyi is lemondott kolozsvári mandátumáról, megtartva a már előbb kapott mosonmegyeit), de az abszolutizmus idején újra napirendre került. Az abszolut kormány Magyarországon, ha lassú ütemben is, de folytatta a vasút-hálózat kibővítését. Nagyvárad és Debrecen vitatkozott azért, hogy előbb kapcsolják össze Szolnokkal. Kolozsvár abból a szempontból nézte ezt, hogy vajjon Debrecenhez vagy Váradhoz kap-e hamarabb összeköttetést. A vasútügy másik problémája volt a Kolozsvár—Marosvásárhely—Udvarhely—Brassó irány kiépítése, avagy Torda—Gyulafehérvár—Nagyszeben. A kérdés nagy gazdasági és kereskedelmi jelentőségének megfelelően az erdélyi társadalom is megmozdult. Kolozsvárt Mikó Imre, Marosvásárhelyt gróf Toldalagi Mihály vezetésével alakult meg a vasúttársaság. Úgy látszott, hogy ebben a tisztán anyagi ügyben a kormány és lakosság vállvetve egymás mellett működik. De itt is felütötte fejét a birodalmi politika, itt is történt huza-vona, Toldalagi a mozgalom élétől félre is állott, s Erdély az egész hosszú abszolut korszak alatt sem tudott egy méter hosszú vasúthoz sem hozzájutni. Csak a kiegyezés után kapott vasútat, de a Várad—kolozsvári vonalat kivéve egészen más irányban kiépítve, ahogy az erdélyi magyarság tervezte és remélte s ahogy a gazdasági

érdekek is parancsolták.* A vasútügyet is derekasan támogatta az erdélyi sajtó. — Egyéb gyakran tárgyalt kérdések: az úrbériség, a belterjesebb gazdálkodás, gyümölcstermesztés, selyemhernyó-tartás, közbiztonság, utak karbantartása és építése, irodalom, művészet és tudományos megmozdulások voltak.

Nem feladatunk e korszak benső és külső történetének még vázlatos rajza sem. Ránk nézve az az egyetlen kérdés: megfelelt-e az akkori erdélyi hírlapirodalom hivatásának, az ország és a magyarság érdekének? És ebben a tekintetben csak tisztelet és elismerés illeti meg, mert az abszolutizmus hírlapirodalma a magyarság és általában véve Erdély szellemi és anyagi érdekeinek beszédes szószólója, komoly megtárgyalója volt. A fennálló politikai rendszer miatt kezdeményező szerepe nem igen lehetett. De ami kezdeményezés csak előállott, azt a hírlapirodalom becsületes hűséggel s önzetlen felelősségérzettel támogatta.

Hibái, gyengéi, ha voltak, a korszaké, melyben hírlapot alapítani s fenntartani végtelenül nehéz, másként és jobbnak szerkeszteni meg épen lehetetlen volt.

Kristóf György.

* Köztudomású, hogy Erdély későn s rossz vasútházózatot kapott. Pedig Erdély s kivált Kolozsvár eleitől fogva tisztán látta, hogy anyagi helyzetének javulása a jó vasúthálózat gyors kiépítésétől függ. Ezért választotta meg Kolozsvár az unió kimondása után az első közös (pesti) népképviseleti országgyűlésre képviselőjének gróf Széchenyi Istvánt, az első magyar közlekedésügyi minisztert. (Széchenyi azonban a mandátumot, mint említettük, nem fogadta el.) Kolozsvár 1848-diki vasútügyi törekvéseit s Széchenyinek ezzel összefüggésben történt képviselővé választását részletesebben ismertettem *Gróf Széchenyi István kolozsvári képviselősége* c. cikkemben. Keleti Ujság 1927. 243. sz. Jellemz. az Erdéllyel nem törődésre épen a vasút-ügyben az, hogy a második magyar közlekedésügyi miniszter gróf Mikó Imre az erdélyi legnagyobb magyar volt Kolozsvár képviselője, aki épen 1867-ben nagy tanulmányt írt *Magyarország vasúthálózata* címen a Budapesti Szemlébe s azt Emlékirat alakjában a királyhoz is fölterjesztette. Utána és vele együtt 1867-től kereken 20 évig vagy gyökeresen erdélyi (br. Kemény Gábor, Lukács Béla, Hegedüs Sándor, Lukács László), vagy Erdélyt családi okoknál fogva jól ismerő férfiak (Tisza Lajos, br. Dániel Ernő) töltötték be a kereskedelmi miniszteri méltóságot.

A kenézlői lelet X. századbeli olasz érmei.*

A *kenézlői* temető leleteit maga az ásatást végző *Jósa András* dolgozta fel a feltárást követő 1914. esztendőben.[1] A 11. számú sírból előkerült tizenhét darab felsőolaszországi érem közül kilencről *Harsányi Pál* értekezett s képüket egyúttal rajzban is közölte.[2] Majd mikor az érmek közül tizenhatnak gipszmásolata *Gohl Ödön* kezébe került, röviden ismertette őket, illetőleg egyes megállapításaival Harsányi cikkét kiegészítette és itt-ott helyesbítette, anélkül azonban, hogy róluk újabb képet közölt volna.[3]

Minthogy két érem meghatározásához maga Gohl is kérdőjelet tesz, jónak látszik a megállapítások felülvizsgálását megkísérelnünk. Az utólagosan felülvizsgálónak azonban most már azzal a nehézséggel kell megküzdenie, hogy következtetéseit nem az eredetiről, avagy annak gipszmásolatáról kell megtennie, hanem csupán Harsányi és Gohl, valamint a nem-szakavatott rajzoló meglátásainak egybevetéséből. Mindennek következtében előállott eltérések magyarázatául azután el kell fogadnunk Gohl ama megjegyzését, hogy *az érmek 2—4 lyukkal voltak átlyukasztva és föntartásuk a pontos, részletes leírhatás szempontjából csak részben kielégítő.*

Az alább részletezett 16 érem tehát egytől-egyig *felsőolaszországi* kibocsátású *denárius* (és nem „bractea", mint ahogyan a nem-érmész Jósa nevezi![4]), veretésük ideje pedig a X. század első fele, pontosabban a *905—945* évszámmal határolt négy évtized.

1. (ArchÉrt.-ben 2. sz., NumK.-ben 7. sz.)

I. Berengarius olasz király milánói veretű ezüst denáriusa 905—915. évekből, mint amikor császárrá még nem koronáztatott.[5]

Eszerint tehát erre az éremre vonatkozólag megszorítandó az ArchÉrt. és a NumK. által megjelölt időköz.

Ell.: Az ArchÉrt.-ben közölt rajzból † BERENIKARIV RE sejthető. Középen gyöngykörben liliomos végződésű kereszt, szárai között egy-egy ponttal.

* E dolgozat egy régi, még mindég kéziratban levő munkácska egyik fejezetét alkotja. A gondolat és a feldolgozandó tárgyat magát is már több, mint húsz esztendővel ezelőtt Ferenczi Sándor kartársam vetette fel, aki észrevette, hogy a régi éremmeghatározások nem mindég a legpontosabbak. Soha sem volt alkalmam a felülvizsgálást közvetlenül az érmekről megejteni, ezért hever ez az értekezés még ma is az asztalfiókban.

[1] *Archaeologiai Értesítő* 1914. 304—340. l. (Rövidítve: *ArchÉrt.*)

[2] I. h. 340—44.

[3] *Numizmatikai Közlöny* 1914. 144—45. (Rövidítve: *NumK.*)

[4] ArchÉrt 1914. évf. 315. és 355. l.

[5] V. ö. *Engel—Serrure:* Traité de Numismatique I, 281.

A köríratban — a fenti olvasás változataképpen — a NumK. † BERENIKARIUS RE szavakat lát, mígnem az ArchÉrt. az érem átlyukasztása által okozott rongálódás miatt az R és az IMP között ingadozik.

Htl.: XRISTIANA RELIG Középen a szokásos templomábrázolás kereszttel.[6]

A köríratban az ArchÉrt. RELIGIO-t olvas, a NumK. azonban a két utolsó betűt megkérdőjelezi.

A templom ormára tűzött keresztet az ArchÉrt. itt is, mint mindegyik hasonló ábrázolású éremnél, a körírathoz számítja. Ez azonban semmiképpen sem tartozik oda, minthogy minden ilyen ábrázoláson a kereszt csupán építészeti elemet alkot. Ez a körülmény különösen szembetűnik az olyan denáriusokon, amelyeken tulajdonképpeni körírat nincsen,[7] vagy ahol a szöveget a templom két oldalával párhuzamos helyzetben poncolták, vagy vésték ki.[8] Kivételt csupán azok az érmek képeznek, amelyeken a templomot kör rekeszti el a körírattól; ekkor a kereszt a körön belül nem férvén el, az oromzattól elszakadva s a körírat vége és eleje közé kerülve, ebben az esetben elválasztójelnek kell tartanunk.[9] Ezzel szemben azonban körön belül ábrázolt templom ormán is elfér néha a kereszt.[10] Ez azután megint csak az előbbi állítás helyénvalóságát bizonyítja.

2. (ArchÉrt.-ben 1. sz., NumK.-ben 10. sz.)

I. Berengarius milánói veretű ezüst denáriusa valószínűleg a 905—915. évekből.

Ell.: † BERENCARIV [S] Középen gyöngykörben liliomos végződésű kereszt szárai között egy-egy ponttal.

Tekintettel arra, hogy az uralkodó neve után nincsen megjelölve a cím, melyet viselt, valószínűnek tarthatjuk, hogy ekkor még nem koronáztatott császárrá. Ugyanis aligha nézte volna jó szemmel, hogy az általa kibocsátott pénzekről a nagyobb hatalom és dísz megnevezését az éremmetsző egyszerűen elhagyja. — A szöveg végső betűjét átlyukasztás roncsolta szét.

Htl.: XRISTI [A] NA RELI [G] Középen templom kereszttel.

3. (ArchÉrt.-ben nincsen meg, NumK.-ben 11. sz.)

I. Berengarius milánói veretű ezüst denáriusa valószínűleg a 905—915. évekből.

A NumK. szerint hasonló típusú az előbbihez. Köriratát így írja le:

Ell.: † BEREN [G] ARIVS

Htl.: XRISTIANA RELIGIO (?)

Minthogy a NumK. itt is egyszerű † jelt, A és U betűket közöl, e szemmel látható szedéshibákat a fenti leírásban már kijavítva idézzük.

[6] Feltételezzük ugyan, hogy a rajz is, meg a lenyomat dúca is eredeti nagyságban készült, — mégis csupán e feltevésre támaszkodva, átmérőt nem adhatunk.

[7] V. ö. többek között *Dannenberg:* Die Deutschen Münzen I, 59. tábla 1325—1328. sz. ismeretlen verőhelyű érmeivel.

[8] I. h. I, 19. tábla 445—454. sz. alatt ábrázolt andernachi érmekkel.

[9] I. h. I, 1. tábla 10., 11., 13., 15., 17. sz, alatt ábrázolt metzi érmekkel.

[10] I. h. I, 36. tábla 825 a. és b., 832., 838. sz. alatt ábrázolt speieri érmekkel. — Minthogy pedig e templomoknak mind bővített, mind pedig csonkított változatai egy és ugyanazon alapformából: a keresztyén jelképekkel felékesített görög-római bazilika homlokzati részének ábrázolásából indult ki, ezért jogosan hozhatunk fel példákat a német éremverés területéről is.

4. (ArchÉrt.-ben nincsen meg, NumK.-ben 14. sz.)

I. Berengarius olasz király- (905—915.), vagy császárkori (915—924) milánói veretű ezüst denáriusa.

Leírását a NumK. sem közli.

5. (ArchÉrt.-ben 3. sz., NumK.-ben 12. sz.)

Bourgognei Rudolf olasz király (922—926) milánói ezüst denáriusa.

Ell.: † RODVLFO PIVS RE Középen síma körben Krisztus-betűpár (monogramm).

Htl.: † XRISTIANA RIO Középen MDI | OLA

E denárius teljesen megegyezik a Morbio-gyüjtemény (Wesener) 1855. sz. darabjával.

Az ArchÉrt. e kopott (?) éremnek *ell.*-i köriratát † BERENCARIVS RE-nek olvasván, kibocsátójául tehát hasonlóképpen I. Berengariust nevezi meg. Azonban már a gyenge rajz után is idegenkedni lehet e megfejtéstől, különösen, ha összehasonlítjuk annak képét az ArchÉrt. által közölt, kétségtelenül I. Berengariusnak ítélhető érmekkel.

Az összehasonlításnál maga a típus nem jöhet döntően számításba, jóllehet Berengarius kenézlői érmein ez a változat egyáltalán nem fordul elő, más denáriusainál azonban eléggé gyakori. De szembeötlő az elő- és hátlapi körök simasága a szokásosabb gyöngykörökkel szemben, továbbá — amennyire a rajzot figyelembe lehet venni — a betűk egyszerűbb és nehézkesebb kiképzése Berengarius érmeinek tagoltabb és keskenyebb vonalakkal vésett elemeivel ellentétben. Döntőleg mégis az egyes betűk alakját vehetjük tekintetbe, amely a NumK.-t is arra indította, hogy az ArchÉrt. megállapítását megkérdőjelezze.

Az *ell.* köriratának első betűje, amelyet az ArchÉrt. B-nek olvas, sokkal nyíltabb alakot mutat pld. ugyanazon képestábla 1. számú érmének B-jénél. A NumK. amazt K-nak olvassa, nóha inkább R lehetne, kiváltképpen, ha tekintetbe vesszük azt a körülményt, hogy e betű lába ámbátor egyenesen kinyúlik, de karja felfelé s egyuttal gyengén befelé is görbül; igaz ugyan, hogy a szárhoz való teljes felgörbülését a külső kör megakadályozza. A következő betű, amelyet az ArchÉrt. E-nek mond, a rajzban szabálytalan nagy ponthoz hasonlít.[11] A NumK. pedig a gipszmásolatról valóban O-nak is olvassa. — Az ezutáni betűt, amely a rajzon I·-nek látszik, az ArchÉrt. R-nek, a NumK. P-nek látja, a *Rodvlfo*-olvasás pedig D-t tételez fel. Mindez azonban tulajdonképpen nem mond ellent egymásnak, minthogy ebben az időben az R-et leggyakrabban a lábacska elhagyásával, avagy elcsökevényesedésével P-alakkal jelölik, hasonlóképpen pedig a P és D is nagyon sokszor ezzel az utóbbi betűformával, vagyis D-vel íratik. Igy tehát a *Berencarivs*-olvasás kedvéért közülök bátran választhatta az ArchÉrt. a neki éppen megfelelőt. — A következő két betű az átlyukasztás miatt a rajzon bizonytalan. Az ArchÉrt. EN-nek, a NumK. pedig V-nek és mellette lévő üres helynek, avagy talán megállapíthatatlan betűnek látja. A mi olvasásunknak éppen megfelel a NumK. által is látott V, e mellé pedig egy L körvonalait lehet egészen nyugodtan belemagyarázni a rajzon észrevehető határozatlan betű-alakba. — Majd egy I alak látható a rajzon; ezt az ArchÉrt. teljesen hibásan C-nek, a NumK. azonban P-nek jelzi. Az utóbbi meglátás szerinti betűalak (kiváltképpen, ha azt az éremnek eléggé gyenge álla-

[11] Nem hisszük, hogy ez az érem harmadik átlyukasztását akarná jelölni, minthogy a hátlapon ennek megfelelő jelölés nem található.

potban való fennmaradása is befolyásolja) nem sokban különbözik a mi olvasásunk szerinti F formáitól. De tulajdonképpen még a P-féle olvasás sem volna lehetetlen, minthogy a szövegbeli *Rodvlpo*-alak is könnyen megmagyarázható, ha összevetjük pld. Arnulf herceg (907—937.) egyik regensburgi érmével, amelyen világosan VRNVLPVS nevet olvassuk *Arnvlfvs* helyett.[12] — Ezután a rajzon egy balra telő félhold-alakú betű látszik; ezt az ArchÉrt. A-nak, mígnem a NumK. láthatólag helyesen O-nak magyaráz. Végezetül az ezután következő PIVS RE értelme világos, jóllehet e betűk közül is az elsőt mind az ArchÉrt., mind pedig a NumK. is R-nek magyarázza, — hozzátehetjük azonban, hogy ezt csupán csak önkényesen, mivelhogy a rajz szerinti P jelölés netalán R értelmet is foglalhatna magában.

Tehát a NumK. bár értelmetlen KOPV PORIVS RE-je sokkal közelebb van az igazsághoz: a RODVLFO PIVS RE-hez, mint az ArchÉrt. teljesen önkényes BERENCARIVS RE magyarázata. Bevalljuk — csupán a rajz alapján — magunk nem mertük volna hangos jelét adni az ArchÉrt. megfejtése feletti kétkedésünknek, ha a NumK. azt már előbb meg nem tette volna.

E denárius *htl.-i* köriratképpen az ArchÉrt. † XRISTIANA RELIG szöveget közöl, azonban a rajzon ilyen sok betűt megkülönböztetni nem lehet. Az általunk olvasott RIO helyett esetleg a RIIO még megengedhető volna.

6. (ArchÉrt.-ben nincsen meg, NumK-ben 13. sz.)

A NumK. szerint azonos az előzővel, így tehát ez az érem is helyesen *Rudolf olasz király (922—926) milánói veretű ezüst denáriusa.*

6/a) Az ArchÉrt. 1931. évfolyamában *Fettich Nándor* közli, hogy a kenézlői ásatások 1927. és 1930. évi folytatása alkalmával a 37. sírban egy ezüst érmet talált a csontváz feje alatt. Ezt, a szélén két helyen átlyukasztott pénzt pedig Jónás Elemér *Rodolphe de Bourgogne* (922—926.) páviai veretű érmének határozta meg.[12/a]

Az idézett helyen fénykép után közölt kép nem egészen világos betűiből az *ell.*-i körirat RODVLFO PIVS RX szövegét véljük kiolvasni. Középen gyöngykörben (?) talán Krisztus-betűpár (A *htl.* képe nem közöltetett.).

7. (ArchÉrt.-ben 4. sz., NumK.-ben 5. sz.) „*Provencei Húgó itáliai király milánói veretű ezüst denáriusa 926—931. évekből.*

A 7—13. sorszám alatt ismertetett forgalmi pénzek a 926-tól 945-ig uralkodott Húgó uralmának abból az idejéből származnak, amikor fiát, Lothárt, maga mellé társul még nem vette. Ugyanis ettől kezdődőleg mindkettőjük neve közösen szerepel a kibocsátott érmeken. Ezen az alapon azután módosítandók az ArchÉrt. által megjelölt nagyobb időközt felölelő évszámok.

Ell.:[13] † HVGO PIV ꝏ REX Középen liliomos végződésű kereszt szárai között egy-egy ponttal.

Htl.: XRISTIANA RIIO Középen templom kereszttel.

Az ArchÉrt.-ben a *htl.*-i köriratkezdőnek jelölt kereszt itt is a templomábrázoláshoz tartozik. — A szövegben az ArchÉrt. is, a NumK. is teljesen meglévőnek látja a RELIGIO szót, azonban — a rajzból kiindulva — ilyen sok betű ott nem foglalhat helyet.

[12] V. ö. *Dannenberg* i. m. I, 403. I. 1047. sz. érmével.

[12/a] *Fettich N.:* Adatok a honfoglaláskor archaeologiájához (ArchÉrt. 1931:89. és 103. l.).

[13—14] Ennek az éremnek a képe a klisére felfordított helyzetben került; ennek következtében azután az *ell.* és *htl.* is zavarólag felcseréltetett.

8. (ArchÉrt.-ben nincsen meg, NumK.-ben 4. sz.)
Húgó király milánói veretű ezüst denáriusa 926—931. évekből.
A NumK. szerint az előbbihez hasonló.

9. (ArchÉrt.-ben 5. sz., NumK.-ben 6. sz.)
Húgó király milánói veretű ezüst denáriusa 926—931. évekből.
Ell.: † HVGO PIVS RE Középen liliomos végződésű kereszt szárai között egy-egy ponttal.
Htl.: körírata zavarosan van lerajzolva, ezért betűhíven nem lehet kiolvasni. Szövege, az ArchÉrt. írójának meglátását követve, XRISTIANA RELIGIO

10. és 11. (ArchÉrt.-ben nincsen meg, NumK.-ben 8. és 9. sz.)
Húgó király milánói veretű ezüst denáriusa 926—931. évekből.
A NumK. szerint az előző három éremhez hasonló.

12. (ArchÉrt.-ben 7. sz., NumK.-ben 15. sz.)
Húgó király páviai veretű ezüst denáriusa 926—931. évekből.
Ell.:[14] körírata a rajzból pontosan nem állapítható meg, ezért el kell fogadjuk az ArchÉrt.-ben különben is valószínűnek látszó olvasását: † HVGO PIISSIMV R
Középen gyöngykörben Húgó betűpárja (monogrammja), amelynek lábfeje szokásos helyzetétől[15] eltérőleg jobbra fordult.
Htl.: XRISTIANA REI Középen PA | PIA
A rajz *htl.*-i köríratát kezdő kereszt nem állapítható meg az érem átlyukasztása miatt. Bárha az ArchÉrt.-beli leírás meglevőnek tünteti fel, mégis azt tartjuk valószínűnek, hogy nem volt kiképezve, amiként a következő két éremnél sem találjuk meg. Tovább menve, az ArchÉrt. XRITIANA-t mond; valószínű azonban, hogy itt csak sajtóhibával van dolgunk, mivel a rajzon az I és T között világosan látszik egy más betű jelenléte is. Végezetül pedig az utolsó szórövidítésben egy betűvel több állapítható meg, mint ahogyan az ArchÉrt. felsorolja.

13. (ArchÉrt.-ben 6. sz., NumK.-ben 16. sz.)
Húgó király páviai veretű ezüst denáriusa 926—931. évekből.
Ell.:[16] † HVGO PIVSSI R Középen gyöngykörben Húgó betűpárja.
Htl.: XRISTIANA RE Középen PA | PIA
Az ArchÉrt. az *ell.*-i körírat második tagját ugyan PIVS IIR-nek olvassa, azonban ilyen formán semmi értelme sincsen. De ellene mond ennek az olvasásnak az is, hogy az egymás melletti állítólagos II betűk még a rajzon sem teljesen egyformák. Az elsőnek ugyanis ugyanolyan tüskéje van a fején, mint az őt közvetlenül megelőző hasonlóképpen I alakúra rajzolt betűnek, pedig ezt az ArchÉrt. már S értelműnek jelzi. Nagy a valószínűség, hogy ezt is S jelentéssel kell felruháznunk. Ebben az esetben azután e körírat PIVSSI(mus) R(ex) tagja szoros rokonságot mutat az előbbi érem PIISSIMV(s) R(ex) szavaival.

14. (ArchÉrt.-ben 8. sz., NumK.-ben 18. sz.)
Húgó és fia Lothár páviai veretű ezüst denáriusa 931—945. évekből.

[15] V. ö. *Lelewel—Strasewicz* I. rész. 123, 1.
[16—17] Mint a 13. sz. jegyzetben.

Ell.:[17] † VGO LOTHARIV REI Középen gyöngykörben Húgó betűpárja.

Htl.: XRISTIANA RELI Középen PA | PIA

Az *ell.*-i körirat utolsó szaváról feltételezzük, hogy a REX betűinek nem teljesen kiképzett ábrázolása.

Jósa András Húgó fia Lothárt III. Lothár néven említi;[18] ez azonban téves megjelölés, minthogy Felsőitália felett elsőként I. Lothár császár (840—855) uralkodott, másodikul pedig az itt előforduló Húgó fia Lothár királyt nevezhetjük meg.

15. (ArchÉrt.-ben nincsen meg, NumK.-ben 17. sz.)

Húgó és fia Lothár páviai veretű ezüst denáriusa 931—945. évekből.

A NumK. szerint az előzőhöz hasonló.

16. (ArchÉrt.-ben 9. sz., Num.K.-ben 19. sz.)

Húgó és fia Lothár páviai veretű ezüst denáriusa 931—945. évekből.

Ell.: † VGO LOHTARIV R Középen gyöngykörben Húgó betűpárja.

Htl.: † XRISTIANA REI Középen PA | PIA

17. (Sem az ArchÉrt., sem a NumK. nem tesz róla említést.)

Az itt felsorolt érmek két, három, sőt négy lyukkal át vannak lyukasztva. Ezek a lyukak pedig leginkább egymással szemben levő szélekre helyeztetvén el, ezáltal az érem szilárd megerősítéséül szolgáltak. Jósa szerint közülük 16 darab kétségtelenül a ló kantárjának díszítéséhez tartozott.[19]

Az érmek, miként e temetkezések egyéb mellékletei is, a nyiregyházi múzeumban helyeztettek el.

*

Az itt részletezett folyópénzek korából tehát csaknem bizonyosnak mondhatjuk, hogy azok 931—945. években kerültek a Kenézlőn eltemetett harcos tulajdonába, minthogy ennél később vert érem itt egy sem található. Tekintettel pedig arra, hogy a leletben a 926—931.-ig egyedül uralkodott Húgó korából 7 darab, míg a fiával együttesen 931—945-ig való kormányzása idejéből csupán 3 darab fordul elő, feltételezzük, hogy megszerzésük, helyesebben zsákmányolásuk, a társkirályok közös uralkodásának elején, vagyis akkor történt, amidőn az együttesen kibocsátott folyópénzek még csupán kevesebb számban kerültek forgalomba. Ennek közelebbi időpontjául, ha nem csalódunk, legnagyobb valószínűséggel a 937. esztendőt nevezhetjük meg, mint amikor minden megelőzőnél nagyobb szabású hadjárat indult meg részben a sváb és frank föld, részben pedig Itália irányában.[20]

Herepei János.

[18] ArchÉrt. 1914: 317 és 335.

[19] I. h. 315. l.

[20] V. ö. *Marczali H.:* A magy. tört. kútfőinek kézikönyve. 3, — *Szilágyi S.:* A magy. nemz. tört. I, 161—162. l. és *Hóman—Szekfű:* Magyar történet Bpest, 1935. I, 140.

Régi székely népi eredetű műemlékeink.

Nemzeti, virágos formakincsünk templomainkban — úgy látszik — csak festéssel díszíthető helyeken, mint mennyezeteken, padokon s más, fából készült szerkezeti, vagy berendezési tárgyakon juthatott szerephez; a nagyobb előkészületet és erőkifejtést kívánó kőemlékeken csak nagyon ritkán.

A falusi, fúró-faragó, de nem mesterség-tanult ember az általa elkészítendő templomi tárgyat *„templomi formában"*, vagyis tanult mesterek modorában igyekezett elkészíteni. Miután a tanult mesterek nem használták fel virágos formakincsünket, mert az nem igen volt beilleszthető a nyugati építészeti formák és díszítések közé, e nem mesterségtanult embereknek is le kellett mondaniok templomi munkájuk alkalmával velük született örökségükről. Bizonyos tudákosság jellemzi ez emlékek legtöbbjét, azonban, ha nem stíluskritikai szempontból nézzük ilyennemű emlékeinket, egyikét-másikát szépnek találjuk.

Stílusuk, a legkorábbiakat kivéve, mikor itt megelőző keresztény stílus nem volt, kevert. A legkorábbiak román stílusuak; a későbbiek pedig a készülés ideje és az azelőtti stílusokat egymás mellett egybeforrva tüntetik föl.

Miután ezen emlékeken semmi sincs készítőjük lelkiségéből, ezek — kevés kivétellel — sem művészetünk, sem pedig népművészetünk emlékei közé be nem sorozhatók.

Keletkezésüket valószínűleg annak köszönhetik, hogy a templomépítkezéssel a pénz elfogyván, ezen tárgyak elkészítésére már a költség nem futotta, s így falusi ügyeskedő emberek kegyes felajánlkozását kellett igénybe venni.

Alkalmasint a falusi ügyeskedők kezét már a végzendő munka megbeszélésekor megkötötték, nehogy világi elemeket, vidám virágos díszítést vigyenek a templomba.

A festéssel természetesen már más volt a helyzet, mert olyan komoly dolgokat díszítésképen nem lehetett festeni, mint a bemuta-

tandó emlékek. A festőnek különben is más eszközök és kifejezésmódok állanak rendelkezésére, mint a kőfaragónak és szobrásznak.[1]

1. Két legöregebb, népi eredetű emlékünk a **kézdiszentléleki** öreg, XV. századeleji r. kat. vártemplom északi, toronymelletti első és a templomhajó második (tehát az előbbitől harmadik) támasztópillérének

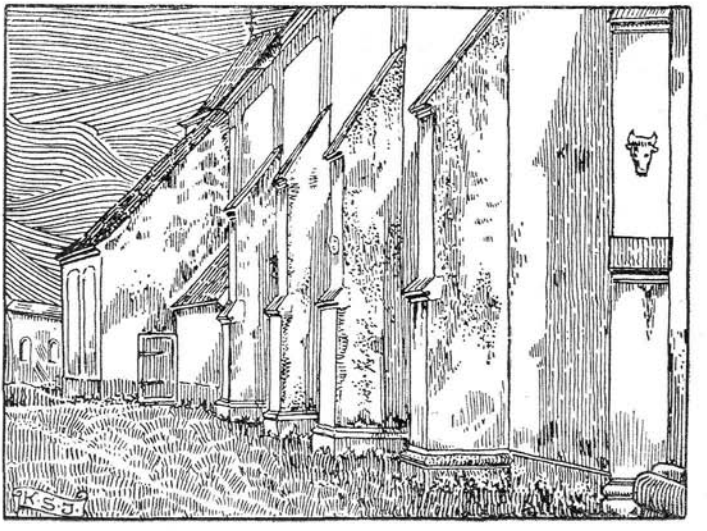

1. A kézdiszentléleki róm. kat. templom északi támasztó pillérei.

felső szakaszába van befalazva. Az első egy szembenéző, kőből kifaragott ökörfő, a második pedig egy emberi arc szemben, bajusz és szakáll nélkül, lágy homokkőből kifaragva; így már mindkettő anyagánál fogva is erősen meg van viselve. Formájuk, kidolgozásuk kezdetleges; össze sem hasonlítható e szép és gazdag kőfaragódíszű templomnak kiváló jó kőből való, gondosan kidolgozott, gótikus ajtó és ablak bélleteivel, s különösen szép, gótikus szentségfülkéjével.

Az ökörfejet a 22 évig itt uralkodott románok Moldva címerképének tartották, habár hiányzik itt minden cimerképbeli kisérete (csillag, rózsa, félhold) s nincs pajzsba foglalva; valamely uralkodói jelvény is volna rajta, ha valamely vajda emlékére készült volna, valamint kissé előkelőbb helyen helyeztetett volna el, mint az északi támasztó pillér. Mindezt nem tekintve, az a jogos kérdés merül fel, hogy akkor mi az a kétségtelenül egykorú, egyforma anyagú és kidolgozottságú emberi arc-ábrázolás? A megoldás eléggé kézenfekvő, t. i. e két dombormű nem más, mint a négy evangélista közül kettőnek, Szt. Lukácsnak és Szent

[1] Az itt bemutatott emlékek egyrésze megjelent a dr. György Lajostól szerkesztett Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatában levő *„A nyugati műveltség legkeletibb határai"* c. munkámban.

Máténak jelvénye. A másik kettő, Szent János sasa és Szent Márkus szárnyas oroszlánja tönkrement, elveszett, vagy valahol lappang. Úgy lehet, hogy ezen ősi helyen egy másik, árpádházkori templom állott, s ezen lehettek e jelképek elhelyezve.

Népi eredetükre a gyenge alakítási készség, s a gyönge anyag a bizonyíték. Korukat a XI—XIII. századra tehetjük; pontosabban, stíluskritikailag épen népi eredetüknél fogva nem határozhatók meg.

2. *A csíkpálfalvi kő keresztelőkút.* Ez árpádházkori emlékünk medencéje hengerded, oldalán mélyen bevésett zeg-zúg vonallal. Ezek a vonalak a medencetag peremétől az aljáig vannak nem egészen szabá-

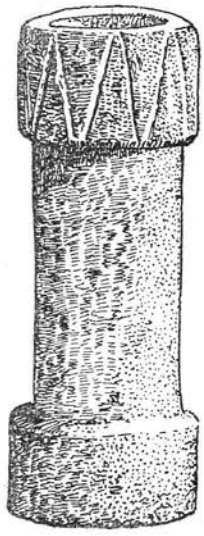

2. A csíkpálfalvi keresztelőkút.

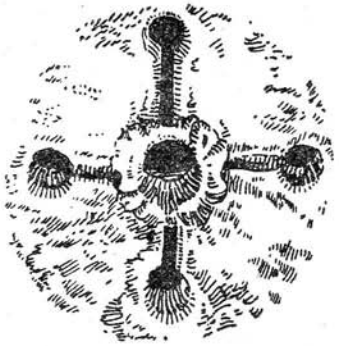

3. A csíkmenasági körablak.

lyos elhelyezkedéssel bevésve. Szára vékonyabb henger; talapzata a medencével egyforma méretű. Az egésznek cséveformája van. Kidolgozottsága kezdetleges. Bizonyára a csíksomlyói zárdából került e XIX. század eleji templomocskába; Somlyón dr. Hirsch Hugó, csíkszeredai főorvos talált egy hasonló kidolgozottságú és díszítésű követ, a templomfront déli oldalának folytatásán, a zárda szögletén.[2] E kő hengerded, alsó része kissé szélesebb. Itt karimája van, melynek felső széle vésett zeg-zúg vonaldíszítésű. A peremnél mélyített alappal szintén hasonló zeg-zúg fut körül. A henger felső körlapját hármas zeg-zúgos szélű, csillagszerű dísz tölti ki; a legnagyobb a perem szélét éri s zeg-

[2] Hálás köszönetemet nyilvánítom dr. Hirsch Hugó főorvos, ferencrendi confráter (†) úrnak sokrendben tapasztalt szíves támogatásáért és áldozatkészségéért, melyet munkám közben — csíki tanulmányutamon — kegyes volt irányomban tanusítani. A fent ismertetett emléken kívül a gyergyószárhegyi keresztelőkút megismerhetését is a főorvos úr tette lehetővé.

zúg-csúcsaival a háromszögek alapjait, a legbelső pedig csúcsaival a közbelső háromszögeinek alapjait érinti. E zeg-zúgok alapjai ki vannak mélyítve. Magassága 34 cm, felső átmérője pedig 40 cm.

3. *A csíkmenasági keresztalakú, világító ablak.* Ez emlékünk megkeresztelkedésünk első idejéből való, s bizonyára a gyönyörű freskókkal ékített, eredetileg korai árpádházkori templom nyugati oromfalába volt helyezve. Jelenleg másodlagos helyén, a sekrestye oromfalába van beépítve.

A kőlap alakja kör; magas elhelyezésénél fogva nem volt megmérhető. A körlap közepén fúrat van, domborúan faragott levélkoszorúval övezve. E koszorún kívül van az áttört, négy keresztszár, melyek mindenike — külső végén — kis körré szélesül.

4. A *miklósvári kő keresztelőkút.* Egészében búzakéve alakú. A domborúan kifaragott kötélszerű nódus a kévealakot még jobban

4. A miklósvári kő keresztelőkút.

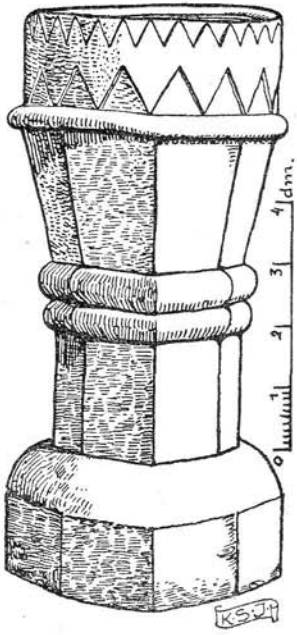

5. A szárhegyi kő keresztelőkút.

hangsúlyozza. E nódus rézsutosan haladó, felül és alul szélesedő, csonkakúp-hosszszeletszerű cikkeket köt össze. E cikkek felül és alul (felül a medencerész, pereme alatt) bevésett háromszögekkel vannak

ékítve. — A felső háromszögek csúcsaikkal lefelé vannak kidolgozva, két szélső oldaluk pálcatagszerű alakítású. Felső szélüket a perem képezi. Az alsó cikkek kevésbbé gondos kidolgozottságúak. Az emléknek alul erőteljes csapja van, hogy talapzatvésetében biztosan álljon. A talapzat nincs meg. E töredezett kőemék a XII—XIII. századból való. 85 cm magas és a Barcasági Szász Múzeumban van elhelyezve, Brassóban.

5. *A gyergyószárhegyi kő keresztelőkút.* Ez emlékünk is árpádházkorinak látszik; kecses formájánál fogva egyike legszebb népi eredetű emlékeinknek.

Egy darab kőből van. Felső medencéje hengerded; ezt kívül a pereme körül bevésett zeg-zúgvonal, alább pedig bemélyített alapú, nagyobb zeg-zúgsor díszíti. E rész alját erős, kissé kajszán faragott félhengertag övezi. Alább, a kút szára nyolcoldalas, fordított csonkagula alakú, t. i. lefelé keskenyedő. A csonkagula alatt kettős, nyolcoldalú, félhengertag van; a felső félhengertag vaskosabb az alsónál. E nódus alatt a szár nyolcoldalú hasáb. A talp felül lapított gömbszeletszerű, alul pedig nyolcoldalú.

Úgy látszik, ezen emléknek fa eredetije lehetett, bizonyára karcsúbb formában, vagy fafaragó székely készítette. Igen hasonlít a ma Csíkban széltében faragott tornácoszlopok középrészéhez.

6. *A csíkkozmási szenteltvíztartó.* Szabálytalan félgömb alakú kőemlék, mely álló téglalapmetszetű szárával a falba van erősítve. Medencéjének felső szélét alúl zeg-zúgszegélyű pánt övezi. Felső átmérője 27 cm. — E forma Franciaországban volt szokásos a román korszakban.

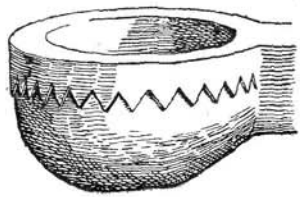

6. A csíkkozmási kő szenteltvíztartó.

Az eddig ismertetett emlékek árpádházkoriak, egységes, román stílusúak. Az alább bemutatandók már kevert stílusúak.

7. *A köpeci kő keresztelőkút töredéke.* Medencerésze teljesen hiányzik, letöredezett. Stílusa már kevert, románkori és gótikus. Szára szabálytalan, nyolcoldalú hasáb, ennek oldalai alul 12—23 cm közti szélesek. A nódus alatti szár felfelé keskenyedő, csonkagulaszerű, a felső szár pedig vaskosabb hasáb.

Román stílusú rajta a vaskos, nagyrészt félhengerszerű nódus, s talpának bevésett alapú, szabálytalan, zeg-zúg díszítésű alsó széle, s az egésznek vaskos alakja. Gót stílusú a nódus feletti és alatti szárlapokba bevésett fülkesor. Minden lapon egy-egy különböző nagyságú fülke; a keskenyebb lapokon levők horonyszerűek.

E kőemlék a köpeci református, árpádházkori templom keresztelőkútja volt, jelenleg a papi ház pincéjében van.

Fiatalabb a templomnál, mely freskókkal volt kívül-belül ékítve. A köből épült fal téglával boríttatott be a XVIII. században, hogy „*szép síma*“ legyen. E században a templom hajója is megnyujtatott nyugat felé. Nehány évvel ezelőtt a déli hajófal egy részét lebontották, hogy a déli szárnyat felépítsék. Ekkor a fal alapjából egy bevésett

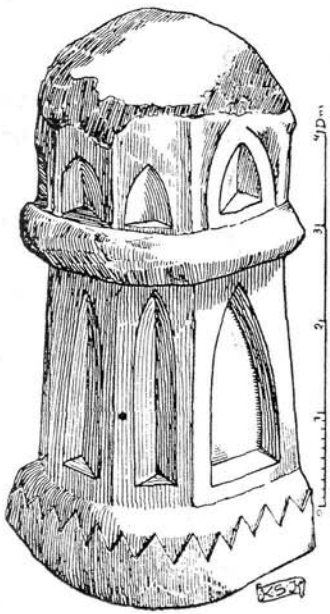

7. A köpeci kő keresztelőkút töredéke.

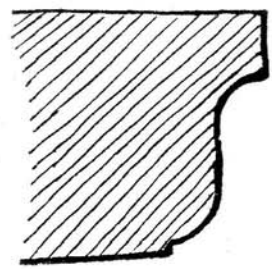

8. A köpeci templom régi koronázópárkánya.

Krisztus monogramos és alatta kerek mélyedéses, négyszögű, faragott alapkő, s egy románkori, papi síremlék alsó része került napvilágra. A lebontandó falon élénk színezésű freskórészletek kerültek elő; ezek másolata megvan Sepsiszentgyörgyön, a Székely Nemzeti Múzeumban. A fal peremeiről 7 méter hosszúságban románkori, darázskőből faragott és vörösre festett koronázópárkány-részlet is előkerült. — E kőemlékek sajnos, mind elvesztek, illetőleg az akkori lelkész rendeletére az alapba beépíttettek.

E párkányt metszetben bemutatom, mert ritka. Gótikus koronázópárkányunk már több van (Csíkrákos, Csíkszentmihály, Kilyén, Tekerőpatak, Szárhegy stb.). Ezek általában függőleges sík alatt nagy, negyedívnyi hornyolatból, s ennek alján egy pálcatagból állanak. Sokszor szép, sgrafittó-díszesek, mint Csíkrákoson és Szárhegyen; ez utóbbi bemeszelve.

8. A *csíkcsicsói kő szentségfülke.* Ez az emlék másodlagos helyen,

az oltármenza evángéliumi, keskeny oldalába van beépítve. E kőemlék szintén kétféle stílusú. Szekrényének oldallapjai szögbe törve, magas csúcsba futnak össze. E rész gótikus; ilyen ablakai vannak a csíkszentimrei Szent Margit kápolnának is. A felső, csúcsbafutó részt hármas, lapos, félhengeridomú, széles pálcatag kíséri, s ezek a csúcs felett kereszteződnek; sajnos, a kereszteződés felett letörtek, s így nem tudjuk,

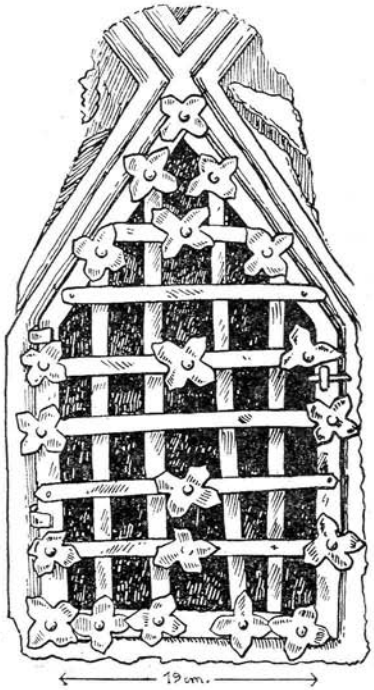

9. A csíkcsicsói kő szentségfülke.

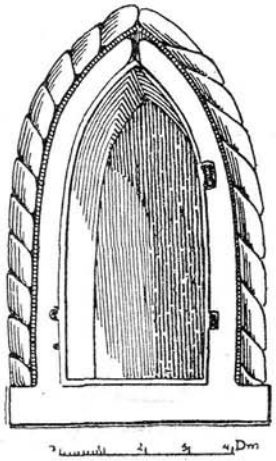

10. A csíkdelnei kő szentségfülke.

hogy végződhettek. E pálcatagok a szekrény oldalait is övezték, de itt is letöredeztek. Figyelemreméltó e fülkének meglevő, egykorú, kovácsoltvasból való, rácsos ajtaja, a rászögecselt négyszirmú, kissé domborított rózsáival.

9. *A csíkdelnei szentségfülke.* E kőemlék a középkori, nagyon szép, festett kazettás mennyezetű (1613-ból való e virágdíszes mennyezet) Szent János templom hajójában, a lecke oldali falban egy stallum mögé van beépítve. Stílusa kettős. Szekrénye csúcsíves, ennek külső szélét — a talpát kivéve — vaskos, csavart ú. n. hajókötél övezi, mely formát készítője, a gót stílus korában, a XV. században élt, fúró-faragó székely, bizonyosan valamely árpádházkori templomban láthatta. A csúcsíves formát pedig az ottani templom ablakairól másolhatta. A fülke felett, a keretlap csúcsában egy véset van, alkalmasint az

elveszett vasrácsos ajtócska csúcsát ékítő kereszt elhelyezkedésére. Az elveszett ajtó két sarok- és egy reteszfurata a kőben látható.[3]

10. *A csíkszentléleki szentségfülke.* A gótikus, középkori templom szentségfülkéje, mely ma is eredeti helyén van, az előbbivel egykorúnak látszik, s talán ugyanazon ügyeskedő, falusi ember kezemunkája. Szekrénye csúcsíves. Ezt kívül bevésett alapú zeg-zúgszélű keret övezi A lap, amely a zeg-zúgos keret alapját képezi, szintén csúcsíves és pálcataggal keretelt. Ennek fiálészerű csúcsai, melyek bizonyára kereszt-

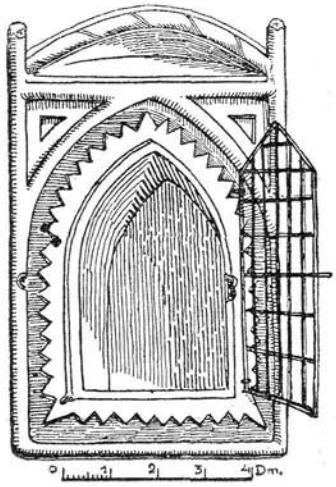

11. A csíkszentléleki kő szentségfülke.

rózsákban végződtek, letörtek. A felső keretet képező ívszeletet csavart pálcatag díszíti. Ez emléken a gótikus szekrény formáján és az ezt követő pálcatagon kívül, minden román stílusú.

Egyszerű, minden díszítés nélküli kovácsoltvas ajtaja valószínűleg eredeti.[4]

11. *A kilyéni kő szentségfülketöredék.* A most unitárius, középkori, gótikus templom egykori szentségfülkéjének töredéke másodlagos helyen, a torony alatt, a nyugati bejáró fölé, kívül van befalazva. Ezen

[3] E szentségfülkét ismertette még Vámszer Géza „*A csikdelnei Szent János templom*" c. munkája 6. lapján.

[4] Kiadva még a néhai Gyárfás Tihamér szerkesztette Batthyáneum I. 109. A furó-faragó székely zeg-zúgdíszítést környékén többet láthatott. Pl. Tusnádon, a nagyon szép arányú, képzett mestertől származó keresztelőkúton (kiadva előbb jelzett munkámban, 10 sz. kép). Csíkkozmáson, a szenteltvíztartón (i. h.). Az itt először publikált szárhegyi keresztelő-kúton, továbbá a bizonyára Csiksomlyóról Pálfalvára, a múlt század elején épített, kisded kat. templomba átvitt szenteltvíztartón, stb.

emléknek csupán felső része maradt ránk, de ez kiáltó példája annak, hogy mennyire elfajulhatnak a gótika nemes formái a tanulatlan falusi ember kezében, s mennyire helyesebb lett volna, ha ez emlék elkövetője örökölt formakincsét használhatta volna fel, az egyház kegyeletes szolgálatában, mert faragni tudott, készsége megvolt hozzá, s magától egész

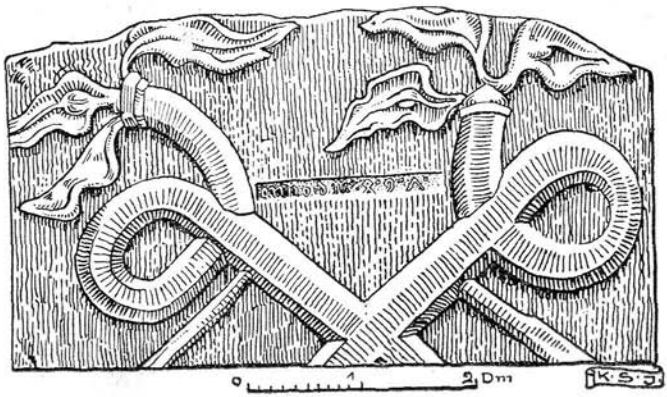

12. A kilyéni kő szentségfülke töredéke.

bizonyosan sokkal szebbet teremtett volna. Ezen emlék keletezve van. E keletezést — bemélyített alapon, a lap síkja magasságában kihagyott betűkkel és számokkal (1497) bizonyára nem a díszítést faragó székely véste.

12. *A csíkszentmártoni szentségfülke.* Ez is másodlagos helyen, a templomvár falának belső oldalába van beépítve. E kőnek bár igen tetszetős formája, de mégis hiányzik belőle a gótika szerkezetszerűsége, s ez mutatja, hogy nem tanult mester, hanem falusi ügyeskedő ember munkája. Az egyforma, párhuzamos, felül rácsszerű pálcatagokkal erősen hangsúlyozott keret, a vízszintes, felső küszöbbel elválasztott, két hármas karajos ív egymás felett, bár tetszetős, de a gótika szellemével ellenkező alakítás.

Felső része letörött, s így nem tudhatjuk, hogy a felső félkör feletti timpanonból kiemelkedő és felfelé elszélesedő fiálé, valamint a pálcatagok miben végződtek. Ez emléken vörös festésnyomok láthatók. Készítésének idejét a XV. század végére, vagy a XVI. század elejére tehetjük.[5]

13. *A gelencei szentségfülke.* A gyönyörű freskóiról közismert árpádházkori templom kő szentségfülkéje eredeti helyén, a románkori, félkörös záródású apsis alapja köré épített poligon záródású szentély evangéliumi oldalán van. Ez emlékünk formájánál és keletkezésénél fogva e sorozat legérdekesebb darabja.

[5] Batthyáneum I, 108.

Tervezésének alapgondolata a szárnyas oltár lehetett, szétnyitott szárnyakkal. Alkalmasint e templomnak is, a mai barokk oltára előtt szárnyas oltára volt s ezt másolta le a falusi székely úgy, ahogy épen tudta. Stílusa az ügyeskedő székely ember gótikája.

Szekrénye négyszögű; ezt mindnégy oldalán téglalap metszetű, lécszerű keret övezi. E keretet kétoldalt készítője megkettőzte, s közükben a nyitott olárszárnyak utánzataképen széles lapot hagyott. A keret a szekrény alatt széles, előre domborodó formájúvá van képezve, s ebbe van készítésének éve (1503) érdekes korai renaissance számjegyekkel bevésve.[6]

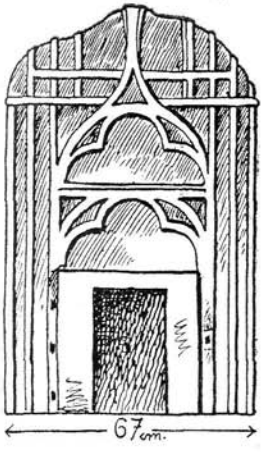

13. A csíkszentmártoni kő szentségfülke.

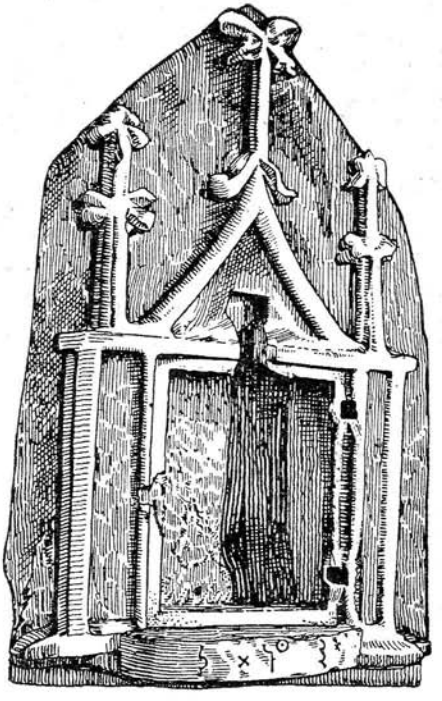

14. A gelencei kő szentségfülke.

A keret felső részén — a szekrény felett — két vaskos hengertag egy háromszögű timpanont zár be; a csúcsból pedig, két erősen népies gót, lefelé hajló, vaskos levéltár (Krabbe) közül fiálé emelkedik fel, egy fekvő, rézsútos keresztalakú, vaskos keresztrózsával koronázva. A timpanon két oldalán, a bemélyített síkok felett, tehát szerkezetileg hibásan, egy-egy fiálé emelkedik, középen dűlt, keresztszerű levéldísszel, s a csúcsokon az előbbihez hasonló keresztvirággal. A szekrényből a

[6] E számjegyeknek rumén részről való hibás megfejtése (5703) majdnem a templom elvételére vezetett.

timpanonba hatoló bevágás az elveszett, rácsos vasajtó keresztjének elhelyezkedésére szolgálhatott.

E szentségfülke festéssel volt ékítve, de bemeszelték. A leggondosabb munkával sem sikerült a mészréteget úgy leválasztani, hogy az alatta levő festett díszítést magával ne hozza. Egész magassága 108.5 cm.

Mikor 1930-ban e templomot restauráltam, a mai apsis egy részét ki kellett bontatnom. Kitűnt, hogy a régi, félkörös záródású apsis anyagából ennek fundamentuma köré épült az újabb. A régi freskó-díszes volt. Egy darabka freskós vakolat a fal belsejéből aláhullott, s ennek freskós felébe egy pár székely rovásírásos betű van bekarcolva. A festés hússzínű. Kétségtelenül ez a legrégibb az eddig felfedezett ilyennemű emlékek közt. A mai apsis a szentségfülke kelte szerint 1503-ban épült. A freskók a templomban a XIV. század második felében készültek, tehát ezen rovásírásos emlék XIV—XV. századbeli. Eredetije birtokomban van. A nagykászoni templom átépítésénél is, a szentélyben két kétsoros rovásírás került napvilágra, közel egy 1466-os, bekarcolt dátumhoz.

A gelencei templom szentélyének boltgyámkövei is népi eredetűek; ezek közül kettő arcképes.

14. *A csíkcsatószegi keresztelőkút.* E kőemléket három történelmi stílusban készítette a falusi mester. Természetesen az emléken előforduló legkésőbbi, renaissance stílus idejében. Az egy darab kőből készült

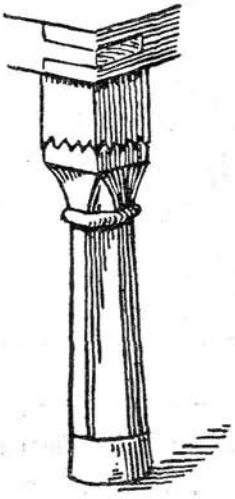

15. Román stílusú füttőláb a XIX. század elejéről Csíkmenaságon.

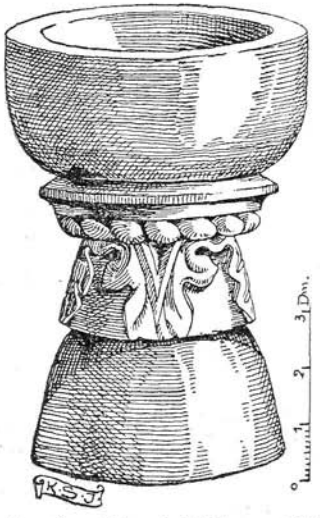

16. A csíkcsatószegi kő keresztelőkút.

emléknek románkori kehely alakja van. Medence-része alul lekerekített, alacsony henger, minden díszítés nélkül. Alatta a felül ferdesíkú, hornyolt gyűrűtag már nehány gótikus, csíki templom eredeti koronázópárkányát juttatja eszünkbe. E gótikus tagozat alatt románkori stílusú.

hajókötél díszítés fut körül. Alatta pedig, csonkakúpszerűen van a láb felső része kiképezve, melyre négy lefelé irányuló, domború, renaissance stílusú levéldísz van faragva; ezeknek csúcsa hiányzik. Ilyennek készült-e, vagy letöredezett, nem tudhatjuk. E tagozat alól e tárgy a kerek alapú, díszítetlen, csonka kónikus formájú talpba megy át. Ha részleteit nem tekintjük, az egész emléknek kissé románkori jellege van. Ez emlék a XVI. század második felében készülhetett; a nagy, erosen domború levéldíszt valószínűleg valamely lengyel emlékről, talán Báthori István, vagy Kristóftól származó ármálisról másolhatta a mester.

15. *A nagygalambfalvi szentségfülke.* E kőemlék a Székely Nemzeti Múzeum ú. n. cinterme északos oldalához van támasztva. Ezt is három

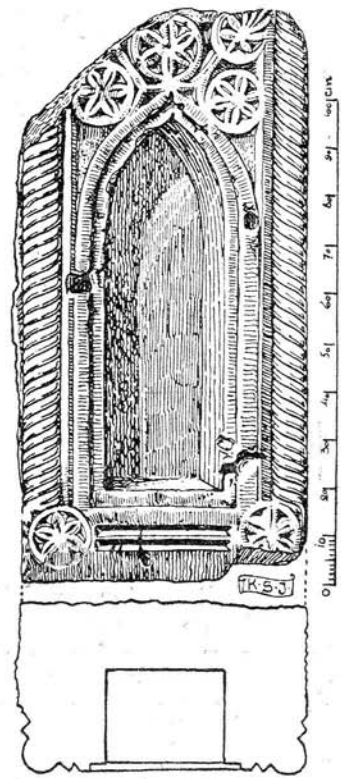

17. A nagygalambfalvi kő szentségfülke.

történelmi stílusban készítette mestere. Természetesen nem tudatosan használta a három stílust, hanem mindazt kifaragta rajta, ami neki az ottani, vagy más templomban megtetszett. Ez emlék felső része letörött, s így nem tudhatjuk, hogy laposan, vagy csúcsban végződött-é

felül. Szekrénye magas csúcsíves. Két oldalát egy-egy vaskos, sűrűn csavart, hajókötélszerű oszlop, illetőleg pillér határolja; ezeket belül és az emlék két keskeny, a falból kiálló oldalán ormóskeret szegélyezi.

A felső virágdísz — bemélyített alapon — három rozettából, s a jobboldali, épebben maradt sarokban egy palmettából áll. Ilyen palmetta lehetett a másik sarokban is, de ez letörött. A fafaragó modort utánzó rozetták körlapba vannak vésve, s a körző sugárnyilása által adott hatszirmúak. Ugyanilyenek az alsó sarokbeliek is.

Ez emléken románkori stílusú a két hajókötélszerű pillér. Gót stílusú a csúcsíves szekrény, renaissance pedig a virágdíszítés. E mű természetesen az utóbbi műízlés korában készült, valószínűleg a XVI. században.[7]

16. *A kászonfeltízi Katalin kápolna és kő ajtóbéllete.* E kápolna kelet felől szabálytalan ötszög három oldalával záródik; diadalíve nincs. Egész hossza belül 12.10, szélessége 3.60, belső magassága 3.19 méter. Egyszerű deszkamenyezete van, boltozva nem volt. Nyugat és dél felől van bejárója, leszelt ívű kő ajtóbélletel. Itt rajzban a nyugati kő ajtó-

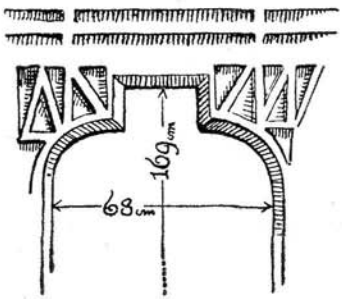

18. A kászonfeltízi Katalin kápolna kő ajtóbéllete.

bélletet mutatjuk be; ez nem tanult mester munkája. Feltűnően alacsony és keskeny. A déli ajtókeret minden dísz nélküli, hasonló méretű. Apsis részéből délre és délkeletre egy-egy csúcsíves, egyszerű, kőbélletű ablak nyílik. Az egyik 13.5 m × 32 cm, a másik pedig 1.30 m × 28 cm méretű. A kápolna tengelye a szögletes záródás felől 22°-kal tér észak felé el.

E kápolnát a földcsúszamlás teljesen deformálta, falai megszakadtak, ezért elhatározták lebontását, s helyébe egy keresztnek felállítását. Ajtó és abakbélleteit a nagykászoni r. kat. templomba falazzák be.

[7] Ezen emléket a hasonló, rozettás díszítésű szentimrei, Hunyadi János által átépített új szentéllyel, támasztópillérekkel és toronnyal ellátott templom ma befalazott, románkori déli bejáratával együtt ismerteti *Treiber Gusztáv, Germanische Schmuckformen in Siebenbürgen* címen a Siebenbürgische Vierteljahrschrift-ben (1935, I—II, 134—5. l.).

17. *A csíkverebesi kő templomajtókeret és szenteltvíztartó.* A templom erősen elbarokkosított középkori, gótikus templom. A sokszögű záródású apsis szögeiben a boltívek helyei megvannak. Diadalíve félkörös, Sekrestyéje középkori dongaboltozatú. Két bejárójának kőbéllete

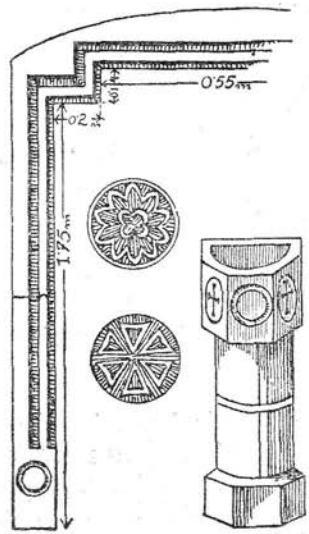

19. A csíkverebesi kő templomajtó keret és szenteltvíztartó.

renaissancekori. Egyformák, de a nyugatin, a belső két oldalán egy-egy körkörös dísz van, mely nem tanult mester műve. Az egyik egy tíz szirmú virágot, a másik hat, a csúcsukkal a középpont felé irányuló, áttört háromszöget foglal magában.

A szenteltvíztartó — szintén kőből — ugyanazon falusi mesternek műve lehet, mint aki az ajtóbélletet készítette.

18. *A nagykászoni templom karrikaturája.* E középkori templom bemeszelt, al secco képes hajójának lebontása és nagyobb hajó építése alkalmával a sokszögű záródású apsis meghagyatott, az új hajó szentélyéül. Ennek többszöri meszelését és vakolását letakarították. Az egyik meszelési rétegen a szentély kelet-délkeleti szögében egy pompás, szénnel rajzolt férfiarc tűnt elő. Egy bajusz- és szakálltalan kövér férfi elszenderedett a misén, s egy istenáldott tehetségű rajzos nehány vonással lerajzolta arcát, amint kissé elmosolyodva szundított.

Bármely azóta élt, vagy élő karrikaturista is büszke lehetne e rajzra. Sajnos, az eredeti nem maradhatott fenn, az ablak kibővítése miatt. E bizonyára első, ismert magyar karrikatura le van fényképezve.

A szentély evangéliumi oldalán, a sekrestye ajtaja mellett egy szénnel készült felirat volt: *1585. János pap halála.* Körülbelül egykorú lehet a karrikatura e szintén lefényképezett felirattal.

Sok szénnel való firkálás, jegyzés volt e meszelési rétegen; ez azt tanusítja, hogy a templomban, a XVI. században nem gyertyákkal, hanem fenyőfaszálkákkal világítottak.

A szentély keleti falában, az oltár mögött van az a kétsoros, bekarcolt, székely rovásírásos-felirat is, melyet már említettem. Ezek szintén fényképen vannak megörökítve.

20. A nagykászoni templom karrikaturája.

A karrikatura magasabb művészi tehetségről adván tanuságot, nem sorozható az itt bemutatott népi eredetű művek közé, mégis itt mutatom be, mert olyan őstehetségnek megnyilvánulása, akinek semmiféle iskola bátorságát el nem vette, egyéniségét le nem törte.

Az itt bemutatott népi eredetű, de nem népi stílusú emlékeinkhez hasonló még sok lehet erdélyi egyházaink tulajdonában, de vannak olyanok is, melyek nem csupán értelmetlen utánzásnak eredményei, hanem már művészi becsűek, régi népművészetünk emlékei; ezekből is be fogok egy sorozatot mutatni.

Keöpeczi Sebestyén József.

Újabb adatok és pótlások kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink könyvészetéhez.[1]

Néhány éve annak, hogy megkíséreltem összefoglalni kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink addig ismertetett, vagy tőlem felkutatott könyvészeti adatait.[2] A felsorolás nem volt és nem is lehetett teljes és ezért most szükségesnek tartom dolgozatom pótlásaképpen közzétenni azokat az adatokat, amelyeket akkor figyelmen kívül hagytam, vagy amelyek azóta kerültek elő.[3]

Mielőtt azonban ezt tenném, a félreértések elkerülése céljából néhány megjegyzést teszek. Egyáltalában nem hiszem, hogy e csekély kiegészítéssel is teljessé, illetőleg véglegesen lezárttá tettem azt a képet, amelyet énekeskönyveinkről nyerhetünk. Még kísérletet sem tehettem erre. Ezúttal talán még elháríthatatlanabb akadályok gátoltak meg abban, hogy felkeressem azokat a nagyobb gyüjteményeket, amelyekben e kérdésre vonatkozó kéziratos forrásokat őriznék. Különben is tudvalevő dolog, hogy *külső* kutató számára sohasem áll úgy rendelkezésre egy-egy gyüjtemény kéziratos anyaga, mint ahogy azt a kéziratár *belső* tudományos személyzete használhatja. Ezért várhatjuk el méltán az egyes gyüjtemények vezetőitől, hogy az e kérdésekre vonatkozó kéziratos anyagot külön tanulmányokban ismertessék, vagy ismertettessék. Ebben az esetben az összefoglaló is sokkal teljesebb, sokkal nagyobb anyaggal rendelkeznék és nem volna arra kényszerítve, hogy futó utalásokból, vagy az egyes gyüjtemények többé-kevésbbé hiányos katalogusaiból szedegessen össze hiányos adatokat. Úgy nézem, ettől az eszményi állapottól ma még meglehetősen távol vagyunk. Ezért történhetett meg az, hogy *Alszeghy Zsolt* ismertetésében (It. 1935.) az énekes-

[1] Ez a dolgozat még 1938-ban készen volt. Bár a változott viszonyok között szabadabb kutatásra nyílik alkalom, más irányú elfoglaltságom miatt nem egészíthetem ki ezt a felsorolást. Ez azonban így is nyújt újabb adatokat verses kézirataink könyvészetéhez.

[2] *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI—XIX. században.* Zilah, 1934. 221 + 3 l.

[3] Újabban legjelentősebb kéziratos énekeskönyveinkre vonatkozó kiadvány Bartha Dénes mintaszerű forrásközlő kötete [*A XVIII. század magyar dallamai. Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiból* (1770—1800) Budapest, 1935. 303 + 1 l.]. Ez a kiadvány éppen kéziratos énekeskönyveink eddig legmostohábban kezelt anyagával, a XVIII. századvégi diákmelodiáriumok dallam- és szöveg-anyagával ismertet meg és így mind zene-, mind irodalomtörténeti szempontból jelentős és különösen értékes anyagot nyujt.

könyvekről írt dolgozatomban éppen azt kifogásolhatta, hogy nem ismertettem a M. N. Múzeumban lévő kéziratok egész sorát. Bár a kifogás nem volt jogos, a fentiek alapján egészen érthető. Magam a M. N. Múzeum anyagában csak az eddigi irodalom felhasználása és *dr. Bartha Dénes* lekötelező szívessége révén tájékozódhattam,[1] de semmiesetre sem állott olyan lehetőség rendelkezésemre, mint amilyennel az Erdélyi Múzeum, a kolozsvári unitárius, az odavaló református és legutóbb a székelyudvarhelyi református kollégium kézirattárában a könyvtárosok szívességéből rendelkeztem.

Mindenképen kár azonban, hogy a kéziratos források lehető teljes számbavétele még egyre késik. Hiszen bár világos, hogy az a kép, amelyet eddig ismert kéziratos forrásaink alapján megrajzoltunk, lényegesen az ezutáni kutatások során sem módosulhat, mégis új vonásokat, a részletekben érdekes színeket nyerhetünk a további, teljességre törekvő kutatások során előkerülő kéziratos énekeskönyvekből és verses kéziratokból. Hogy pedig ilyen anyag nagyobb, sőt kisebb gyüjteményeinkben is van, azt nagyon sok fővárosi és vidéki közgyüjteményre vonatkozó futó utalásból tudjuk. Ennek az anyagnak minél teljesebb ismerete azért fontos, mert a kéziratos anyag, mint azt már máshol is kifejtettem,[2] éppen kor- és ízléstörténeti szempontból jelent új, eddig eléggé nem méltányolt adatokat a szellemtörténet munkásai számára is. Semmiféle nyomtatott forrás nem állítja elénk egy-egy kor szellemi arculatát olyan pontosan, olyan természetes közvetlenséggel, mint ezek a sok forgatástól szakadozott, hányt-vetett kéziratok. Az irodalomtörténet, a szellemtörténet kövületei ezek; bennök — ha nem is évezredekkel, de évszázadokkal később — elmult korok, letűnt, vagy lappangva továbbélő szellem- és ízléstörténeti irányok megőrzött emlékeit szemlélhetjük. Egy olyanszerű kézirat, mint pl. az itt alább ismertetendő Miksa László gyüjteménye, egy kor, a XIX. század-forduló kora érdeklődési körét, szellemi igényeit, illetőleg igénytelenségét jobban, hívebben tükrözi, mint bármely más történeti forrásunk. Ezért tartom magam e kéziratos forrásokat az irodalomtörténeti értékességen túl művelődés- vagy — ha úgy tetszik — szellemtörténeti érdekességűeknek is.

Az itt alább következő könyvészeti adatközlés 84 olyan kéziratos forrást ölel fel, amelyek kiegészítik kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratainak már eddig félezernél több darabból álló sorát. Az alább felsorakoztatott kéziratos forrásoknak csak egy része jelent teljesen új, eddig nem ismertetett anyagot, másik része csak előbbi tanulmányomból kimaradt vagy a már felölelt forrásokra vonatkozó újabb adatokat nyujtja. Hogy ezt ilyen mértékben megtehetem, ezért külön köszönettel

[1] Itt fejezem ki köszönetemet *dr. Bartha Dénes*nek azért a szivességéért, hogy tőle ismert nemzeti múzeumi kéziratok jelzeteinek átadásával a kéziratok egész sorának megismerését számomra lehetővé tette, és igy őket előbbi dolgozatom anyagába felvehettem.

[2] Vö. i. h. 40 kk.

tartozom *M. Nagy Ottó* zilahi református Wesselényi kollégiumi tanárnak, aki nekem nehány kéziratot kölcsönzött. A pannonhalmi Szent Benedek-rend könyvtára kéziratainak ismertetését *Gacs Emilián* szíves levélbeli közlésének köszönöm. A székelyudvarhelyi református kollégium kéziratos anyagát *Nagy Elemér* tanitóképzőintézeti tanár lekötelező előzékenységéből nemcsak a helyszínen tanulmányozhattam, hanem az egyik terjedelmesebb kéziratot a kolozsvári református kollégium könyvtára útján Kolozsvárt is forgathattam. A székelyudvarhelyi kéziratok esetében a külső könyvészeti adatok közlésével is inkább törődtem, mivel e kéziratokat eddig még nem ismertették.

A kéziratokat ezuttal is jónak láttam vallásos és világi források csoportjára osztva külön-külön tárgyalni. Természetes azonban, hogy ez az elkülönített tárgyalás sem történhetett bizonyos erőszakoltság nélkül, hiszen a kéziratok egy részében a vallásos és világi anyag egymástól el nem választhatóan egybefonódva alkotja egy-egy kézirat anyagát. A vegyes tartalmú kéziratok esetében a kéziratos forrásokat vagy az egyik, vagy a másik csoportba osztottam be aszerint, hogy melyik csoport szempontjából tartalmazott fontosabb, érdekesebb anyagot. A kéziratos források ismertetésében ezúttal is az eddigi rendszert követtem. A kézirat külső alakjára vonatkozó adatok után a szövegkiadásokat soroltam fel, azután az ismertetést és teljesen elkülönítve a kéziratra vonatkozó esetleges irodalmat adom.[1]

VALLÁSOS FORRÁSOK[2]

1. Bethlen Gábor graduálja. Elpusztult. 2-r.

Geleji Katona István az *Öreg Graduál* (1636)-nak „Az Isten ditsőittetésének módjairól való ajánló level"-ében szól arról a kéziratos graduálról, melyet Keserűi Dajka János a püspökségben előd je, az ő unszolására és az ő segítségével készíttetett. A graduál anyaga a Keserűi Dajka szerzette, vagy a tőle jobbított és bővített énekeken kívül, azokból az énekekből tevődött össze, amelyeket „az innen amonnan városokról, még onnan küvöl Magyarországból is, békéregettetett graduálokból" szedett össze és velök „az miénknek hijját kipótolta és kitöltötte". Gelei Katona leírása szerint hosszas, válogató, javító és kiegészítő munkával járt a végleges kézirat anyagának összegyüjtése.

[1] Rövidítéseim: *EM* = Erdélyi Múzeum (Kolozsvár) — *Ért.* = Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. — *IK* = Irodalomtörténeti Közlemények. — *It.* = Irodalomtörténet. — *Kjn.* = Külön jelzet nélkül. — *kt.* = kézirattár. — *kvt.* = könyvtár. — *lvt.* = levéltár. — *MKSz* = Magyar Könyvszemle. — *MNM* = Magyar Nemzeti Múzeum. — *MTA* = Magyar Tudományos Akadémia. — *PSzBr.* = Pannonhalmi Szent-Benedek-rend. — *SPF* = Sárospataki Főiskolai Könyvtár. — *SzNM* = Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy). — *SzRK* = Székelyudvarhelyi Református Kollégium.

[2] A *-gal jelzett sorszámok arra utalnak, hogy a kéziratot magam is használtam.

„Mikor azért ilyen módon, Isten kegyelméből, az munkában szegény praedecessorom, elől haladott volna, egykor a kévánatos és kedves emlékezetű kegyelmes Urunkhoz (t. i. Bethlen Gáborhoz) egy darabot az mint *leminutalta* vala, felvink (felvivénk) benne, és olvasgatván igen tetszék néki, és nagyon megdicséré s igéré kegyelmesen, hogy az leirattatása felől illendő gondviseléssel leszen; melyet meg is cselekedett, mert az maga öregbik cancelláriájába lévő jó kezű deákkal, régál papyrosra, nagy öreg bötükkel leíratá, és igen szép aranyoson béköttetté, tábláit az szegleteken ezüsttel kazdagon megboglároztatván, eleit avagy az felnyiló felét, megkapcsoztatván, az oldala közepire két felől az maga cimerét szegeztetvén." Könyvészeti szempontból érdekes még az a nehány jellemző sor, amellyel Gelei Katona — mint az Öreg Graduál címlapja mondja — „kézzel nagy öreg bötükkel leiratott" graduál „az irottnál is sokkal teljesebben és tisztábban" való kinyomtatásának szükségéről ir. „Nagyságod (t. i. I. Rákóczi György) ... meglátván az nagy írott GRADUÁLT templomunkban (t. i. a gyulafehérvári ref. templomban), elméjét ottan annak kinyomtatására bírta, imilyen okoktól viseltetvén: Elsőben, hogy az (t. i. az írott graduál) képtelen nagy és potrohos, az mely miatt, az nagysága mellett az terhe is meglévén, egy embernek nagy baj egy helyből, más helyben emelni, s nehéz is penig avagy ugyan lehetetlen is jól kinyitni. Továbbá, hogy volna az olyan nagy testes, de mégsem szintén egész és tökéletes, hanem sok hijjával vagyon. De végezetre harmadszor, az mi még ezeknél is fontosabb és nagyobbat nyomó ok, az bár képesség szerént való nagyságú és mindenképpen egész volna is, ugyancsak egy vólna és egy helynél többekre nem terjedhetne *ususa;* de kinyomtatva kisebb s mind penig több lehetne és haszna tovább terjedhetne." — Az Öreg Graduál valóban meg is jelent, és ezzel feleslegessé vált az a kéziratos példány, amely nyomtatási alapul szolgált. Ez a példány különleges nagy alakú, díszes kivitelű kézirat volt. A kolozsvári ref. kollégium példányában (R M K 1. sz.) egy ismeretlen kéz egykorú irással bejegyezte, hogy a kéziratot Bethlen Gábor fejedelem „Palfi Istvannal (iratta le), kit munkajaert az Colosmonostori Conventnek tisztivel jutalmazta megh". Ez elveszett kéziratnak tehát legalább a megrendelőjét (Bethlen Gábor) és a leíróját (Pálfi István) ismerjük. Érdekes megfigyelni a szerkesztés módját is. Az Öreg Graduál előszava világosan utal arra, hogy a kéziratot mindenünnen összekéregetett kéziratos graduálokból állították össze. Nem lehet tehát csudálkoznunk azon, hogy a Batthány-kódex éppen Gyulafehérváron maradt fenn, és hogy ez annyi rokonságot árul el a dunántuli és általában az Erdélyen kívüli graduálokkal. Az Öreg Graduál útmutatása nyomán tehát a Batthány-kódex sem tekinthető másnak, mint Bethlen Gábor graduálja egyik forrásának. Természetes azonban, hogy értéke így még növekedik.

Szabó T. Attila: *Bethlen Gábor elveszett kéziratos graduálja.* Református Szemle XXXI (1938), 7—9.

2. Cantionale Catholicum toldaléka. EM. Régi Magyar Könyvtár 5818. sz. kötetében 4-r. 4 lev.

Kájoni János csíki klastromban 1676-ban nyomtatott *Cantionale Catholicum*-ának az EM-ban levő példányához elől és hátul a táblák belső felére, illetőleg a nyomtatott szöveg után következő három tiszta levélre nehány éneket írt bele több ismeretlen kéz. Az első táblán levő éneket (Cantio de Beata Maria Virgine; Mikor Máriához az Isten angyala...) 1738-ban írták be. A toldalék-leveleken lévő magyar énekszövegek (O mely boldog az oly ember éltében..., Ne szállj perbe énvelem..., Az ki veti segedelmét az Istennek hatalmába...) mellett egy német énekszöveget (Wach auf mein Hertz...) kottástól beírt a XVIII. század második felében egy ismeretlen kéz. Az utóbbi magyar énekek alighanem református énekeskönyvből kerülhettek be a katolikus énekgyüjteménybe.

3. Csikfalvi T. János ima- és énekeskönyve (1690). SzNM (Kjn).

Az imádságokat és verses szövegeket tartalmazó kéziratot egy bujdosó (Csikfalvi T. János?) írta össze 1696-ban. Az ismertető szerint a kézirat az ellenreformáció korának lelkivilágát, nemzeti és vallásos érzését tükrözi vissza. Leiratási helye a Nagy-Alföldre tehető, mert az énekek alföldi vonatkozásúak. A futó ismertetésből úgy tetszik, hogy az énekanyag egy része későbbi időből származó, mint magának a kéziratnak törzsanyaga. A kézirat jelzete, alakja és terjedelme meghatározásával az ismertető adós maradt.

Vö. Debreczy Sándor: alább *i. t.* 84.

4. Dőri énekeskönyv. PSzBr. kvt. 10 a E 29/1 8-r. 213 lev.

Az énekeskönyv díszes belső címlapján ez áll: *Ezen kœnyvet / irta-bé Kovács Istʃván Dőri iskola / mester Pápista / kórusra való Szép / Énekekkel és né/melyeknek nó/táit is kottával / feltette 1763-dik Esz/tendőbe el-kezdvén.* — A kéziratot szép díszítményekkel, rajzokkal és kezdőbetükkel ékesítette a leíró; a kézirat vége azonban kissé hiányos. A katolikus énekeskönyvet 1763—69-ben írta össze Kováts István, a sopronvármegyei Dőr község római katolikus iskolamestere, de maga (esetleg más kéz) később is írt be egyes darabokat a kéziratba meg a táblák belső felére. A leíró versszerző is lehetett, mert három ének versfeje a *Kováts* nevet őrizte meg.

5.* Halotti énekek. SzRK. kvt. Y 189. Rongált félbőr kötésben kis 8-r $14^1/_2 \times 9^1/_2$ cm. 51 + 1 lev.

A kézirat 1a lapján levő címlapján a következő cím áll: HALOT TE / METESKORRÁ / VALÓ ENEKEK / Melyek mostan ujonnan/ szép hellyes és több Halotti / Enekekkel és Soltárokkal az / Abece rendi szerént meg jobbit / tattak és ki botsátottak / KOLOS VÁRATT / 1768 Esztendőben. — Mint a címből is látható, az énekeskönyv temetési énekeket, többnyire temetés alkalmával énekelt zsoltárt tartalmaz. Az énekek a kézirat 1—48 levelét foglalják el. A 49—50 levelen *MUTATO táblája / AZ ENEKEKnek* olvasható. E részt az 50b

levelen lévő és a kézirat írásával megegyező 1783-as évszám-bejegyzéséből következtetve, ez évben írta össze az ismeretlen leíró. Egy későbbi, XIX. század eleji kéz a kézirat két leveléből összeragasztott előzékére, az első tábla belső felére és az 51. levélre négy évszámmal (1817 és 1819) ellátott halotti éneket írt. A kézirat az első tábla belső felén levő ceruzabejegyzés szerint Zakarias K. ajándékaképen került jelenlegi helyére.

6. Herchl Antal énekeskönyve. PSzBr. kvt. 10 a. E $3'_{1-2}$ 2-r (?) 156 lev.

A bőrkötéses kézirat két részből áll. Az első 327-ig lapszámozott részében katolikus egyházi énekek vannak, a második, 1—184-ig újra kezdett számozású felében pedig Herchl Antal bajnai (Esztergom vm.) iskolamester verses önéletrajza és különböző levélmásolatok olvashatók. Az énekeskönyv anyagát 1765—67 között írták le.

7.* Idvességes énekek. SzRK. kvt. Y. 130 sz. Papirkötésben kis 8-r 17×13 cm 45 lev. [Az 1—2 és 44—45 levél beiratlan.]

A XVIII. század végéről származó kézirat 52, különböző dogmatikai kérdésekről szóló református éneket tartalmaz. Irása teljesen egyöntetű, egy kéztől származó; az énekeket kétségtelenül egyfolytában írta össze az ismeretlen leíró. Az énekszövegek mindig egy-egy bibliai hely magyarázatával foglalkoznak; az egyes énekszövegek előtt nótautalás áll. A kézirat 3/a lapjára Finta János 1803-ban bejegyezte, hogy e kézirat Szigethi Mihály rector-professor alatt került a székelyudvarhelyi gimnázium könyvtárába.

8. Kajári énekeskönyv. PSzBr. kvt. 10 a E $29/_6$ 4-r.

A fűzött kézirat elején halotti énekeket, második felében halotti búcsúztatókat őrzött meg. A versszövegek 1802, 1810, 1816, de főleg az 1830—50-es évekből valók.

9. Kapuvári énekeskönyv. Ismeretlen helyen van.

Gacs Emilián egy 1831-ben másolt egyházi énekeskönyvre való utalást talált Sztachovics Remig levelezésében. Az utaláson kívül semmit sem tudok mondani erről az énekeskönyvről.

10. Katolikus énekeskönyv (1758). Ismeretlen helyen van. 4 (?)-r.

Gacs Emilián szerint Sztachovics Remig 1880 körül említ egy 1758-ból való énekeskönyvet. E gyüjtemény Gacs szerint „minden bizonnyal kéziratos" római katolikus egyházi énekeskönyv volt.

11.* Nagy Mihály: A zsoltároknak bassusa. SzRK. kvt. Y. 144. sz. Rongált félbőrkötésben 17×11 cm 55 lev. [Az 52—55 levél beiratlan.]

A kézirat 2a lapján az első sorok (A' / SOltároknak A / BASSUSA) kivételével ugyanaz a cím áll, mint Nagy Mihály másik zsoltáros könyvén (A' / Sóltároknak / ÁLTUSA). Énekanyaga is ugyanaz, mint emezé. Csak a kézirat 50a—51b lapján *A' Hármoniában való hangok kikeresésének és el kezdésének MODJA* cimet viselő rész tér el az említett kézirat zeneelméleti fejtegetéseitől.

12.* Nagy Mihály zsoltárkönyve. SzRK. kvt. Y. 146 sz. Rongált félbőrkötésben 16½×10½ cm 52 lev.

A kézirat 2a lapján levő címlapon a következő cím olvasható: A' / Sóltároknak / *ALTUSA* / Mellyet / a Nótáknak természetekhez alkal/ maztatott közönséges Régulákon / Contrascribai hivataljában ki dol / gozott, és a' Nemes Udv. Réf. Gym / tekájának számára ugyan azon / Nemes Gym. egy nehány / nevezetes tagjaival / le iratott/ NAGY MIHÁLY / M. P. / Udvarhellyen / 1753/ Esztendőben. — A címlevél b/ felén állanak „azoknak nevek a' kik e' könyvnek le irásában foglalatoskodtak" / mintegy tízen /. A kézirat a százötven zsoltár szövegén és alt dallamán kívül *A Simeon Eneke* (Uram bocsásd el...) és *Az Úri Imádságról* (Menybéli felséges Isten...) című vallásos énekeket tartalmazza. — Az 1b lapon levő latin nyelvű bejegyzés szerint e kötet Szigethi Mihály rector-professor alatt került az udvarhelyi gimnázium tulajdonába [A kézirat 42a, 48b—52b lapja beiratlan.].

13. Nagyécsi énekeskönyv (1725). PSzBr. kvt. 10a E 29/. 8-r 152 (?) lev. — Egy énekét hiányosan közölte Rupp Kornél, MKSz 1895: 300 kk.

Az igen kopott, sok helyen hiányos, szakadozott, táblátlan énekeskönyv címlapján ez áll: *Ennihány |szép, istenes | énekek | az | melyekkel | lölke Uedvös- | ségire | élhet | az kœrœsz|tény Anno 1725.* — A kézirat két jól megkülönböztethető részből áll. A címlap előtti I—VIII és a címlap utáni 1—143 lapszámozású rész ismeretlen kéz írása, míg a 144—295-tel számozott lapokat valamivel később Varga András írta be. A nagyon értékes anyagúnak látszó római katolikus énekeskönyvet Sztachovics Remig bencés kapta ajándékba a győrvármegyei Nagyécsről. Mindeddig ismeretlen volt; csak Rupp Kornél közölte egy énekét, azt állítva, hogy ez a Szoszna énekeskönyvből való, holott valójában kéziratunk 18. lapján fordul elő. Rupp az ének első két versszakát a 17. lapról nem közölte.

14.* Orbán Zsigmond énekeskönyve. SzRK. kvt. Y. 145. sz. Félbőrkötésben kis 8-r 17×11 ½ cm. 49 lev.

A 4a lapon a következő cím áll: A nevezetesebb / *DITSERETEKNEK* / és nemely / *HALOTTI ENEKEKNEK* / HARMONIAJA / Mellyet / Harm. Praesességében közönséges Regu/ lákon ki dolgozott, a Lágy notáról/ való rövid explicatioval edgyütt, ez / ezen Gymnasiumnak 4 betsületes Tag/ jaival az Udvarhelyi Ref. Gimnasium/ Thecajának számára le iratott/ *ORBÁN SIGMOND*/ ezek által Balo Samuel, Pap Samuel / Paal Josef, Sofalvi Samuel / Irattatott *UDVARHELYEN* / 1766 Esztendőben. — Az énekeskönyv kottás karácsonyi, húsvéti, pünkösti és halotti énekeket tartalmaz. A 44b—48a lapon *A' lágy Nótáknak/ HARMONIÁJAROL VALO RÖVID* tanítás olvasható. A 48b lapon *Igy kelle mégis maradn*(om) kezdetű ének kottáját, a hátsó tábla belső felére pedig egy szöveg nélküli dallamot jegyzett be valami ismeretlen kéz. — A kézirat Szigethi Mihály rector-professorsága alatt, 1805 táján került az udvarhelyi ref. gimnázium könyvtárába.

15. Padalik Ferenc énekeskönyve. Ismeretlen helyen van. 2 köt. Sztachovics Remig idézi 1880-ból való énekgyüjteményében, mint 1750 körül leírt római katolikus énekeskönyvet. Mai lelőhelyét nem ismerjük.

16. Pannonhalmi katolikus énekeskönyv. PSzBr. kvt. 10a E 29/4 4-r 41 lev.

Az énekeskönyv „ritkaszép, ismeretlen" katolikus egyházi énekeket tartalmaz. Leíróját nem ismerjük, leírási korát is csak írásjellege alapján tudjuk a XVIII. század végére vagy a XIX. század elejére tenni.

17. Varsányi énekeskönyv. PSzBr. kvt. 10 a E 29/2 8-r 161 lev.

A nehány levélnyi csonkulást szenvedett kézirat a későbbi tulajdonos, Szabó Gergely bejegyzése szerint Glatz András varsányi iskolamesteré volt; Szabó 1836-ban kapta Glatz özvegyétől, tehát feltétlenül ez előtti időből, a század első feléből, sőt írásjellegét tekintve a XVIII. század végéről való. Későbbi tulajdonosai igen sok bejegyzést tettek és firkálásokkal éktelenítették el a kéziratot. Az eddig irodalmunkban nem említett kézirat katolikus énekanyagot őrzött meg.

18.* Vas János kézirata. EM gr. Wass-család lvt. 1503. fiók. 1 félív egyik lapján.

Vas Jánosnak *Az tiszta szivekről való versek* (Ur Isten ki szoktad az igaz sziveket...) című istenes énekét tartotta fenn. Az egyleveles kézirat 1650 tájáról származó gazdasági és egyéb jegyzetek között őrizte meg ezt a 15 szakaszos verset.

VILÁGI FORRÁSOK.

1. Abafi kézirat. Ismeretlen helyen van. — Nehány verses és prózai szövegét közölte Abafi Lajos, Figyelő XIV, 251 kk, XV, 38, 146, 229, 298 kk.

Abafi a „keze közt lévő, nagyobbára egykorú írású pasquillok szép gyüjteményéből... a magyar nyelvűeket" közli. A kéziratról magáról semmit sem ír, de a közölt énekek keletkezési kora 1728 és 1737 közé tehető. Valószínű, hogy nem egy kéziratból, hanem többből közli a pasquillusokat.

Abafi Lajos: *Magyar pasquillok.* I. h.

2.* Akadémiai verseskönyv. MTA kt. Magy. ir. Népkölt. 4-r 207. sz. 8-r 23 lev. — Teljes anyagát kiadta Szabó T. Attila, IK. 1935. 388—402.

A kézirat részletes ismertetése megjelent.

Szabó T. Attila: *Az Akadémia könyvtárának egy XVIII. századvégi kéziratos énekeskönyvéről.* I. h.

3.* Alkalmi versek. SzRK. kvt. Y. 151. sz. Papirfüzésben 8-r 19×12 cm. 14 lev.

E terjedelmesebb kötet Szigethi Mihálynak gr. Bethlen Imre küküllői főispán beiktatására írt versét, *A Matskási Warnak megvételé*-t és *Egy magában küszködő szerelmesnek eneké*-t tartalmazza.

4.* Alkalmi versek. SzRK. kvt. Y. 150. sz. Papirfüzésben 8-r 19×12 cm. 5 lev.

Egy terjedelmes vegyes jegyzőkönyv nehány levele Szigethi Mihálynak gr. Teleki Sámuel kancellár temetésére írt énekét, egy *Ferentz császár születése napja emlékezetére írt* verset és egy *A kereszturi oskolába tanult gyermekek számára készített versek a' négy emberi idő kórok* című verses részt foglal magába. A kézirat a XIX. század legelejéről való.

5.* Alkalmi versek. SzRK. kvt. Y. 183 sz. 8-r 19×11½ cm. 4 lev.

Egy Szigethi Gy. Mihály kéziratai közül való vegyes tartalmú kötet 4 levele a következő darabokat tartalmazza: 1. 1809 Máj 25dikán Béts mellett a' Frantziákon vett gyózedelem emlekezetére készült Hálaadó Enek. 2. Mikor Ferentz Ts. Austria Ttsászáráva lett. 3. Latin bevezető versek Szabó Márton ördöngösfüzesi pap jogi könyve elé. 4. Nemes Udvarhelly-Szék Baráttsági Oszlopa. 1808-ban Julianna napján. 5. Más azon alkalmatosságra. — A versek szerzője a bejegyzések tanusága szerint Szigethy Mihály „professor" volt.

6. Amadé László verseinek kézirata. Ismeretlen helyen van. — Verseit kiadta Pintér Kálmán, Figyelő XV, 813, XVI, 228, 310.

Az Amadé László verseit tartalmazó kéziratok a br. Üchritz-család marcaltői levéltárából kerültek Véghely Dezső veszprém-megyei alispán birtokába, és ez utóbbi engedélyével közölte Pintér Amadé verseit.

Pintér Kálmán: *B. Amadé László kiadatlan versei.* I. h. 311 kk.

7. Aradi kézirat. Az aradi lyceum Vásárhelyi-féle könyvtárában 2881. sz. — Egy versét kiadta Márki Sándor, Figyelő XV. 388—9.

Vásárhelyi János (1800—1846) csanádi alispán ifjúkorában „Magyar írók eddig nyomtatatlan munkái" címmel egy kötetet írt össze Csokonai Vitéz Mihály, Vajai László, Jerney János, Mihálkovits József, Omazda Zsigmond, Varga János, Salamon J. B. és Jakabos János verseiből. A gyüjteményben Csokonainak öt verse szerepel.

Márki Sándor: *Csokonai kiadatlan verse.* I. h.

8. Aranyosrákosi Székely Sándor kéziratai. Ismeretlen helyen vannak. — Néhány verset kiadott belőlük Jakab Elek, Figyelő XIII, 165, 176. kk.

Jakab Elek az örökösöktől megkapta Aranyosrákosi Székely Sándor iratait és ezekből nehány verset közölt.

Jakab Elek: *Aranyos-Rákosi Székely Sándor.* I. h. 161 kk.

9. Balassa kézirat. Ismeretlen helyen van. — Egy énekét közölte Thaly Kálmán, Figyelő I (1876), 53—4.

A közlő egy XVI. századbeli kéziratból adta közre Balassa Bálint „Te szép fülemile..." kezdetű versét. A kéziratról Thaly semmi közelebbit nem ír.

Thaly Kálmán: *Balassa Bálint kiadatlan költeményeiből.* I. h.

10. Bálint Mihály énekeskönyve (1814). SzNM. (Kjn.)

A futó ismertetésből csak azt láthatjuk, hogy az énekeskönyv nagyon különböző időben keletkezett verses darabokat foglalhat magába. Megvan benne Kádár István historiája, Árgirus története és egy Szent Hieronimus szájába adott ének (Minden keresztének jól meghallgassátok...) A kézirat bővebb ismertetését, jelzete, alakja és terjedelme meghatározásának pótlását első ismertetőjétől várjuk.

Debreczy Sándor: *Monumentele in manuscrise ale limbii şi literaturii maghiare in Muzeul National din Sft. Gheorghe.* Cluj [Kolozsvár], 1937. 91. (A kolozsvári rumén egyetemen készült doktori értekezés.)

11. Baróti Szabó Dávid verseinek kéziratai. Ismeretlen helyen van. — Négy versét közölte Koltai Virgil, Figyelő XIII, 391 kk.

A két kézirat Baróti Szabó Dávid verseit tartalmazza.

Koltai Virgil: *Baróti Szabó Dávid soros versei.* I. h. 390 kk.

12. Bettfalvi János énekfüzete. MTA kt. M. Irod. 4-r 127. sz.

A külsőleg pontosan le nem írt, de úgy látszik kisebb terjedelmű ének-füzetet Bettfalui János írhatta le 1616-ban. A nyomtatásból és kéziratos másolatból ismert Apollonius historiáján kívül egy János evangéliuma szerinti *Passio*-t (Vö. a Jancsó Benedek kódexben levő változattal!) és Batizi András énekét (RMKT. II, 65) tartalmazza. A versszövegeket az eddig ismert szövegektől „szórendi és egyéb apró változtatások különítik el".

Alszeghi Zsolt: *Az Apollonius históriájának bibliographiájához.* It. 1915. 315.

13. Connotationes Versuum 1790. PSzBr. kvt. „Érdekes apróságok 1735—1846" c. tokban. 24 lap.

Egy névtelen másolótól származó versgyüjtemény többek között a Rákóczi-nótát és Gyöngyösi János néhány versét is tartalmazza.

Zoltvány Irén: *A magyarországi bencés irodalom.* A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Bpest, 1907. V. 585.

14.* Diák versek, mondókák. SzRK. kvt. Y. 108. sz. Félbőrkötésben kis 8-r 17½×11 cm 5 lev.

Egy terjedelmesebb jegyzetkönyvben két verses diákmondóka van; a verses szövegek mendikáns mondókák lehetnek. Ugyane kézirat más részében egy 5 levélre terjedő, *A kóták szerint való éneklésnek rövid summája* című zeneelméleti rész van; a fejtegetéseket kótapéldák kísérik.

15. Egervári Justina kézirata. MNM. (Kjn.). — Egy versét közölte Nagy Gyula, Figyelő IV, 151.

Egy 1708-i missilis belső lapjára írt verset tartalmaz.

Nagy Gyula: *Egy ismeretlen nő költő.* I. h.

16.* Érdekes verses apróságok. SzRK. kvt. Y. 159. 8-r 18½×12½ cm 5 lev.

Egy Szigethi Gy. Mihály kéziratai közül való gyüjteményes kötet első öt levele néhány jelentéktelen udvarhelyszéki vonatkozású alkalmi verset tartalmaz. A versek szerzője és leírója ismeretlen.

17. Esterházy kézirat. Ismeretlen helyen van. Egy versét közölte Kanyaró Ferenc, Erd. Múz. 1903. 173—5.

A lelőhely jelzése és a kézirat meghatározása nélkül közöl Kanyaró Ferenc egy gr. Esterházy Magdolnához írt virágéneket. Ennek változata a Sziveket újító bokrétában, a Vizkeleti- és Balás-kódexben meg a Solymosi-Koncz daloskönyvben is megvan.

Kanyaró Ferenc: *Virágének gr. Esterházy Magdolnához.* I. h. 172 kk.

18. Fáy kézirat. Ismeretlen helyen van. — Egy versét kiadta a Figyelő XIX, 74.

A kéziratból a következő verset ismerjük: „A restauratio, dallotta jó kedvvel, mint kinek a háza ég, és maga bennszorult 1818-ban. F. A."

[Névtelen]: *Fáy András kiadatlan verse.* I. h.

19. Griszl Gábor versei. PSzBr. kvt. (Kjn.) — Nehány adalékát közölte Zoltvány Irén, alább i. h. 584—85.

Griszl Gábor, tihanyi, majd bakonybéli perjel (1718—1774) magyar és latin nyelvű rejtvényeit tartalmazza egy *Libellos Confratrum* című kéziratos könyv (28—32 és 42—58 l.).

Zoltvány Irén: *i. t.* 584—85.

20. Gúnyvers kézirata (1790). Ismeretlen helyen van. — Egy verses szövegét kiadta Szádeczky Lajos, Hazánk III, 397—98.

Az ismeretlen formájú és terjedelmű kéziratból Szádeczky egyetlen gúnyverset közöl.

Szádeczky Lajos: *Gúnyvers a hazafiatlan főrendek ellen.* I. h. III, 396—98.

21. Gyürky Ödön kézirata. Ismeretlen helyen van. — Egy versét kiadta Gyürky Ödön, Hazánk IX, 150—1.

A hihetőleg csak egy levélből álló kéziratban megmaradt versben „egy önmagában búsongó honfi mondotta el keserveit s a haza közállapotairól való észrevételeit". A vers — a közlő szerint — hű kifejezője a mult század első felében terjesztett koreszméknek.

Gyürky Ödön: *Egy régi vers.* I. h.

22. Hollósi Egyed verse. PSzBr. kvt. Érdekes apróságok 1735—1846-ig című nagy tokban.

A kézirat Hollósi Egyed bencés szerzetes leoninus pentameterekben írt költői levelét foglalja magába.

Zoltvány Irén: *i. t.* 573.

23. P. Horváth Ádám kézirata. Ismeretlen helyen van. — Egy versét kiadta Illésy János, Figyelő XIX, 193.

A kéziratból P. Horváth Ádámnak Czindery Pál somogyi alispán halálára írt versezetét ismerjük.

Illésy János: *P. Horváth Ádám egy kiadatlan verse.* I. h.

24.* P. Horváth Ádám Ötödfélszáz énekének akadémiai kézirata (1813). MTA kt. Régi és újabb írók 8-r 46 sz. 8-r. 172 lev. — Nehány versét kiadta Gerecze Péter, Figyelő XV, 28, 117, 196 és 357.

Pótlás előbbi ismertetésemhez.

Gerecze Péter: *Pálóczi Horváth Ádám.* I. h. XV. 24.

25. Horváth Pál énekgyüjteménye. PSzBr. kv. Könyvtári címe: Ternio Hungaricus. — Egy énekét kiadta Zoltvány Irén, i. h. 494—5.

A kézirat nehány éneke Maracskó Anzelmus (1700—1741) bencés szerzetes és Horváth tihanyi apát szerzeményei közül való; rajtuk kívül más, valószínüleg ismeretlen szerző egyházi énekét is megőrizte a kézirat. Az énekek a XVIII. század második feléből valók. Gacs Emilián közlése szerint a gyüjteményben vallásos és világi anyag vegyest fordul elő. Zoltvány világi anyagáról nem emlékezik meg.

Zoltvány Irén: *i. t.* 494—5, 583—84.
Illyefalvi kódex l. Vásárhelyi daloskönyv.[1]

26. Jakubovich kézirat. A gr. Zichy család zsélyi lvt-ban, 2-r 14 lev. — Egy történeti énekét közölte Kozocsa Sándor, Erd. Múz. XLI (1936), 62—69.

A kézirat egyetlen történeti éneket őrzött meg; ez Bocskay István erdélyi fejedelem életét tárgyalja az álmosdi ütközettől (1604) haláláig (1606). A közlő az ének szerzőjét Czobor Mihályban, a Chariklia első feldolgozójának személyében gyanítja megtalálni. Kozocsa közli a töredékesen fennmaradt éneket, de amint a mellékelt fénykép-hasonmásából megállapítható, a 25. lapot hiányosan közölte és a szövegátírásban sem követte a régi szövegek közlésére vonatkozó szabályokat. — A kéziratot felfedezőjéről, Jakubovich Emilről neveztem el.

Kozocsa Sándor: *Históriás ének Bocskay Istvánról.* I. h. 61.

27. Kaszás Sándor kézirata. Ismeretlen helyen van. Tíz versét közölte Abafi Lajos, Figyelő X, 229. kk, XI, 69.

A kézirat a következő cimet viseli: *Helikoni virágok, vagyis Csokonai V. Mihály és más vers-szerzők munkáiból összeszedegetett darabok. Leirattak Rév-Komáromban 1811-ben Kaszás Sándor által.* — A kötet többek között Csokonai 31 részben kiadatlan versét tartalmazza.

Abafi Lajos: *Csokonai kiadatlan költeményei.* I. h. X, 228 kk, XI, 69 kk és 152 kk.

28.* Kornis kézirat. EM. Gr. Kornis levéltár 4-r 1 lev.

Egy vallásos (Jaj édes fiamnak gyászas kaparsója...) és egy világi (Menyországba jer pajtás ha meguntad éltedet...) éneket őrzött meg. Az énekek szerzőjét nem ismerjük. A kézirat keltezetlen, de az irás-jellegéből következtetve kétségtelenül a XVIII. század közepéről való.

[1] Szabó Károlynak az EM-ban őrzött kéziratos hagyatékában egy verskezdősorokból álló mutató van. Ez felirata szerint az *Illyefalvi codex* verskezdő-sorait tartalmazza. A mutatóból kétségtelenül megállapítható, hogy a *Vásárhelyi daloskönyv* énekeinek kezdősorait írta itt le Szabó Károly. E kéziat régebbi, mint a *Sepsiszentgyörgyi énekeskönyv* néven alább ismertetendő kézirat. Mindenesetre feltűnő, hogy Szabó Károly ugyanazt a kódexet két névvel is illette.

29.* Kovács András énekeskönyve (1767). MNM. kt. Oct. Hung. 534. sz. 8-r 90 lev. — Énekeiből kiadott Bartha Dénes: i. m. 61 kk.
Újabb részletes tartalmi ismertetése megjelent.
Bartha Dénes: *i. m.* 36—37.

30.* Kovács Ferenc énekeskönyve. MTA kt. Régi és újabb írók 8-r. — Énekeiből közölt Bartha Dénes: i. m. 61 kk.
A kézirat részletes tartalmi ismertetése megjelent.
Bartha Dénes: *i. m.* 37—40.

31. Kulcsár melodiárium. SPF. kt. 1770 sz. 8-r 100 + ? lev. — Énekeiből közölt Bartha Dénes: *i. m.* 61 kk.
Újabb részletes tartalmi ismertetése megjelent. Terjedelmének pontos meghatározásával ismertetője adós maradt.
Bartha Dénes: *i. m.* 31—34.

32.* Különböző panaszok és kívánságok / a' melyékre / készitett vigasztaló Feleleteket / külömböző Allapatbeli nyavalyák / ellen-való Recipék kövétik. SzRK kvt. Y. 173 8-r 18×12 cm. 35 lev.
A kézirat egy nagyobb gyüjteményes kötet egy részét alkotja. A verses részre jellemzőek a 2a levélen az olvasóhoz intézett következő sorok: „Kiki tudja, hogy az emberi Elet 's annak bizonyos Jegyekkel egymástol elválasztatott Allapottyai melly sok panaszokkal 's azok mellett győtrö kivánságokkal küszködjenek: ezeknek orvoslására szükséges egy Diaetetika, mely panaszok terheit könnyebitö s kivánságokat jobb utra igazito régulákat szabjon. Ezen munkátskának éppen ez a' tzélja. Nem satiráz, mert különben más hangon szollana, vagy gyengébb érzékenységeket érdekelne. Ajánlására munkájának az Iró ez eggyet bátorkodik mondani, hogy nem Pap irta; mivel a' világ Approbatajának egyik articulussába ezt látta, hogy Nem kell a világnak, nem a' Pap találmány Hogy ne légyen osztán maga a Pap bálvány. Nevét az Iró most ki — nem — jelentette, mivel nagyobb 's érdemesebb dolgokba akarja magát még megesmertetni...“ — A kéziratban a 3. és 4. levél között egy eredetileg beírt levélnek csak a csonkja maradt meg, de ezt írás közben vághatta ki az iró, hisz a 3b levelen levő őrszó tanusága szerint a kézirat szövege a 4a levelen folytatódik. A versek válaszos versek; egy szerelem miatt nyughatatlan szív, az ember, a tudós, a pap, a katona, az orvos, a prokátor panasza és erre való válaszok, majd különböző foglalkozás-körből valók kívánságának előadása és erre való válasz-adás következik. A 20a—21a lapon *A Frantzia Nemzetrol való jegyzések* következnek, aztán pedig *Különböző Allapatbeli nyavalyák-ellen készittetett Recipék.* A reá következő *Egy Enek* című verses és kottás részben szapora tánc nótára írt énekben „egy uj házas elpanaszol rendre mindent a feleséginek; a felesége is felel mindenre... elébb tsendesen... utoljára dörgösebben...“ A kézirat 30b—35a lapján *A Modiról* és *A Nevelésröl* szóló verseket olvashatjuk. A kézirat leírási korát az 1a lapon a cím fölött levő „Pro Anno 1793“ bejegyzés határozza meg. A gyüjteményes kéziratkötet Szigethi Gy. Mihály kéziratainak XVII. kötete.

33. Melegh Dániel melodiariuma (1797). A debreceni ref. kollégium kvt. R. 830. sz. 8-r ? lev. — Énekeiből néhányat kiadott Bartha Dénes: *i. m.* 61 kk.

Újabb részletes tartalmi ismertetése megjelent, de terjedelmét ismertetője nem határozta meg.

Bartha Dénes: *i. m.* 50—51.

34.* Miksa László gyüjteménye. SzRK. kvt. Y. 58. sz. 4-r 5 köt. I. köt. 218, II. köt. 202, III. köt. (hiányzik), IV. köt. 231, V. köt. 233. VI. köt. 242 lev.

Az eredetileg hat kötetes vegyes gyüjtemény mindenik kötete elé a leíró előszót írt. „Sunt bona mixta malis, ellenben Castis omnia casta — írja az első kötet elé Tsak ezen két mondást jol megfontolván veheted hasznát ezen könyvnek — folytatja — mert itt jotis, roszszatis, nevestségestis, siralmastis, szépetis, rutatis, oktatot is, botránkoztatot is egyaránt tanálhatsz; de Te légy okos, szemes, és részre nem hajlo, neis kövess egy mindennek irtozást okozo Pokot, mert ez a leg szebb virágokbolis mérget gyüjt, mivel valami jobbnak készitésére alkalmatlan, inkább légy követője a munkálkodó, és szorgalmatos Méhetskének, mély még a leg büdősőbb virágból is édes mézet sziv ki, 's azt nem tsupán tsak a maga kénnye el érésére sött inkább mások hasznára." A gyüjtemény valóban annyira vegyes tartalmú, e korra nézve jellemző darabok gyüjtménye, hogy puszta tartalmának felsorolása is meghaladja ez ismertetés kereteit. Kötetenként emeljük ki belőle az érdekesebb verses részeket. *I. köt.* Verses köszöntők, érzékeny dalok elegyednek sikamlós versszövegekkel, latin, román és német verses darabokkal, pasquillusokkal (ezek között van egy 1804-ből való kolozsvári is!). Érdekes az 1805-i hunyadmegyei insurrectioról irt *oláh versek* része. *II. köt. Mihály Vajda Epitaphiuma*, a Hóra lázadásról szóló hosszabb verses siralom, *Nádasdi Ferenc epitaphiuma* és *Az Hazatért Magyar Korona őröm Innepe* emelendő ki a verses darabok közül. Ugyane kötetben van egy részlet Csokonai Dorottyájából is. A *III. köt.* hanyzik. *IV. köt.* E kötet első felében latin nyelvű krónika-másolatok (többek között Anonymus!) foglalnak helyet. Az egykorú politikai események (asperni ütközet, insurrectio) mellett Kolozsvár égéséről való versek, egy *Pannoniának szomoru állapotja. 1726* című, más forrásból is ismert (vö. Abafi, Figyelő XIV, 251; Thaly: *Adalékok* I, 417; IK. 1904: 89 és 92.) meg egy *Az Erdélyi Uri Asszonyokról, kik Némethez mentek Férjhez 1700-nak elején* című itt-ott mosdatlan szájú vers alkotja e kötet verses anyagát. Az *V. kötet*be a gyüjtő, a leírás helyesirásából ítélve, egykorú nyomtatványból irhatta le Valkai András *Bánk bán historiáját* (1573); de irt ezeken kívül e kötetbe insurgens verseket, epitaphiumokat és más magyar meg német nyelvű verses szövegeket is. A *VI. kötet*ben már jóval kevesebb a verses rész. Az országgyülési, meg megyei pasquillusok, kolozsvári vonatkozású versek, a kutya dicsérete stb. között Csokonai versre (Ha szíhatok borocskát...) is akadunk. A mult század elejének legnagyobb világtörténeti alakjáról, Napoleonról is több versszöveg szól. — A kötetek értéke az anyag

korjellemző voltában van. A kézirat „collectora" az első kötet előszavát a kolozsmegyei Ajtonban írta. Valószínűleg itt másolhatta a többi köteteket is. A leíró, Miksa László az első kötet első előzék-levelének a) felére „symbolumá"-val (Homo justus tarde ditescit) együtt nevét is bejegyezte. Úgy látszik, hogy maga is versfaragó lehetett, mert több versfőben szembeszőkően kiemelt írással láthatni nevét. Egyikben-másikban foglalkozására nézve [MIKSA LASZLO KADET MOTSAI ANISKAJANAK (1786)] is tájékoztat a versíró. Megérthető így, hogy annyi korszerű hadivonatkozású verses és prózai darabot tartalmaz ez a terjedelmes gyüjtemény.

35. Nagyági kézirat. Elpusztult, vagy lappang. Egy versét közölte az Erd. Múz. 1904 : 477—8.

A névtelen közlő szerint a Nagyágról beküldött kéziratnak három Hóráról és Kloskáról szóló verses darabját ismerjük. A versek szerzője a tordai Gyöngyösi János (1741—1818), a hirhedt leonista verselő.

(Névtelen): *Gúnyversek Hóráról és Kloskáról.* I. h. 476 kk és 540.

36.* Nemes Julia imádságos és énekeskönyve. SzRK. kvt. Y. 128. sz. Finom aranyozott egész-bőrkötésben. Kis 8-r 18½×12 cm. 92 lev. + 2 védőlevél.

A kézirat latin (3a—b), francia (22a—24a) verse illetőleg éneke mellett *Egy Hadi Enek*-et [Tompa Simeon (1801) szerzeményel és *Egy más* cimet viselőt (Nyugodalom nincs, se szeretet) is tartalmaz. Egyik francia nyelvű énekének (Seigneur Dieu De toutes Dieux...) kottája is megvan. [A kézirat 58—90 levele beiratlan.]

37. Novák melodiárium (1791). SPF. kt. 1717. sz. 8-r 69 lev. — Énekeiből nehányat közölt Bartha Dénes: *i. m.* 61 kk.

Részletes tartalmi ismertetése a verskezdősorok felsorolásával megjelent.

Bartha Dénes: *i. m.* 44—46.

38. Nyitrai kézirat. A nyitrai kegyesrendi kvt.-ban. 4-r 155 lev. — Szemelvényeket közölt belőle Szalay Gyula, Figyelő XXIII, 233 kk.

A kéziratot már régebben ismertették.

Szalay Gyula: *A „Porából megéledett Phoenix" Gyöngyösi kéziratában.* I. h. 232.

39. Országgyűlési gúnyvers kézirata. A kolozsvári ref. kollégium könyvtárában (Kjn.). — Kiadta Köblös Zoltán, Genealogiai Füzetek 1303 : 103—4.

Az ismeretlen terjedelmű kézirat egy, az 1837—38-i erdélyi országgyülés alkalmával írt gúnyverset tartalmaz.

Köblös Zoltán: *Gúnyvers az 1837—38-iki országgyűlésről.* I. h. 101—4.

40. Pataki Melodiarium (1798). SPF. kt. 514. sz. 8-r 147 lev. — Énekeiből nehányat kiadott Bartha Dénes: *i. m.* 61 kk.

Újabb részletes tartalmi ismertetése megjelent.

Bartha Dénes: *i. m.* 51—55.

41. Radványi verseskönyv. A br. Radvánszky-cs. radványi lt.-ban. 4-r 45 lev. Versei közül egyet kiadott Thaly Kálmán, Figyelő V, 58.

Adalék a verseskönyv kiadott anyagának lelőhelyéhez.

Thaly Kálmán: *Egy anti-democraticus ének a kuruc világból.* 1675 — I. h. 57.

42. Rákóczi Borbála búcsuztatójának kézirata. MNM. 127. Fol. Hung. 2-r ? lev. — Egy verses szövegét kiadta Köblös Zoltán, Genealogiai Füzetek 1905 : 50—51.

E halotti búcsuztató egy előttem ismeretlen tartalmú kolligátum 12—17. levelén található. A vers maga Rákóczi Borbála férj. Csicseri Orosz Pálné halotti búcsuzó verse.

Köblös Zoltán: *Rákóczi Borbála.* I. h. 49—51.

43. Rétey-kódex. A kecskeméti ref. kollégium tulajdona.

Adalék irodalmához l. Badics Ferenc: *Gyöngyösi István ismeretlen elbeszélő költeménye: („Proserpina elragadtatása".)* Ért. XXIV. sz. Bp. 1921.

44. Sándor énekeskönyv. Ismeretlen helyen van. 16-r 15 lev. — Verses szövegeit közölte M. Kovács Géza, Erdély (szerk. Merza Gyula) XVII (1908), 21 kk. és 58.

Az Erdélyi Kárpát Egyesület múzeumi tárgyainak gyüjtése alkalmával M. Kovács Géza a Székelyföldről egy fakult, elmosódott írású, durva füzésű, elől-hátul csonka füzetet szerzett. A füzetkét — szerinte — a XVIII. sz. közepe táján a kolozsvári unitárius kollégium egyik ismeretlen diákja írhatta le, de később a Sándor-család tulajdonába került. Bár a kézirat futólagos ismertetője és az énekek közlője a dalokat népdaloknak mondja, a közölt énekeket látva ez állítását nehéz elhinnünk. Nem tekintve a latin-magyar szövegeket, a magyar szövegek is műköltői szövegek, olyanok, amelyeket a korabeli öntudatlan népiesség csak színezhetett. Énekei közül egynémelyik a korabeli énekeskönyvekben is előfordul, az árva görlicéről szóló vers meg éppen egyik legelterjedtebb énekmotivumunkat dolgozta fel. Bár az énekeskönyv ma elveszettnek tartható (legjobb esetben lappang!), egész énekanyagának közlése a veszteségért némiképpen kárpótol.

M. Kovács Géza: *Énekes könyv a XVIII. évszázból.* I. h. 20 kk és 58.
Sárospataki énekkar kottatára l. *Pataki Melodiarium.*

45. Sárospataki kézirat. SPF. kvt. M. 53. 6 sz. — Három versét közölte a Figyelő IX, 77.

A kéziratnak mindössze három verses darabját, Boros Gábor, Szalóki György és Szathmáry Sámuel versét ismerjük.

[Névtelen]: *Egy sárospataki kéziratból.* I. h.

46. Sebes agynak késő sisak. MNM. kt. Oct. Hung. 69. sz. 96. lev. — Versszövegeiből részleteket közölt Rajka László, It. 1915: 103 kk.

A kéziratot a közlő részletesen ismertette.

Rajka László: *A „Sebes agynak késő sisak" c. verses mű a M. N. Múzeum kézirattárában.* I. h. 102 kk.

47. Sepsiszentgyörgyi énekeskönyv. SzNM (Kjn.).

Az ismertető szerint e kézirat énekei egy ismeretlen XIX. századelejei költő gazdagképzeletű, finom, őszinte és egyszerű versei. A versek Csokonai költészetét és a népköltészetet juttatják eszünkbe. Kár, hogy az ismertető a SzNM anyagából nem éppen ezt az ismeretlen kéziratot ismertette részletesebben. A kézirat jelzete, alakja és terjedelme meghatározásának elmaradását is sajnálhatjuk.

Debreczy Sándor: i. t. 91.
Sepsiszentgyörgyi kódex l. *Vásárhelyi daloskönyv.*[1]

48. Somogyi Kovács József verseinek kézirata. Ismeretlen helyen van. -- Öt versét kiadta Illésy János, Figyelő XIX, 392.

Tartalmából Somogyi Kovács József verseit ismerjük.

Illésy János: *Somogyi Kovács József kiadatlan versei.* I. h.

49.* Sovadi Péter toldaléka. A kolozsvári ref. kollégium könyvtára RMK. 337a sz. — Egyetlen versét közölte Török István, Erd. Múz. 1901: 119—121.

A könyvtár RMK.-ban egy Pápán 1625-ben megjelent *Canones Ecclesiastici* című könyv van. Ennek a végéhez nehány levelet kötött hozzá a tulajdonos. E leveleken egy ismeretlen kéz leírásában egy XVII. századi papavató ének maradt fenn. A kéziratos toldalék a könyv egyik 1625-ből való tulajdonosáról kapta nevét.

Török István: *Ének papok felavatására a XVII. század első feléből.* l. h. 118 kk.

50. Szarka János melodiariuma (1791). SPF. kt. 1718 sz. 8-r 89 (?) lev. — Énekei közül nehányat közölt Bartha Dénes: *i. m.* 61 kk.

Újabb részletes tartalmi ismertetése is megjelent.

Bartha Dénes: *i. m.* 46—48.

51.* Szigethi Mihály jegyzetei a költészetről. SzRK. kvt. Y. 166. 8-r 19×12 cm 6 lev.

A gyüjteményes kézirat *Jegyzés a' Poesisről* című része nehány jelentéktelen verses példát is tartalmaz. A XIX. századforduló tájáról való kézirat Szigethi Gy. Mihály tulajdonából rokonság révén Nagy Sándor ref. lelkészhez és innen ajándékképen jelenlegi helyére került.

[1] Szabó Károlynak az EM-ban őrzött kéziratos hagyatékában található néhány versmásolat (Madarak között nincs sebesebb sólyomnál..., Bágyadt lelkem mit reménylesz..., Ez világ sem kell már nekem..., Szivem vidámsága, gyönyörü szép Sára..., Oh gyönyörüséges mindeneknél kedvesb...) ezek alá a *S. Sz. györgyi codex* jelzetet és a megfelelő levélszámot írta oda Szabó Károly. Emellett van egy 129 verskezdősorból álló énekmutató is. A másolatok és az énekmutató levélszámutalásából kétségtelenül megállapítható, hogy a Szabótól *Sepsiszentgyörgyi codex*-nek nevezett kézirat a ma *Vásárhelyi daloskönyvnek* nevezett énekeskönyvvel azonos. Utolsó lelőhelyéről nevezte el így Szabó.

52.* Szigethi Gy. Mihály jegyzetkönyve. SzRK kvt. Y. 155. sz. Lágy papirfűzésben 8-r 19×12 1/2 cm.[1]

A kézirat főként történelmi vonatkozású prózai anyagából néhány a II. József utáni hazafias felbuzdulás idejéből származó verset. Gvadányi József *Unalmas órákban való időtöltés*-ét (1795), egy Baróti Szabó Dávid hideglelésére írt verset, *Dido panassza*-t („Vadasdi versei"), *Gyöngyösi versei*-t, *A Brussus (!) király vallástételé*-t emelhetjük ki, mint verses darabokat. E darabok egyikét-másikát, mint a hozzáfűzött verstani megjegyzésekből gyaníthatom, Szigethi Gy. Mihály írhatta.

53. Szkárosi-Járdánházi melodiarium (1787—1792). SPF. kt. 513. sz. 8-r 222 lev. — Énekeiből nehányat közölt Bartha Dénes: *i. m.* 61 kk.

Tartalmát újabban részletesen ismertették.

Bartha Dénes: *i. m.* 40—43.

54. Szoszna Demeter énekgyüjteménye. PSzBr. kvt. 248 1-2 sz. 4-r 448 lev. — Hét énekét, részben hibásan, közli Rupp Kornél, MKSz 1895: 300 kk.

Az ilyen néven ismert énekeskönyv a Szelepcsényi-féle *Cantus Catholici* (1703) egy példányának elejéhez (10 lev.) és végéhez (438 lev.) van hozzákötve. Szoszna Dömötör, bár nevét a Benedek-rend névjegyzékéből nem tudjuk kimutatni, pannonhalmi benedek-rendi szerzetes volt; a gyüjteménynek csak leírójául tekinthető. Szoszna terjedelmes kézirata tartalmának zöme szerint magyar egyházi énekek gyüjteményének mondható. Az énekek az egyházi év minden nevezetesebb napjára szólnak, és így az egész gyüjtemény párját ritkító kincsesháza a régi magyar római katolikus egyházi énekeknek. Zoltvány szerint temérdek ének van benne, amely semmiféle eddigelé ismeretes énekes gyüjteményben nem található. A teljesen magyar jellegű Mária-himnuszok kiválóan becsessé teszik ezt a kéziratot; a himnuszok a XVII. század elejére, sőt a XVI. század végére utalnak, és így kétségtelenül régibb keletűek, mint a gyüjtemény leiratási kora, hisz ez feltétlenül 1703 utánra teendő. A leíró ugyanis többször idézi a Szelepcsényi-féle *Cantus Catholici*nak éppen azt a kiadását, amelyhez az énekgyüjtemény hozzá van kötve. Az énekeskönyv zömét 1793—1714 között másolta Georgius Demetrius Szoszna; mindössze nehány lapot írhattak bele az ezt megelőző és az ezt követő időben. Az énekeskönyvet előbb — Zoltvány szerint — szinte hihetetlen felületességgel és meglepően téves adatokkal Rupp Kornél ismertette, utóbb pedig maga Zoltvány részletes tartalmi ismertetésében még a verskezdősorokat és nótautalásokat is felsorolta. Újabban Gacs Emilián foglalkozik vele.

Rupp Kornél: *Magyar Mária-himnuszok.* MKSz. 1895 : 299 kk. — Zoltvány Irén: *i. t.* V, 478 kk.

[1] A verses rész a terjedelmes kéziratból mindössze 11 levelet foglal el; ezért a levelek számát feleslegesnek tartom jelezni.

55. Thesaurus Hungaricus (1710). PSzBr. kvt. 8-r 83 lev. — Két versét kiadta Zoltvány Irén: *i. t.* V. 594—5.

Az Erdélyi nyomán már előbbi tanulmányomban röviden leírt gyüjtemény újabb és részletesebb ismertetése már régebben megjelent.

Zoltvány Irén: *i. t.* V, 594 kk.

56. Tolvaj István jegyzetkönyve. MNM. kt. Oct. Hung. 654. sz. 106 lev. — Énekei közül nehányat közölt Bartha Dénes: *i. m.* 61 kk. Újabb részletes tartalmi ismertetése is megjelent.

Bartha Dénes: *i. m.* 43—44.

57. Tomori kézirat. Ismeretlen helyen van. — Egy verses szövegét közölte Deák Elek, Magyar Nyelvőr VI (1877), 408 kk.

A kéziratban csak egy Gergely-járó éneket (Carmina peracta et producta Anno 1791. Tomorini in die Gregorii) ismerünk. Ez az ének kétségtelenül iskolai eredetű, bár inkább a falusiak szorakoztatására volt szánva; innen magyarázható hellyel-közzel sikerült népies hangja is.

Deák Elek: *Gergelyjárás.* I. h. 408 kk. — Viski Károly: *Drámai hagyományok.* A Magyarság Néprajza III, 351.

58. Tóth Ferenc kézirata. MNM. (Kjn.). — Egy verses szövegét közölte Erdélyi Pál, Erd. Múz. 1901 : 178—9.

E kézirat őrizte meg teljesebb és romlatlanabb változatát annak a papavató éneknek, amely Sovadi Péter toldalékában is fennmaradt. Az ének szerzője Pathai István dunántúli superintendens a versfőbe rejtette el nevét és foglalkozásának jelzését.

Erdélyi Pál: *Papavató ének a XVII. század első feléből.* I. h. 177 kk.

59. Véghely Dezső kézirata. Ismeretlen helyen van. — Egy verses adalékát közölte Véghely Dezső, Figyelő III, 148.

A kézirat, melyen a „Minden Féle Versek" felirat áll, egyetlen verset, Amadé László egy pásztori idiljét tartalmazza.

Véghely Dezső: *Egy idyll Amadé Lászlótól.* I. h.

60. Veress Márton daloskönyve (1793). MNM. kt. Oct. Hung. 496. sz. 8-r 87 lev. — Énekei közül nehányat kiadott Bartha Dénes: *i. m.* 61 kk.

Tartalmának verskezdősoros ismertetése újabban megjelent.

Bartha Dénes: *i. m.* 48—50.

61. Verseghy kézirat. Ismeretlen helyen van.

A kézirat címe a következő: *A magyar Parnassus hegyén zengedező Magyar Muzsának Szózati, melyeket egybeszedett egy hazafi tulajdon mulatságára 1781. esztendőben.* — A kötet, mely rövid ismertetésekor Pauer János, székesfehérvári püspök tulajdonában volt, Verseghy Ferencnek mintegy 78 énekét tartalmazza dallamostól. „E dalok és dallamok eredetiek és fordítottak, egyházi és szerelmes dalok."

[Névtelen]: *Kisebb közlemények.* Figyelő X, 155—6.

Vutkovits énekeskönyv l. *Vutskits énekeskönyv.*

62. Vutskits énekeskönyv (1798). EM. kt. 1625. sz. 8-r 107 lev.

A kéziratos énekeskönyv első ismertetésének szövegébe sajtóhibából került bele a *Vutkovits* név. Bartha Dénes (*i. m.* 56 kk.) már a helyes nevet használta.

63. Wathay Ferenc énekeskönyve (1604). MTA. kt. Magy. Cod. 4-r. 29. sz. 4-r 136 lev. — Egy versszakát, egy képét közölte Tolnai Vilmos, MNy. XIV, 125, Wathay életrajzi adatait P. Thewrewk József, Régiségbuvár I, 2. 1838 (vö. MNy. i. h.).

64. Zemplényi daloskönyv (1775 körül). Magántulajdon. Kölcsönletét a MNM. Zenei Osztályában 8-r. — Énekei közül nehányat kiadott Bartha Dénes: *i. m.* 61 kk.

Újabb részletes tartalmi ismertetéséből a terjedelem jelzése hiányzik.

Bartha Dénes: *i. m.* 34—36.
Zemplényi kézirat l. *Zemplényi daloskönyv.*

65. Zilahi kéziratok. M. Nagy Ottó zilahi ref. „Wesselényi" kollégiumi tanár tulajdonában. 8-r 8 lev. + 6 különálló 4- és 8-r lev.

A kéziratos leveleken nagyobb részt karácsonyi üdvözlő versek vannak. Van 2 húsvéti és 2 névnapi üdvözlőverse is.

66. Zsoldos Xavér verseskönyve. PSzBr. kvt. Címe: *Collectio Ludicrorum.* 2-r.

A kézirat csak részben tartalmazza Zsoldos Xavér verseit, hisz a versek jó részéről nem lehet többet kimutatni, minthogy Zsoldos másolta őket. Tartalma szerint a kéziratos kötet latin és magyar nyelvű üdvözlőverseket, egy II. József császár elleni gúnyverset, egy Luthert gúnyoló halotti búcsuztatót, a Rákóczi-nóta egy változatát és több nagyon különböző tárgyú alkalmi verset tartalmaz.

Zoltvány Irén: *i. t.* 581—83.

Szabó T. Attila.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Közleményei

Báró Jósika János elnök megnyitó beszéde
az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1940. június 30-án tartott évi rendes közgyűlésén.

Tisztelt Közgyűlés!

Ezen történelmi pillanatban, midőn visszatérésünk után Anyaországunkkal egyesülve, először tarthatjuk meg közgyűlésünket, első szavam a hála szava az Isteni Gondviselés iránt, hogy huszonkét évi rabság után, megértük ezen időt, midőn újból mint szabad magyarok a szabad hazában tarthatjuk meg évi közgyűlésünket.

Ha visszapillantunk az elmúlt huszonkét év szenvedéseire, nem kell pirulnunk, hanem megelégedéssel állapíthatjuk meg, hogy minden nehézség dacára, egyletünk a rabság idején is derekasan megtette kötelességét.

A Ferenc József-Tudományegyetemet annak idején azért helyezték Kolozsvárra, mivel itt a Mikó Imre által alapított Múzeum Egylet gyüjteményei már rendelkezésre állottak. Ezelőtt huszonkét évvel az egyetemnek száműzetésbe kellett mennie, de mi itten maradtunk, és egyedül reánk hárult azon feladat, hogy a gyüjteményeket megőrizzük, hogy a magyar kultúrát fenntartsuk és terjesszük. S ez valóban nem volt könnyű.

Mindjárt az imperiumváltozás után a hatalmon lévőknek egyetlen és főtörekvése volt, hogy gyüjteményeinket az állam részére megszerezze és kulturális munkánkat megbénítsa. E célból a legrafináltabb eszközöket használták fel. Belekapaszkodva a régi alapszabályokba, melyek az osztrák abszolutizmus nyomása alatt készültek, először tömeges belépésekkel akarták majorizálni egyletünket. Egyszerre több mint négyszáz román kérte felvételét. Midőn mi ennek ellentálltunk s a négyszázból csak négyet voltunk hajlandók felvenni, egyletünket fel akarták oszlatni, hogy ezáltal tegyék rá kezüket gyüjteményeinkre. Hosszas volna elmondani a huszonkét éves küzdelem történetét, így csak arra kívánok rámutatni, hogy csak áldozatok árán, a gyüjtemények egy részének átengedését igérve, tudtuk fenntartani önállóságunkat. De a tárgyalásokat végleg lezárni sohasem sikerült. Talán még visszaemlékeznek, hogy ezen helyről a közgyűlések alkalmából hányszor panaszoltam és jelentettem be, hogy jogi helyzetünk rendezése még mindíg késik.

A küzdelmes évek idejében mégsem maradtunk tétlenek. Minden szubvenció nélkül, a hatalom részéről csak akadályokba ütközve, saját erőnkből tartottuk fenn magunkat és egy pillanatra sem szüntettük be

működésünket. Kiadtuk folyóiratunkat, megtartottuk a téli tudományos előadásokat, megtartottuk nyári vándorgyűléseinket és a huszonkét év számos kiadványa tanuskodik egyesületünk működéséről.

Elismeréssel és hálával kell megemlékeznünk az Egylet minden egyes tagjáról, kik az elnyomatás ezen idejében önfeláldozó munkájukkal lehetővé tették működésünket. Elsősorban *György Lajos* tanár úr őméltóságáról, aki főtitkári minőségben a folyóiratot szerkesztette; nemkevésbbé *Kántor Lajos* igazgató úrról, aki mint titkár a munka oroszlánrészét végezte, fáradhatatlanul rendezte az előadásokat és vándorgyűléseket, és heroikus munkát folytatott, hogy ezek hatósági engedélyezését kieszközölje. De hálával kell megemlékeznünk az egész tisztikarról, a a vizsgálóbizottságok tagjairól és az elmúlt idők minden egyes előadójáról, akiket elismerés helyett az irredentizmus vádjával kapcsolatos letartóztatás fenyegetett. Ezen urak lelkes munkájának volt köszönhető, hogy szellemi értékeinket át tudtuk menteni.

Ugyanekkor tárainkat is állandóan ellenőriztük, kifogásainkat mindég közöltük a kormánnyal és állandóan őrködtünk, hogy tárainkat meg ne csonkítsák. Biztosan emlékeznek még, hányszor jelentettem be e helyről, hogy vizsgálóbizottságunkat a tárakból kiutasították és hogy ez elleni tiltakozásunk a kormány részéről válasz nélkül maradt.

Ezen gondjainktól, hála Istennek, a bécsi döntés egy csapásra megszabadított. És felemelt fővel fogadhattuk a visszatért Ferenc József Tudományegyetemet, jelentve, hogy a reánk bízott anyagi és szellemi javaknak hű sáfárai voltunk, gyüjteményeink sértetlenül megmaradtak és sikerült, minden nehézség dacára, itt Kolozsvárt a magyar kultúrát fenntartani. Ezzel ezen szomorú korszak bezárult.

Mély hálával mondok köszönetet *Hóman Bálint* kultuszminiszter úr őnagyméltóságának, aki első pillanattól kezdve értékelte az Egyesület érdemeit, a hazatért gyermeket keblére ölelte és már az első erdélyi költségvetésben bőségesen gondoskodott támogatásunkról. Ezen támogatás most lehetővé teszi Egyletünk kibontakozását és kulturális programmunk minden téren való megvalósítását. Azon helyzetbe jutottunk, hogy értékes pályadíjakat adhatunk, tudományos könyvek kiadásával foglalkozhatunk és végre, elárvult tárainkat is fejleszthetjük és e téren pótolhatjuk huszonkét év mulasztásait.

Egyesületünkre e szerint új korszak következik, melyben a múltak tapasztalatai alapján fenn kívánjuk tartani önállóságunkat, de egyszersmind a legszorosabb összeköttetést is a Tudományegyetemmel, hogy vállvetve és karöltve dolgozzunk tovább a magyar kultúráért. Ezen közös munkára kérve Isten áldását, a közgyűlést megnyitom.

Dr. Kántor Lajos titkári jelentése
az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1940. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés! Különböző akadályok, elsősorban az EME tisztviselői egy részének másnemű nagy elfoglaltsága miatt, f. évi közgyűlésünket nem tarthattuk meg a szokásos időben. A mindenható Isten végtelen kegyelméből megért felszabadulásunk óta ez az EME első közgyűlése. Véget ért huszonkét év küzdelme, amelyben nem utolsó helyen állott az EME-ért s az Erdélyi Múzeumban csaknem egy évszázad óta összegyüjtött, nagyobbrészt nemzeti multunkat őrző kincseinkért folytatott lviaskodásunk. Én úgy érzem, hogy az EME ügyeinek letéteményese, a választmány, becsületesen állotta a harcot, amely többször szinte kilátástalannak látszott és pusztulással fenyegette egyesületünket. Távol áll a választmánytól az a szándék, hogy az EME-ért folytatott küzdelem jelentőségének hírverést csináljunk; kerültük ezt a multban talán még túlzottan is, nem illenék ez az EME-hez a jövőben sem. Dolgoztunk, ahogy lehetett és olyan eszközökkel, amelyek rendelkezésünkre állottak. Nem csináltunk tehát lehetetlent, de azt mondhatjuk emelt fővel, hogy megtettük kötelességünket. A végzett munkán érzett boldogító öröm tölthet el mindnyájunkat, mert a letűnt huszonkét év alatt szárnyaszegetten ugyan, de kisebbségi összmagyarságunkat összetartóan éltünk és átmentettük az összmagyarság tulajdonát, az EME gyüjteményeit, eddigi ismereteink szerint talán hiánytalanul.

Egyek voltunk a sok aggódásban és a gyérebb örömben is. Az eredmények felmérése, az EME-nek az erdélyi magyarság közéletére gyakorolhatását megállapítani csak egy nyugodtabb kor feladata lehet. Mi azonban a huszonkét év alatt minden megmozdulásunkban éreztük, hogy népünk bíztatásokat vár tőlünk. Ez adott erőt mindig a küzdelem továbbfolytatására. Jól tudjuk, hogy tudományos kiadványaink szerény igényűek voltak és gyüjteményeink gyarapítására sajnálatosan keveset tehettünk. Előbbiért nem állott módunkban többet tennünk, gyüjteményeinket pedig állandóan a lefoglalás veszélye fenyegette s így oktalanság lett volna csekély anyagi lehetőségünket a gyüjtemények gyarapítására kimeríteni. Sőt most már

bevallhatjuk, hogy a nagyközönséget sem igyekeztünk rábeszélni értékesebb tárgyainak átengedésére, mindnyájunk lelkében ott élt a felszabadulás reménye s ennek bekövetkeztére vártunk. Népünk lelki erejének ébrentartása és fokozása a nagyobb rétegekkel való érintkezést követelte, ez magyarázza népszerűsítő előadásainknak a huszonkét év alatt folyton növekvő számát és vándorgyűléseinknek a lehetőség szerinti rendezését Erdély legkülönbözőbb városaiban.

Az EME megszállás alatti működésének elbírálásában nemcsak a 10.000-nél több oldalon megjelent 123 kiadványt, az ezekben megjelent 2000-nél több tudományos közleményt, sőt nem is csak az 1061 népszerűsítő és szakelőadást kell figyelembe venni, hanem azt a tudatosságot is mérlegelni kell, amely egyesületünk minden megnyilvánulásában jelen volt s amely mindig kisebbségi életünk szélesbbítését célozta. Egyesületünkben sem írásban, sem szóban nem hangzott el és nem történt semmi olyan, ami az egész kisebbségi magyarság és így az összmagyarság érdekeivel ellenkezett volna. Kisebbségi életünk más területén lehettek múló ellentétek, felekezeti, vagy társadalmi felfogásbeli különbségek, egyesületünk életébe nemcsak nem férkőzhettek be ilyen jelenségek, hanem a más területen esetleg felbukkanó és közéletünkbe beszivárgó ellentét is nálunk kiegyenlítést nyert. Egymás mellett ültek a különböző pártállásúak és a négy magyar felekezet exponens képviselői, az idősebb és ifjabb nemzedék. Mindenki megtalálta munkaterületét, ha dolgozni akart a magyar kultúráért, az összmagyarságért. Aki valamikor meg akarja írni az erdélyi magyarság utóbbi huszonkét évének történetét, nem mellőzheti az EME huszonkét évi küzdelmét. Megfordítva helyesebb eredményhez juthat, mert az EME történetében kivetítődik kisebbségi életünk minden problémája.

Az 1940 évben kifejtett működésünk ismertetése lényegében alig mondhat újat. Folytattuk azt, amit csináltunk a fent vázolt előbbi években.

1940 január 1-től 1940 december 31-ig a szakosztályok a következő előadásokat tartották:

I. Bölcsészet-, nyelv- és történettudományi szakosztály:

Népszerűsítő előadások:

1. Január 9-én, *dr. Kristóf György*: Az irodalmi tudás műveltségünkben. 2. Január 16-án, *Reischel Artur*: Az olvasás művészete és a műveltség. 3. Január 23-án, *dr. Vencel József*: A népismeret és a műveltség. 4. Január 30-án, *Járosi Andor*: Az európaiság műveltségünkben. 5. Február 6-án, *dr. Császár Károly*: A nyelvhelyesség mint műveltségünk tényezője. 7. Február 13-án, *dr. Imre Lajos*: A közművelődés mint társadalmi feladat.

Szakelőadások:

1. Január 11-én, *dr. Jancsó Elemér*: Mikó Imre művelődési politikája. 2. Február 8-án, *dr. Nagy Géza*: Geleji Katona István személyisége levelei alapján (jubileumi előadás). 3. Február 22-én, *Nagy András*: Az ókori keleti népek kereskedelmi és hatalmi politikája. 4. Február 29-én, *dr. Tavaszy Sándor*: A metafizika és alapkérdései mai megfogalmazásban. 5. Március 7-én, *dr. György Lajos*: Irodalomtörténeti tanulmány. 6. Március 14-én, *dr. Kántor Lajos*: Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében.

II. Természettudományi szakosztály:

Népszerűsítő előadások:

1. Január 10-én, *dr. Tulogdy János*: A mikroszkóp fejlődése. A százéves sejtelmélet (vetített képekkel). 2. Január 17-én, *dr. Balogh Ernő*: A kristályok világa (vetített képekkel). 3. Január 31-én, *Husz Ödön*: Európa népei (vetített képekkel). 4. Február 7-én, *Xántus János*: A tenger világa (vetített képekkel). 5. Február 14-én, *Cseke Domokos*: A cellulóze, mint ipari nyersanyag (vetített képekkel). 6. Február 21-én, *dr. Gergely Jenő*: Sugarak a világűrből. 7. Február 29-én, *ifj. Xántus János*: Dalol a természet (vetített képekkel és hanglemezekkel). 8. Március 6-án, *Bereczky Tibor*: A mesterséges textilanyagok (vetített képekkel). 9. Március 13-án, *Barthalis József*: A természettudományok és a művelődés. 10. Március 20-án, *dr. Tulogdy János*: A természettudományok haladása 1937—1939-ben (vetített képekkel).

Szakelőadások:

1. Január 10-én, *Orosz Endre*: Az erdélyi sóbányászat őskori adatai (bemutatással). 2. Január 17-én, *dr. Balogh Ernő*: A bánsági Cuptorul Porcului barlang. 3. Január 31-én, *dr. Ruzitska Béla*: Az atomrobbantási kutatások legújabb eredményei. 4. Február 7-én, *dr. Balogh Ernő*: A bánsági szarvas-barlang. 5. Február 7-én, *Incze Andor*: A fizikai földrajz a középkori arab tudományos irodalomban. 6. Február 14-én, *Orosz Endre*: Újabb őslénytani adatok az erdélyi medence területén (bemutatással). 7. Február 21-én, *dr. Balogh Ernő*: Ősemberi maradványok a bánsági barlangokból. 8. Február 28-án, *ifj. Xántus János*: Újabb adatok a Mezőség tavaihoz. 9. Február 28-án, *dr. Balogh Ernő*: Rendellenességek barlangi medve-fogakon és csontokon. 10. Március 6-án, *Bereczky Tibor*: Adatok a mesterséges világító-anyagok előállításához. 11. Március 13-án, *Barthalis József*: A magyar matematikai folyóiratok irodalma. 12. Március 20-án, *dr. Tulogdy János*: Természetrajzi megfigyelések.

III. Orvostudományi szakosztály:

Népszerűsítő előadások:

1. Január 11-én, *dr. Parádi Ferenc*: Multszázadvégi nevezetesebb orvosaink (vetített képekkel). 2. Január 18-án, *dr. Parádi Kálmán*: A reumás fájdalmak kezelése és gyógyítása (vetített képekkel). 3. Január 25-én, *dr. Nagy Endre*: Az átöröklés és a társadalmi betegségek. 4. Február 1-én, *dr. Péterffy Pál*: Sportbalesetek. 5. Február 15-én, *dr. Joó István*: A szem a test és a lélek tükre (vetített képekkel). 6. Február 22-én, *dr. Mester Gábor*: A jellem szerkezete. 7. Február 29-én, *dr. Gyulay József*: Népességszaporodás. 8. Március 7-én, *dr. Herskovits Izidor*: Az iskolásgyermekek rendszeres röntgen-vizsgálatának

jelentőségéről. 9. Március 14-én, *dr. Nappendruk Éva*: Az oltatás története. 10. Március 21-én, *dr. Fischer Ferenc*: Az életről és halálról. 11. Március 28-án, *dr. Osváth Lajos*: A beszéd- és énekhangról. 12. Április 4-én, *dr. Heller József*: Az anyaság egészségtana. 13. Április 18-án. *dr. Orient Gyula*: Egy pillantás az élők és élettelenek világába (vetített képekkel). 14. Április 25-én, *dr. Pataki Jenő*: A fertőzőbetegségek elleni védelem (vetített képekkel).

Szakelőadások:

1. Január 25-én, 1. *Dr. Nagy Endre*: Az appendicitis meg van-e gyógyítva az appendectomiával? 2. *Dr. Kelemen László*: Az átmeneti tachicardia pathogenesise egy eset kapcsán. 3. Április 8-án, *dr. Koleszár László*: Megemlékezés Kenyeres Balázs professzorról. 4. *Dr. Parádi Kálmán*: Közönséges kórképet mutató ritkább mérgezések. 5. *Dr. Koleszár László*: A tonsilla-probléma mai állása. I. rész: bonctan. 6. Április 15-én, *dr. Gyulay József*: Megcsavarodott petefészek-dermoidtömlő 8 éves gyermekben (bemutatással). 7. *Dr. Péterffy Pál*: Ritka felkarsérülés gyógyult esete (bemutatás). 8. *Dr. Kelemen László*: Az elektrokardiografiai lelet-értékesítése a kórisme és kórjóslat felállításában. 9. *Dr. Koleszár László*: A tonsilla-probléma mai állása. II. rész: élet- és kórtan. 10. Április 23-án, *Brahm E. H.*: A grafológia tudományos alapjai

IV. Jog- és társadalomtudományi szakosztály:

Népszerűsítő előadások:

1. Január 8-án, *Demeter Béla*: A jövő faluja. 2. Január 15-én, *dr. Schmidt Béla*: Harc a betegségek ellen. 3. Január 18-án, *ifj. Parádi Ferenc*: A falusi munkakeresők védelme a városban. 4. Február 5-én, *dr. Rösler Viktor*: Gazdasági szervezkedésünk lehetőségei. 5. Február 12-én, *dr. Venczel József*: A csíki székelység. 6. Február 19-én, *ifj. Gyallay Pap Domokos*: A székely örökség jogi alapja.

Tehát a szakosztályok az 1940. polgári évben összesen 37 népszerűsítő és 28 szakelőadást, együttvéve 65 előadást tartottak. Ezenfelül elmaradt néhány előadás az előadók elfoglaltsága, leginkább katonai behívások miatt. Az ismert okok miatt Dicsőszentmártonba tervezett vándorgyűlésünket nem rendezhettük meg.

Dr. György Lajos főtitkár szerkesztésében a mult évben az Erdélyi Múzeum folyóirat 45. jelzésű évfolyama jelent meg 4 füzetben 342 lap terjedelemben. A 4. füzet megjelenése már az 1941 évre esett. (Fennállása óta ez az évfolyam folyóiratunknak az 53. kötete.) Megjelent benne 41 közlemény 37 képmelléklettel. Az Erdélyi Múzeummal kapcsolatos Erdélyi Tudományos Füzeteknek 9 száma jelent meg; ezzel a vállalat a 122. sorszámhoz érkezett. Az 1930-ban felújított Erdélyi Múzeum folyóiratnak a román uralom alatt 11 kötette jelent meg, 8 kötet Emlékkönyv és 101 szám az Erdélyi Tudományos Füzetek-ből.

Szakosztályaink felvették a költségvetésben szereplő 100 pengő ifjúsági jutalmazási, illetőleg pályadíjat s azt részben kiadták, részben ezután fogják kiadni a múlt évre vonatkoztatva.

A Könyvtár és az Érem- és Régiségtár az általányt elszámolta, a többi tárak csak részben vették fel az átalányt. A felvett összegről a jelenlegi tárigazgatóságoknak nem áll módjukban az elszámolást beküldeni. A könyvtár az 1939. és az 1940. évre összesen 8000 lejt kitevő, a levéltár konzerválására felvett összeget munkaerő hiányában még nem tudta felhasználni és elszámolni.

A számvizsgáló bizottság — a gróf Wass Ottilia-ház értékén kívül — az EME vagyoni állapotát az 1940. december 31-i állapot szerint 55.643 pengő 78 fillérben állapítja meg, amelyből a 622 pengő 22 fillér kétes követelést a választmány leírni javasolja. A vagyont növeli az a 85.000 lej, amelyet még 1924-ben adott át a román kormány s amelyet az akkori elnökség nem tekintett bérösszegnek s épen ezért külön betétként kezelt. Ez az összeg 1940. dec. 31-ig 6378 pengőre növekedett a kamatokkal. Az 1941. június 27-én tartott ülésen a választmány javasolja, hogy ezt az összeget a közgyűlés a többi bankbetéthez csatolja, azonban azzal a határozattal, hogy az 1924-ben kapott 85.000 lejt a huszonkét év alatt elmaradt bérösszeg csekély töredékének tartja s a román állammal szemben fenntartja igényét az elmaradt bérekre. Ezt a követelést az EME a magyar vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak is tudomására hozta.

Külön fejezetet érdemelne az a tevékenység, amit már 1939 tavasza óta fejtettünk ki, vagyis attól az időtől fogva, hogy Kárpátalja magyar visszaszerzése következtében a román hadi készülődés fokozottabbá lett és gyüjteményeinket az elszállítás veszélye fenyegette. Városunkban minduntalan felbukkantak olyan hírek, hogy egyes gyüjteményeinket szállításra becsomagolták, sőt egyeseket már el is vittek. Egyesületünk hivatott vezetői mindig ismerték a valódi tényállást s megtettek minden ellenintézkedést. Különösen szükség volt erre 1940 nyarán s főleg a bécsi döntés utáni napokban. Talán egykor sor kerül a történtek nyilvánosságra hozatalára, most legyen szabad annak örülnünk, hogy gyüjteményeink talán egészen épen maradtak birtokunkban. Legfeljebb itt-ott lehetnek apróbb hiányok, azok is talán csak tévedésből állottak elő. Tárvizsgáló bizottságainkat az 1940 évre vonatkozó ellenőrzés megejtésére nem küldöttük ki, mert az új tárigazgatók most rendezik és veszik számba a vezetésükre bízott gyüjteményeket.

A tárak gyarapodásáról még nem állanak pontos adatok rendelkezésre, sok kisebb adományon kívül azonban meg kell már most említenünk 6 adományozó nevét: A báró Jósika család levéltárunkban helyezi el nagyon értékes családi levéltárát, Tarcsay Izabella doktornő 500 könyvet ajándékozott könyvtárunknak, Herczeg Ferenc 100 könyvet, dr. Szabó T. Attila több néprajzi és régészeti tárgyat és mintegy 150 könyvet, dr.

Szenthe István budapesti egyetemi klinikai tanársegéd 500 pengőt népi varrottasok vásárlására, dr. Róth Hugó lemondott alelnökünk pedig 1000 pengős alapítványt tett. A választmány dr. Róth Hugót és Tarcsay Izabellát igazgató, dr. Szenthe Istvánt és dr. Szabó T. Attilát alapító taggá választotta.

Az 1940 évben a február 25 én tartott évi rendes közgyűlésen kívül január 27-én, április 27-én, június 29-én és november 23-án tartottunk választmányi ülést, a választmányi határozatokat 140 jegyzőkönyvi szám, az elintézett ügyeket 465 iktatókönyvi szám tünteti fel.

Az 1940. november 23-i választmányi ülésre, mint az EME alapításának jubileumi napjára, rendbehozattuk gróf Mikó Imre emlékművének feliratait s a választmány az emlékművet megkoszorúzta. A koszorúbeszédet báró Jósika János elnök, a megemlékező beszédet dr. Tavaszy Sándor alelnök mondotta. A jubileumi választmányi ülésről hódoló, illetőleg üdvözlő táviratokat küldöttünk a Főméltóságú Kormányzó Úrnak, az azóta elhunyt dr. gróf Teleki Pál miniszterelnök úrnak és dr. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak. Mindhárman köszönetüket fejezték ki a hódolatért, illetőleg üdvözletért.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján a múlt évi közgyűlés óta a következő tagok vettek örök búcsut az EME-től: Barabás Samu levéltáros (Papolc), dr. Bene Ferenc ügyvéd (Dés), dr. Boros György nyug. unit. püspök, választmányunk tagja, báró Diószeghy Zsigmond v. főispán (Bujdos), Fancsali Sándor ref. lelkész (Légen), dr. Hirsch Hugó kórházigazgató (Csíkszereda), Király Henrik tanár (Brassó), dr. Konrádi Dániel orvos, dr. gróf Majláth Gusztáv róm. kat. püspök, Nagy Sándor ref. koll. tanár (Zilah), Németh István unit. lelkész (Torockó), dr. Orient Gyula egyetemi tanár, Ormai Kálmán vállalkozó, dr. Ujvárosy Miklós nyug. táblabíró. — Hű tagjai voltak valamennyien egyesületünknek. Nyugodjanak békében.

*

Az EME az erdélyi magyarság előhaladása érdekében létesült, egész múltját az építés szelleme hatotta át. Voltak jobb és rosszabb napjai már 1919 előtt is. A román megszállással a mélybe süllyedt. Rövid időre úgy látszott, hogy minden elveszett. Csakhamar azonban dermedtségéből ébredezni kezdett s megtalálta önmagát. Évről-évre szélesbbítette munkakörét s a már megkezdettet sohasem hagyta abba, hanem legalább egy lépéssel előbbre ment. A huszonkét év alatt egyszer sem rombolt, mindig csak épített. Téglarakásunk talán egyesek előtt lassúmenetűnek látszott. Kevés volt az építőanyagunk s okunk volt félteni épületünket az összeomlástól, mert többször ciklonok fergetege fenyegette, — de csak a külső erőszak részéről. Belül nem volt baj. A céltudatos irányítás meghozta gyümölcsét.

Hála Istennek, a huszonkét év miatt nem kell szemlesütve állanunk. Az EME ma is áll gyüjteményeivel együtt.

Köszönet illese mindazokat, akik az EME-et a letűnt nehéz huszonkét év alatt segítették. Külön kell azonban megemlékeznünk ábránfalvi Ugron István igazgatótag őnagyméltóságáról, aki 1921. december 29-től 1925. február 21-ig az EME megválasztott elnöke volt s azért kellett lemondania, mert a román kormány — ámbár éveken keresztül vele folytatta a tárgyalásokat — egyszerre csak kifogásolni kezdette politikai magatartását és nem volt hajlandó királyi megerősítésre felterjeszteni. Ugron István az erőszak előtt meghajolt s az EME elnökségéről lemondott, de mindvégig lelkes támogatója maradt egyesületünknek. A választmány azzal a tiszteletteljes javaslattal fordul a t. Közgyűléshez, hogy Ugron István őnagyméltóságát közfelkiáltással az EME tiszteletbeli elnökévé válassza.

A közgyűlés a jelentést osztatlan lelkesedéssel vette tudomásul és Ugron István igazgatótagot az EME tb. elnökévé választotta, amit Ugron István meghatódottan köszönt meg.

Kolozsvár, 1941. június 30-án.

A választmány nevében:

Dr. Kántor Lajos
titkár.

ADATTÁR

Magyarkapus helynevei.

Magyarkapus Kolozsmegyében a kalotaszegi „Alszeg" egyik jellegzetes faluja. A Brassó—Nagyvárad közötti műút Kolozsvár—Bánffyhunyad közti szakaszának pontosan a közepén, mindkét várostól 25—25 km-nyi távolságban fekszik, a Kapus pataknak a bal és kisrészben jobb oldalán.

A falu nevének eredetéről régebben azt tartották, hogy arról a kapuformájú hegyről kapta nevét, ahol a Kapus vize Kiskapusnál a hegyek közül előjön és nyíltabb völgybe lép ki és az ott lévő két falunak — Magyar- v. Nagykapus és Magyarkiskapus, — valamint a pataknak is nevet ad. Azonban községünk nevének behatóbb vizsgálata és a tudomány eddigi eredményeinek figyelembevétele egészen mást mond nekünk.

A falu neve eredetének vizsgálatakor csak röviden utalunk a történettudomány ama megállapításaira, amelyek szerint a honfoglaló magyarság az ország földjét nem egyszerre hódította meg; a meghódítás különböző állomásait az u. n. gyepüvonalak jelzik. A *gyepü* részben természetes, kis részben mesterséges országhatár volt; ennek szakadatlan láncolatát a hadi és közlekedési utak keresztezésénél kapuk szakították meg. Ilyen helyeken találunk mindig *Kapus, Kapud, Kapuvár* nevezetű helyeket és *Strázsa* nevű falvakat. A Meszes hegységtől délkeleti irányba vonuló gyepüvonal falunknál tört meg és ment a Mezőség irányába. A gyepüvonal megtörési szöge a ma is ismeretes Látópatak dombján (Látó-Kilátó-Figyelődomb) lehetett.

A XIII. századtól kezdve okleveleink egész sora említi falunkat. Hol *Kapus, Kapous, Nagkapws, Magyarkapus* majd ismét *Nagykapus* a neve (a megszállás alatt *Căpuşul-Mare*)[1] de mi a múlt század végén hivatalosan megállapított *Magyarkapus* nevet használjuk.

*

Általánosságban kimondhatjuk, hogy helyneveink mindenike magyar eredetű. E helyen tehát a magyar nép foglalkozott először földmíveléssel. Ez a nép hódította meg és hajtotta uralma alá a földet s alakította itt ki a maga mezőgazdasági műveltségét.

Nagyon későn, csak a XVIII. sz. első évtizedeiben jelentkezik itt először a ruménség; megjelenését a XVIII. századból egy, a XIX-ból négy helynév jelzi. Van azonban egy XV. századbeli, a ruménségre utaló helynevünk: Oláhút (Oláhok útja), de ezen az úton a hegyeknek akkorra már elszaporodott rumén lakossága járt le a völgybe, ahonnan útja tovább vitt a városok felé. A mai *Oláósvény*-en az egerbegyi rumének jönnek le ma is falunkba, innen a neve.[2]

[1] Pl. 1282: Villa *Kopus*. 1332—1337: *Kapus, Kapous*. 1489. Poss. utraque *Kapws*. 1501: *Naghkapws* (Csánki V, 365).

[2] A megszállás alatt járt itt egy merész rumén helynévkutató, aki Anonymus krónikája alapján szeretett volna Gyelu szláv (szerinte rumén) vezér megöletési helyének nyomára akadni. Bevallása szerint meg is találta a helyet a mi *Kenderáj*-unkban [56], amely helynév szerinte a *Kendereu* rumén helynév magyaros alakja.

Magyarkapus helynév-térképe

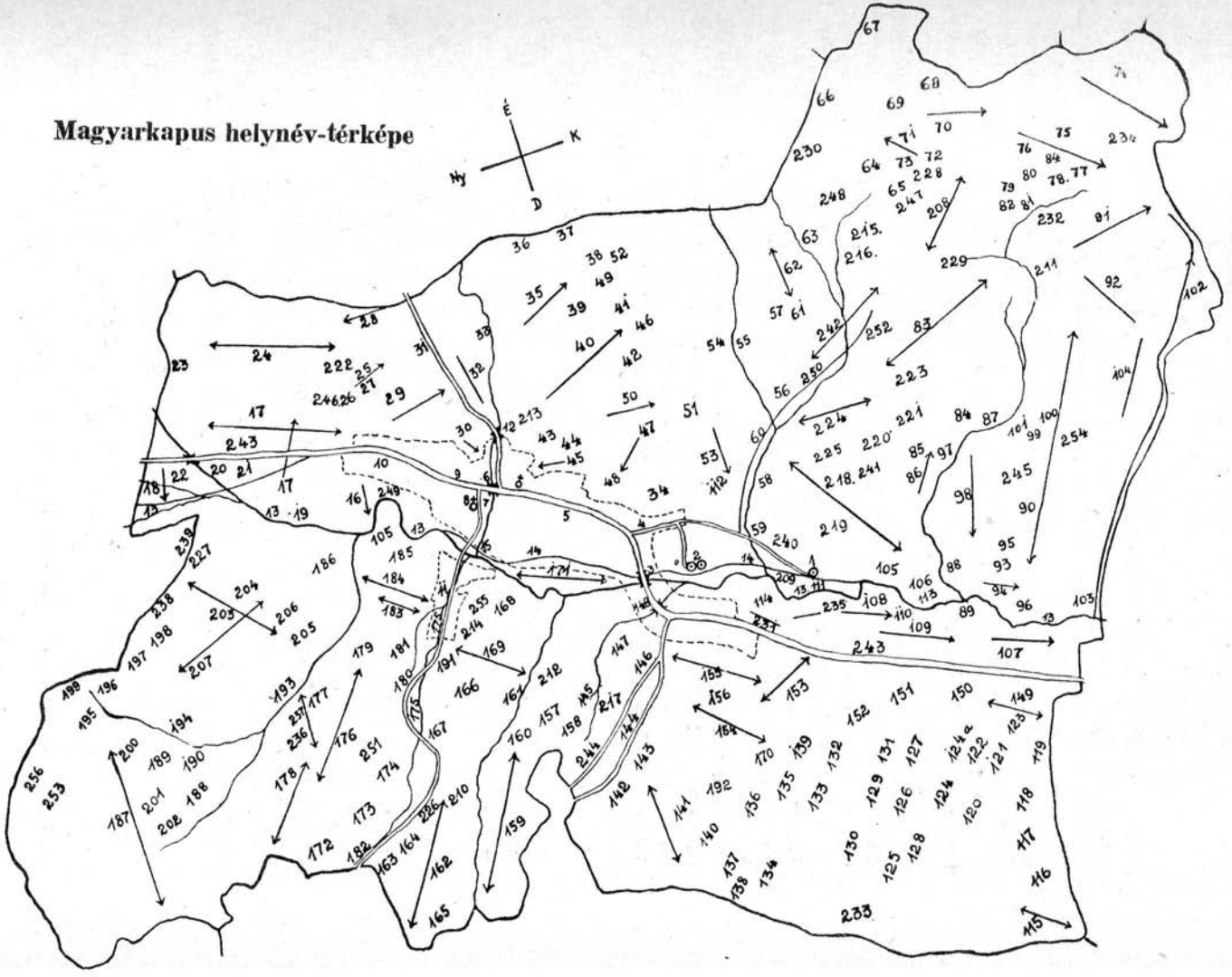

Ősi magyar szokást őriznek helynévanyagunkban a *Nyíl (Berki-, Hosszú-, Köves-, Kurta-, Lokinyíl) Nyílaskert* stb. elnevezések. A magyarság idejövetele után még nagyon sokáig földközösségben élt, a közös földet évről-évre egymásközt felosztották, ahogyan ma is osztják egymásközt a *Nyíli* fát, amit a közös erdőből együtt levágnak. Ebben az osztásban a magyarság ősi, harci eszköze, a nyíl osztóeszközként szerepelt, és a nevében ma is ilyenként szerepel.

Gazdálkodástörténeti vonatkozásban érdekesek azok az elnevezések, amelyek a ma is szokásban lévő fordulós, nyomásos gazdálkodási rendszert nagyon réginek ismertetik meg velünk. Ilyenek: *Nyomázsdomb* [83], *Alsó-, Felső-, Középsőforduló*. „A fordulós gazdálkodás annak a jele, hogy a falu lakói valamikor teljesen földközösségben éltek. Kezdetleges fokon ugyanis a föld nem magán, hanem köztulajdon és az azon gazdálkodó csak haszonélvezője a földnek. Később természetes fejlődés útján a többször megmívelt föld mindinkább egyéni tulajdonná válik és a közösség joga csak bizonyos, a termelés rendjét szabályozó rendelkezésekben nyílvánul meg."[3] Az 1679. évi urbárium megjegyzi, mintegy helybenhagyás és továbbra is követendő út gyanánt, hogy: „nyomás dolgában az határosokkal jól alkusznak", t i. a szomszéd falukkal egyetértenek s a falvak nyomásterülete esztendőnként egymás mellé esik úgy, hogy a legelésző marha a másik falú határának vetésében kárt ne tehessen. 1727-ben már három fordulóról beszél az urbárium, melyekben az idevaló jobbágyok és zsellérek szántóit és kaszálóit írják össze, a *Harcsáji-, Köveshegyaljai-* és *Vistaivölgyi* fordulóról. Tiz év mulva, 1737-ben már csak két fordulóról olvasunk, ezek a *Geszterállyi-* vagy *Falu mellett való* és a *Köveshegyi forduló*. Ekkor tehát a határ fele nyomás alatt van és legelőt biztosít az állatoknak, másik felén pedig ki-ki azt termel, amit akar.

Az 1740-iki urbarium szintén két fordulót említ, de már 1754-ben az egyházmegye inventariuma a *„pap számára való földeket"* 3 fordulón sorolja fel. Később újra két fordulón gazdálkodnak egészen a múlt század második feléig, amikor végleg áttérnek a ma is meglévő háromfordulós rendszerre. Ma a Felsőfordulóhoz tartozik a Medvepadi dűlő, Paphegyi földek, Kispataki nyílak fel a Szárazvölgy főig. A Középsőfordulóhoz a Malomdombi és Kenderáji dűlőkben levő földek, míg az Alsófordulót Kistelek-, Nyomásdomb-, és Disznóvölgydűlői földek és az Ökörtilalmasi nyílak alkotják. A többi szántón és kaszálón szabad gazdálkodást folytatnak.

Helyneveink alapján magunk elé állíthatjuk a falu határának régi képét, amikor sokkal több volt az erdő, de azt a szántóföldekkel való terjeszkedés és a legeltetés következtében kiírtották. Gazdálkodástörténeti vonatkozású a *Küszürűárok*, ahonnan régóta a köszörűkövet bányászták, *Köveshegy* kőbányái pedig az építéshez szükséges követ szolgáltatták; mindkettő ugyanazt a célt szolgálja ma is.

Figyelemreméltó, hogy egyes helyneveket miként vettek át a családok melléknevéül. Hidi, Kenderáji, Loki, Réti, Gáti nevekkel ruházták fel azokat az embereket, akik a szokástól eltérően lakóházaikkal kihúzódtak a falu melletti földekre. A falu településének fejlődését mutató térképen lehet ezt a jelenséget ábrázolni.

*

[3] Vö. Szabó T. Attila: *Zilah helynévtörténeti adatai*. 7. l. — Erd. Tud. Fűz.

Magyarkapus 2.378 kat. hold terjedelmű határának helyneveit két forrásból gyüjthetjük össze. Egyrészt oklevelekből, amelyek mintegy 30, ma ismeretlen helynév adatait is szolgáltatják, másrészt a nép ajkáról, hol ma is él 291, különböző korok, körülmények, élet- és gazdálkodási viszonyok tanulságait rejtegetve, csak meg kell szólaltatnunk őket. A történelmi helynévanyag forrásai közt említhetjük elsősorban a határjáró leveleket (1357-ből, 1489-ből 1676-ból, 1808-ból), azután a XVII. sz. közepétől a XVIII. sz. vége feléig meglévő gyalui urbáriumokat, a kalotaszegi református egyházmegye 1754. évi inventáriumát, amelyek az illető korok népességi-, egyházi- és jobbágyviszonyaira vonatkozó adatok mellett értékes helynévtörténeti adatokat is őriznek.

Az alábbiakban felsorolt történeti és jelenkori helynévanyagot magam szedtem össze. Ebben a sok gyönyörűséget nyújtó munkában felhasználtam Szabó T. Attila helynévtörténeti tanulmányainak útmutatásait. A történeti anyag nyomaira is, *Kelemen Lajos* múzeumi főigazgató úr mellett, ő vezetett rá. Itthon a falumban két derék hívem: Szilágyi Sándor János 82 éves és Török Béres István 70 éves atyámfiai vezettek nyomról-nyomra és minden helynévre vonatkozóan elmondották, amit ők is a régiektől hallottak.

Az alábbiakban betűsorban adom a történeti és jelenkori helynév-adatokat. A címszó után [ ]-ben a térképvázlat száma, ( )-ben pedig rövidítve a gazdálkodási terület milyenségének jelzése áll.[4]

A Csorgónál [208] (sz.). A Nyomásdomb dülőben. Az ott levő csorgóról nevezték el így.

A farba [38] (sz.). A Malomdombdülőben. „A fārba van egy kút, de a vize nem jó." E helynek egy mélyedése van s annak folytatása mintha egy állat fara volna.

A hídnál [148]. A Kapus patakon átvezető híd melléke.

Akasztódomb [128] (e.). Ma kopár erdőszél. A nép ma is tud arról, hogy régen e helyen állott az akasztófa.

Almás pataka [145] (p.). Az Egerbegy község felöl jövő hasonnevű út melletti kicsiny patak neve.

Almásrít [147] (r.). Az Almás pataka mellett elterülő határrész neve. E helyen vadalmafák voltak.

Almás úttya [146] (u.). Az Egerbegy felé vezető vicinális út alsó részét nevezik így. Folytatása a Malom-út.

Alsó forduló. Kapuson három fordulós gazdálkodási rendszer van ma is (Hármas határ). Ez a legnagyobb forduló a határ Gyalu felé eső része. Részei: *A csorgónál, Csorgó, Disznóvölgy, Disznóvöltytető, Ersőláb, Eszek ódal, Gajásnyíl, Gálnás, Gálnásfű, Harcsái, Harcsái dombja, Harcsái ódala, Ház után való fődek, Hosszúnyírespad, Kereknyírespad, Kereknyírespad ódala, Kijárógálnás, Kisharcsái, Kistelek, Középláb, Nagyharcsái, Nyírespad, Nyomázsdomb, Ökörtilalmasi hosszúnyíl, Ökörtilalmasi kurtanyíl.*

[4] Rövidítések: *á.* = árok, *d.* = dűlő, *e.* = erdő, *k.* = kaszáló, *l.* = legelő, *ma.* = malom, *p.* = patak, *r.* = rét, *sz.* = szántóföld, *u.* = utca.

Alsókerekkert [185] (k.). A falu mellett elterülő Kerekkert nevű kaszáló alsó részének neve. Az Alsókerekkertet a Felsőkerekkerttől a Bika-pataka választja el.

Alsómalom [1] (ma.). A református egyház egyik malmának neve.

Alsómalomnál [209] (k.). Az Alsómalmot körülvevő kaszálóhelynek a neve.

Alsónyáras dala [210] (l.). A Nyárasdülőnek a Paperdő felé eső része.

Alszeg [5]. A falu Gyalu felé eső részének neve. A felszegiek bizonyos fölényes hangon szoktak az alszegiekkel tréfálni, amikor azt mondják: „A Felszeg az Felszeg, de az Alszeg, csak Alszeg."

Árkok köszt [211] (sz.). Az Ökörtilalmas szélén.

Bakosnyíl [39] (sz.). A Középsőfordulóban. Valószínűleg valamelyik régebben ittlakó család nevének emlékét tartotta fenn, habár az 1666-tól ismert jobbágyösszeírások egyikében sem szerepel e családnév. A *Nyíl* a földek nyilas osztásának emlékét őrzi. L. előbb és a Köves-, Sás-, Berki-nyíl stb. alatt.

Balázsberke [212] (k.). A helynév előtagjában családnév maradt fenn.

Bancsiföd [35] sz.). A Felsőfordulón. Kovács Bancsi György Kőrösfőről került ide a múlt században s ezt a földet a Szárazvölgyben az egyháznak adományozta. — L. Szárazvölgy.

Barabás [155] (k.). Ez is a történeti forrásokból ki nem mutatható családnév emlékét őrizheti. A Gyalu felé menő műút és az egerbegyi (Almás-) úttól bezárt szegelet neve.

Baraházsgarca l. *Garc.*

Bányászháza [213] (sz.). Valamikor itt bányász lakhatott és alabástromot bányászhatott. A bányász házának neve később jelölésköri tágulással a körülötte levő helyre vonatkozott.

Bárzújfőggye [115] (l.). A faluban a XVIII. sz. első negyedében, a Rákóczi-féle szabadságharc után tűnik fel először a ruménség. E helynév a jobbágyösszeírásokban nem szereplő rumén családnév emlékét őrzi. Egy *Bárzuj* nevű öreg, egerbegyi rumén ember csinált itt magának tanyát a XIX. sz. közepén [Sándor János közlése].

Berek [19 és 108] (sz., k.). Dűlőnév a falu Gyalu felé eső sík területén. Az ott folyó patak mellett berkek, fűzfás helyek vannak, amelyek régebben sűrűbbek voltak s egészen az útig terjedtek.

Berekírtás [152] (k.). A Bereknek a műúton túli, erdőfelőli része.

Berkek l. *Berek.*

Berkesrít [151] (k.). A Kispatakréti dűlőben, Gyalu felé. Régebben ott is berkek lehettek.

Berkinyíl [109] (sz., k.). A Berek dűlőben. Eredetileg kaszáló, ma jórészt fel van szántva.

Berkinyílak l. *Berkinyíl.*

Berkiszíl [110] (k.). A Berek szélét nevezik így.

Bik [187] (e.). A mai Bükkerdő oklevelekben előforduló neve. Az egerbegyi és kiskapusi Sátorhegy alatt elterülő ma már mindinkább legelőnek elfoglalt bükkös erdő neve. Az E. M. gróf Bánffy Nemzetségek Levéltárának Kapusi csomója 1783-ban hivatkozik az 1489. és 1676. évi métálisokra, amelyek „sylvam *Bik*" néven említik. L. még *Bükk* alatt.

Bika-pataka [193] (p.). 1783: „fluvium Bikapataka". — A Bükkből a Kapus vizéhez járó patakocska neve. Eredetileg Biki-pataka lehetett, de névváltozást szenvedett, mert e vízérnek a bikához semmi köze nincs (E. M. gr. Bánffy Nemz. lt. Kapusi csomó.).

Bódizsrít [214] (k.). Az Alsópostakert alsó szélén lévő föld neve. E helynév előtagja ma ismeretlen, községünkből kihalt család nevét tartotta fenn. V. ö. 1670. Nagykapusi jobbágyok közt: „*Bodis* István az tatárjárástól (1660) fogva három fiával Kocsárdon lakik." 1673. évi urbáriumban: „*Bodis* István 3 fiu gyermekes jobbágy, rab." 1679-ben mint szökött jobbágy szerepel „*Boldis* (!) István fia, 2 ökre is Györőfi úr földén lakik." 1687: „Bodis Mihály biró." 1721-ben a család még itt él. 1737-ben a kapusi magyar jobbágyok közt e családnév nem szerepel, de a rumén zsellérek közt olvashatjuk: „*Boldis* alias (= másképen) Abrudan Juon" (E. M. i. h. Gyalui csomó).

Bodomoskút, több, a határban lévő és ivóviznek használt kút neve. A *bodom* vastag fák kivájt és víztartónak alkalmazott törzse. Az úrbéresek erdejéből ma is sokszor adnak el fát úgy, hogy törzséből a vevő egy-két bodomot köteles készíteni. (A bodom, bodon, bödön, bödönyre l. dr. Szabó T. Attila: Zilah helynévtörténeti adatai a XIV—XX. sz.-ban. Torda 1936. 13. l.).

Bodomoskútnál [65] (sz.) a középső fordulón. Fennebbi kutak közül az egyiknek neve jelölésköri tágulással a mellette lévő helyet jelenti.

Bojókaföld(ek) [183] (sz.) a falutól délre fekvő kis fensík neve. Kapuson a burgonya neve: *bojóka*. Az eredetileg kis, 100 □-ölnyi nyilakra osztott területen valamikor kizárólag ezt a növényt termesztették; ma nagy részében kendert termelnek.

Borzavölgy [215] (sz.). Másik neve: *Borzásvölgy; Borzásnyíl*. A középső fordulón. Sok földi*bodza* terem rajta, innen a neve.

Borzafakút [216] (kút).

Borzásnyil l. *Borzavölgy*.

Bödekpataka [20] (p.). 1489: *Bödegpataki* (?). 1676: *Bödög patakába*. 1749-ben gróf Bánffy Dénes számára kiadott vallató parancs alapján kihallgattak 12 gyerőmonostori, türei, kis- és nagykapusi tanut abban az ügyben, hogy a nagy- és kiskapusi határon lévő Kerengő-rét nevű helyben, mind tilalom, mind szabad legeltetés idején volt-é szekérút vagy csak gyalogösvény volt, tilalmazták-é a réten való szekérrel járást a nagykapusiak a kiskapusiaknak és ha igen, hol jártak ezek szekérrel. — A vallomásokból kiderül, hogy a réten csak gyalogösvény volt és az út a *Kizsbödök* nevű sáros árkon vezetett el.

Bödög [20] (p., k.) a patak melletti kaszáló nyílak neve.

Bödökön átal [21]. A Kiskapus felé vezető, fennebb tárgyalt ösvény neve.

Burdohány [16] (k.) a Lok-dülőben. E helynevet *Jankó János*[1] alaptalanul mint török eredetű helynevet könyveli el (burdohány = burdogán = buzogány), azonban valószínűbb az, hogy rumén családnév emlékét őrzi. Olvassuk u. i. a kalotaszegi ref. egyh. megye 1754-ik évi inventáriumában, hogy a kiskapusi pap egyik földje „Burduán Karácson földje szomszédságában van". Nevezettnek vagy rokonságának itt Nagykapuson is lehetett valamikor földje.

Bükk [187] (e.). 1489.: „sylvam *Bik*". — A kiskapusi Sátorhegy lejtőjén elterülő, ma már mindjobban gyérülő erdő. Helyét legelő részére foglalják el.

Cigánydomb [49] (sz.) a középső fordulón.

Cigánydombi föd [49] (sz.).

Cigánysor [11] a belterület azon része, amely a Kapus-patak jobb oldalán terül el. Tréfásan *Újváros*nak is nevezik.

Cigánypataka [175] (p.). Alakváltozata: *Cigányok pataka.* A Csemplimberkepataka a cigánysoron keresztül folydogál a Kapus vize felé s ezért ezt a nevét is szokták említeni.

Cinterem [8] a református templomkert neve. Régebben temetkező hely is volt. Lehetett tömeges temetkezési hely is, valamelyik tatárdúlás idején, mert 1936-ban, a templomrenováláskor ásott mészgödör helyén sok csont került elő. Egyébként a *cinterem* köznév a latin *cimiterium* származéka (V. ö. EtSz. I, 715—6.).

Cseplimberke [172] (l.). A cseplesz, csalitos, bozótos erdő elváltoztatott formája lehet. 1880-as években még úrbéres erdő volt, de a határon kevés legelő lévén, kiirtották. Öreg emberek közlése szerint gyenge erdő volt.

Cseplimberke gazza [173] (l.). Itt a fa még tövisesebb, hitványabb volt.

Cseplimberkepataka [175] (p.). A Cigánypatak a legelőn ezen a néven folydogál.

Cseplimberke tisztássa [174] (l.). Ma csak kevesektől ismert helynév. Bizonyítja, hogy a legelő e helyén valóban erdő volt.

Csere [74] (e.). A református egyház 16 hold terjedelmű tölgyerdeje a mákófalvi, magyargorbói (ill. a régi gorbófői) és gyalui határok találkozási szögében, a falutól kb. 4 km-nyire. Csere a neve a bokros, de nem fás területnek is (Ekklézsia cseréje, Tércsere).

Cseresznyeódal [53] (sz.) a középső fordulón. Valamikor talán cseresznyefák lehettek széltől védett, délkeleti fekvésű oldalában. De lehetett vadfás terület is, mint a Körtevölgy. Sándor János felvilágosítása szerint, régen erdő volt. Innen maradhatott nehány vadcseresnye fája.

Csibi kúttya [217] (l.). Az Almás úttya melletti itató kút és jelölésköri tágulás útján a körülötte levő legelőhely neve. Egy *Csibi* (a Balog-család mellékneve) nevű pásztor találta fel itt a forrást. Az ő mondására ásták ki itt a kutat, miután az Irtáson kívül az erdő alatt már egyszer megpróbálták, de vizet nem kaptak.

Csorgó l. *A Csorgónál.*

[1] *Kalotaszeg magyar népe.* Bp. 1892. 30.

Dillő [89] az Ökörtilalmas alatt, a Harcsáj szájánál fekvő delelőhely a Kapus patak ott kissé kiszélesedő porondján. — A Dillőnél a Harcsájban a Molnár-családnak ősidők óta van egy darab földje, amelyet valamelyik ősük jutalmul kapott, mert háborús időben a töröknek az adót elvitte Váradra (Öreg emberek közlése).

Disznóvőgy]218] (sz.). Itt legelhetett valamikor a disznócsorda.

Disznóvöltytető]219) (sz.) a Disznóvölgy teteje.

Egerbegyi út [144] (út). Az Almás úttya és a Malom út közös neve.

Ekklézsia cseréje l. *Csere.*

Ekklézsia föggye [224] (sz.) az Alsófordulón. Az egyház közpénztára részére hajt hasznot.

Erdőszil [28] (sz.). 1727. puszta Gesztrágy felöl az erdő szélinél lévő határdombok. — Gesztrágy határának ez a része el egészen az 1870-es évekig, hatalmas tölgyerdő volt. Az utolsó fákat a vasútépítés idején vágták ki. Most élő öreg emberek erre az erdőre még jól emlékeznek.

Erslab [220] (sz.). Az Alsófordulón a Disznóvölgy szomszédságában. V. ö. a nagykapusi népnyelv erső: erseje, ferső, stb. alakjaival.

Eszekódal [225] (sz.) az Alsófordulón. Északi fekvésétől nyerte nevét. L. még Iszek.

***Falu kútánál.** 1754-ben említik; ma ismeretlen.

***Farkasmező.** 1489. pascua Ványa nyárló et *Farkas-mező* vocata. — A kapusiak itt csak, mint földesúri helyen legeltettek, de e hely a havason, Dongón túl fekszik.

Felsőforduló. A határ Kiskapus felé eső része. Ez a legkisebb forduló; amikor ez esik nyomás alá, nyáron át a jún élelmet alig kap s ilyenkor, különösen sáros időben, az Ökörtilalmason vagy az erdőn is legeltetnek. Részei: *Medvepad, Pusztaszöllő, Kis- és Natypusztaszöllő, Küllővölgy, Erdőszél, Küllővöltytető, Kispatak, Kispataki nyílak, Paphegye, Szárazvöltyfű, Szárazvölgy, Bancsi föld, Vistajivölgy, Vistajivöltyfű, Bányászháza, Határkődomb, Kendereskert, Nyak, Szílesfőd.*

Felsőkerekkert [186] (k.). A Kerekkert Bika-patakán felüli része.

Felsőmalom [2] (ma.). A református egyház falu mellett levő kétkövű malmának neve.

Felsőnyárasódal [226] (l.). A Nyárasódal Cseplimberke felé eső része.

Felsőtércsere [227] (l.). A Tércsere Kiskapus felöli része.

Felszeg [10]. A belterület nyugat felöli része. Pontosabban meghatározva a községházán felüli falurész neve.

Fuszujkaföldek [149] (k.). A gyalui határszélen. Régebben szántóföld volt.

Gajásnyíl [229] (sz.) a Nyomázsdombi dűlőn. Térinyílak és Nyomázsdomb folytatása. Rosszul számló föld, hasábosan marad, innen lehet a neve.

Garc (k.). A falu déli oldalán, annak egész hosszában egy terrászszerű emelkedés van, amelynek felső részén gazdája nehány tölgyfát nevel, oldalát kaszálják. Ezek a fák utolsó, élő tanubizonyságai annak, hogy az erdő

valamikor egészen a falu közelében volt. A Cigánysor felett, a Dongó felé vezető úton a nagy fák egészen összehajoltak, az utat beárnyékolták. A Garc részei: Kerekkertgarca, Barabásgarca, Nyestekertgarca (L. e címszók alatt).

Gazsóírtássa [132] (l.) a Szárazpataki erdő alatt. E helynév előtagja egyik idevaló család melléknevét tartotta fenn. A nép szerint egy *Gazsó* nevű ember irtotta ki e helyen az erdőt.

Gazsóírtás ódala [133] (l.) a Gazsóírtássa lankás része.

Gálnás [79] (sz.) az Alsófordulón. A *gálnán*ak nevezett növényről kaphatta nevét. Ma a gálnát itt nem ismerik.

Gálnásfű [80] (sz.). A Gálnás domb teteje.

Gálnáspataka [81] (p.). A Gálnáson lefolyó vizecske neve.

Gálnáskúttya [82] bodomoskút a Gálnásban.

***Gergánút** 1489. Viam *Gergan út*. Ma ismeretlen.

***Gesztrállyi-forduló.** 1737. Régebben a határ két fordulóra volt felosztva. Egyike ezeknek a G.-i forduló, amit az 1754-iki inventárium „falu mellett levő forduló" néven említ.

Gorbófű elpusztult kalotaszegi falu Nagykapus és Magyargorbó között. Nem is olyan régen e hely nagyrészét még a nagykapusiak birtokolták, de a falutól messze lévén, nem is termett jól s rendre eladogatták. Az öreg emberek úgy állítják, hogy amikor a postaállomás részére elvették a Loki-nyílakat, Postakertet, Kispostakertet és Kenderájban a Postanyílakat, akkor Gorbófűn adtak nyílat ezek helyett. Azt is tudni vélik, hogy a pusztán maradt falu magyarsága a XVIII. sz.-ban ide Nagykapusra költözött be. Ez nem ment símán, mert az akkor itt nagy számban lakó ruménség a beköltöző magyaroknak ellenállott, de a Kenderájban lezajlott valóságos kis csatának beillő verekedés után a magyarok erősebbeknek bizonyultak s a faluban letelepedtek.

Gyepesút [136] (út). A Szárazpatakban az erdő egészen begyepesedett útja.

Gyérmán kúttya [202]. A Bükkben igen jó vizű kút. Nevét állítólag egy Gyérman (Germán) nevű rumén pásztortól kapta.

***Gyertyános út.** 1489. Viam *Gergan ut*. 1676. Viam *Gyertyános ut* nuncupatam. — 1808. *Gyertyános utján* fel a Venyikés főre. — Ma ismeretlen.

***Hangyás.** 1666. Az falun alól az Patak mellett egy rét vulgo vocato *Hangjas*. 1740. Allodialis rét (a földesúrnak termő hely) Gyalu felé, 6 szekér széna terem. — Ma e néven nem említik, bár a Berek e részén ma is sok hangya van.

Hájoga pataka [119] (p.). Ez a mai határpatak, amelyben kis rozsdás víz jön le.

Harcsáj [84] (sz.). Nem tudom értelmezni. A harcsához, mint Jankó (i. m. 28) gondolta, semmi köze, az utótagja az „áj" a régiségben völgyet jelentett (EtSz.).

Harcsáj dombja [85] (sz.). A Harcsáj magasabban fekvő része.

***Harcsáj-forduló.** 1727-ben és 1754-ben említik.

Harcsáj ódala [86] (sz.). 1754. *Hartsáj* dombjának *oldalán*. — A Nyomázsdombi dülőben.

Harcsáj pataka [87] (p.). A H. mellett lefolyó viz árka.

Harcsáj-szája [88] (k.). A H. völgy végződése és a H. patak torkolatának neve.

Határkődomb [37] (sz.). A Felsőfordulón, a nagykapusi és gesztrágyi határnál.

Határódal [230] (sz., k.). Gesztrággyal és Mákófalvával határos.

Határpatak(a) [67] (sz., k., p.). 1489. *Határpataka* (átírva). A mákófalvi határ felőli szántókat és Egerbegy felöli kaszálóhelyeket neveznek így.

Határpatakfű [116] (e.). 1727. Egerbegy felöl az *Határpatakfő*, puszta Gorbó felöl az *Határpatakfő*.

Határpatakódal [66] (sz.) a Középsőfordulón, kimegy egészen a Köveshegyig.

***Határpatakatorka.** 1676. *Határpataka torka.* — Ma ismeretlen.

Haza. 1813. „A *hazán* sok a húza-vona." — A nagykapusi ember a maga faluját így hívja: Pl. Tudja mindenki a *hazában*, hogy ki vagyok én."

Ház után való födek [223] (sz.). Az Alsófordulón a régi jobbágyvilág emlékét őrzi.

Híd [3]. A Kapus patakát az Alszegen a műút vágja át. Az itt átvezető híd neve. Másik neve: *Natyhíd.*

***Hosszúberekpataka.** 1754. Ma ismeretlen.

Hosszúnyírespad [76] (sz.). Az Alsófordulón.

Hosszuláb [51] (sz.). A Középsőfordulón, a Kis- és Nagykenderáj oldalán.

Hosszulábi nyilak [51] (sz.). A Hosszuláb nyílakra osztott földjei.

Húszas [107] (sz., k.). Az itt felosztott nyílak eredetileg húsz ől hoszúak lehettek.

Ilijakertye [137] (e.). Az egerbegyi határszél melletti Urbéres erdő neve. Egyszer egy *Ilia* nevű egerbegyi rumén ott kunyhót épített magának és tengeri termését őrizte a borz kártétele ellen.

Ilijakertyetető [138] (e.). Az említett Ilijakertye erdő felső része.

Írtás [139] (k.). Az Urbéresek erdeje alatt hosszában húzódik. Kipusztított erdőrész, de ma is szép tölgyfákat nevelnek e kaszálókon.

Iszek [50] (sz.). Az Eszek (Észak) helynév változata. Nevét északi fekvésétől nyerte.

Kalibás [167] (l.). Valamikor egy szegény ember kalibája állott e helyen.

Kapus. A nagykapusi ember mindig a maga faluját nevezi így és pl. Kiskapusra e nevet sohasem alkalmazza, annak neve mindíg Kiskapus.

Kapus pataka [13] (p.). A falun átfolyó víz neve, mely nevét a községtől kapta és nem megfordítva, ahogy rendesen szokott lenni. Oklevelekben legrégebben 1357-ben fordul elő, de szerepel már Anonymusnál is.

Kapus vize. 1489. Fluvium *Kapus.* 1676. Fluvium *Kapus vice* (= vize) dictum (L. Pais Dezső: Magyar Anonimus. Bpest, 1926. 58. l.). Anonymus Gyelót Tétény vitézeivel a Kapus vize mellett öleti meg.

***Kapusvize pataka** 1808-ban így írják az előbb említett víz nevét.

Kenderáj [56] (sz.) a középsőfordulón a hasonlónevű patak mellett. Két részből áll, a Kis- és Nagykenderájból.

Kenderájcsere [57] (sz.). A kataszteri birtokívekben *Kender alja csere* néven szerepel, helytelenül. Abban a korban írták így, amikor már a völgy régi *áj*-nevezete a magyar köznyelvben nem volt használatos. A XIX. sz. elején még ez is erdő volt.

Kenderáj pataka [58] (p.). Két ágból, a Kis- és a Nagykenderáj patak összefolyásából származik. Esőzések alkalmával hirtelen árad és az Alsómalom gátját sokszor elmossa, a malomárkot iszappal megtölti.

Kenderáj szája [59] (l.). Röviden Kenderájnak is nevezik azt a helyet, ahol a Kenderáji völgy beletorkol a Kapus völgyébe.

Kenderáj úttya [60] (út.) A hasonló nevű patak mellett haladó igen fontos, helyenként kövezett dűlőút neve.

Kendereskert [32] (sz.). A Kispataki nyílak régi neve. Ma már alig tudnak róla.

Kenderföd-nyílak [231] (sz.). Kendert termő apró nyílak az Újföldeken.

Kerekerdő [159] (e.). A református egyház papi bérfát szolgáltató 45 holdas erdeje. Ezért másik neve: *Paperdő*. Egerbegy mellett a Nyáraspatak és Oláhösvény közt terül el, északi oldalán a legelő húzódik.

Keringő [18] (r.). 1749. *Kerengő*. — Rét Kiskapus mellett. A patak kanyarulataitól nyerhette nevét.

Kerekkert [185 és 186] (r.). Két része van: *Alsó-* és *Felsőkerekkert*. Közvetlenül a falu délnyugati oldalán fekszik. A legelő felől hatalmas sánc, a falu irányában betöviselés védi a kártételtől.

Kerekkert garca [184] (k.). A Kerekkert melletti terrász oldala.

Kereknyírespad [77] (sz.). A Nyírespad kerek dombja.

Kereknyírespad ódala [78] (k. és l.). A Nyírespad déli oldala kopár, úrbéri tulajdon, a nyugati oldala kaszáló.

Kertajja [171] (k.). *Kertalatt, Kertalá* alakban is használatos. A Kapus patak és a belső kertek közötti kaszáló a Köztől le a Hídig.

Kétároknál [142] (e.). Az Urbéres erdő Malom-út melletti része.

Kijáró-gálnás [232] (sz.). A Gálnásban egy darab földet így neveznek.

Kizsbödök [22] (p.). 1749: *Kisbödök* nevü sáros árok. — A Keringő mellett.

Kisharcsáj [97] (k.). A Harcsáj oldalán levő kis rét neve.

Kiskenderáj [54] (sz.). A Kis- és Nagykenderáj völgyét a Kenderájcsere dombja választja el.

Kiskenderájpataka [55] (p.). A Kiskenderáj völgyén Gesztrágy felől jövő és ott Cseresznye-pataknak nevezett víz neve.

Kispatak [33] (p.). Gesztrágy felől jön s a faluban ömlik a Kapusba. A régi Kendereskerti nyílakat ma már *Kispatak*-nak vagy *Kispataki nyílak*-nak nevezik.

Kispatak zsilipje [15]. A Kispatak vize mielőtt a Kapusba ömlenék, elmésen szerkesztett hídacskán megy át a malomárok vize felett. Száraz időben a Kispatak vize a malomárokba beengedhető.

Kispatak híggya [6—12]. A belterületen a Pijac és az Alszeg határpontja. „A Kispatak híggyán alól nem szeretnék lakni, mintha nem is volna a faluban" — mondják a felszegiek. — Nyári időben e hídon szokták megbeszélni a közös ügyeket.

Kispataki nyílak l. *Kispatak.*

Kispatakréttye [124 a] (k). A Kisropó erdő alatt.

Kispatakréttyeárka [124] (e.). A Kopasz és Kisropó közötti árok neve.

Kispataktető [233] (e.). A Kispatakréttye oldalának teteje az egerbegyi határszélben.

Kispataki út [31]. A Gesztrágyra vezető út neve.

Kispostakert [191] (sz.). A Cigánysortól délkelet felé eső domb neve.

Kispusztaszöllő [259] (sz.). A Felsőfordulón; a Pusztaszöllő két részből áll: Kis- és Nagypusztaszöllőből.

Kisrít [188] (l.). A legelő Bükk erdő melletti része.

Kisríccserfássa [190] (l.). A Kisrít alatt a Bikapataka mellett sok cserfa (az égerfát nevezik így) volt, de rendre mind levágták. Kutak fenekére, a kő alá keresztnek használták, mert a vízben ez tart legtovább.

Kisropó [120] (e.). A Ropó erdőnek a falu felé eső dombja.

Kissásozsgödör [192] (e.). Az úrbéri erdőnek egyik tisztása, Almás pataka és Száraszpatak között. Vizenyős, sásos helyéről kapta a nevét.

Kistelek [234] (sz.). Dűlő a határ észak-keleti szögletében, az Alsófordulón.

Kisvistajivőgy [46] (sz.). A Középsőfordulón, a Cigánydomb és Iszek között.

Kopasz [126] (e.). Az Urbéresek erdejének egyik dombja.

Kopasztető [125] (e.). A kopasz teteje.

Kopaszajja [127] (k.). Irtás, ma kaszálóhely.

Kósa [176] (l.). Ismeretlen családnév emlékét őrizheti.

Kósaajja [179] (l.). A Kósa alsó része.

Kósaódal [177] (l.). A Kósa dombjának Bikapatak felé hajló oldala.

Kósatető [178] (l.). A Kósadomb teteje.

Kotyor [73] (sz.). A Papdombjának pincealakú, gödrös vége.

Kölesfőd [183] (sz.). A Bojókafőd régi neve, hol régen kölest termeszthettek.

***Körtéjes** Ma ismeretlen helynév, Jankó (i. m. 27) említi.

Körtivőgy [47] (sz.). A Középsőfordulón. Itt vadkörtefák lehettek.

Körtivőgyárka [48] (á.). A Körtivőgyre hulló felesleges esővizet a falun át vezeti a malomárokba.

Kövecsesút [180] (út). A legelőn át vezet ki Kósa felé.

Kövecsesútajja. [181] (l.). A Kövecses-út melletti helyek neve.

Kövecsesútfű [182] (l.). A Kövecses-út felső része melletti legelő neve.

Köveshegy [68]. Nagykapus legmagasabb pontja (687 m). Itt bányásszák az épületekhez való kő nagyrészét.

***Köveshegyalatti forduló.** 1754.

***Köveshegyalja forduló.** 1727.

Köveshegy ódala [69] (k.). A Köveshegy hatalmas déli fekvésű oldala. A fenn kibányászott követ ezen a síma oldalon gurítják le és így könnyítenek a kő szállításán.

Köveshegy verme [70] (sz.). A Köveshegy alatti jobb helyeket szántják. Ezeknek a szántóföldeknek a neve.

***Köveshegyi forduló.** A kétfordulós gazdálkodási rendszer idején az Alsóforduló neve volt.

Kövesnyíl [235] (sz.). A Berek dűlőben. Valamikor a patak köveket hordott e helyre, de az emberek kitakarították.

Köz [7] (u.). A belterület templomhoz vezető utcája. Ezen át járnak a Cigánysorba is.

Középláb [221] (sz.). Az Alsófordulón. A Harcsáj oldalának három része van: Elsőláb, Középláb és Ház után való földek.

Középsőforduló. A falu határa egyik fordulójának neve. Részei: *A fārba, Bakosnyíl, Bodomoskútnál, Berzavőgy, Borzásnyíl, Cigánydomb, Cseresnyeódal, Határódal, Határpatakódal, Hosszuláb, Hosszulábi nyílak, Iszek, Kenderáj, Kiskenderáj, Kisvistajivölgy, Kotyor, Körtivölgy, Köveshegy, Köveshegy ódala, Köveshegyverme, Malomdomb, Mátésáj, Mátésájódal, Mátésájtető, Mező, Nagyiszek, Nagykenderáj, Nagyódal, Pabdombja, Pabdomb alatt, Páldombja, Pásztorföld, Petrifődek, Pistukadomb, Sás, Sásosrít, Sásnyílak, Verem, Vistajivőgy.*

Kűkút [195]. Kút a Felsőtércserén. Kövek közül szivárgó vize itató vállúba folv.

Kűkútnál [194] (l.). A Felsőtércsere egyik részének neve.

Kűkútvállúja [195]. A Kűkút melletti itatóhely.

Küllővögy [26] (sz.). A Felsőfordulón.

Küllővötytető [27] (sz.). A Küllővölgynek Paphegyével a tetőn érintkező része.

Küszürüárok [237] (l.). Itt van a köszörűkő bánya.

Küszürübánya [236]. A Küszürüárokban levő kőbánya neve. Kb. 100 év óta bányásszák. Egy család (Kalányos) azóta ebből él.

Látópatak [239] (p.). 1489-ből átírva *Látópatak* alakban említik. A Nagy- és Kiskapusi legelőket elválasztó száraz árok neve.

Látópataka dombja [238] (l.). 1489: Montem *Látó pataka* (átírva). — Őrhely lehetett, ahonnan Gyalu felé kémlelhették az utat.

Lok [17] dűlőnév. A falu mellett nyugatra fekszik a műút mindkét oldalán. Sokan úgy gondolták, hogy a rumén *loc* „hely" szóval azonos, de *lok* régi magyar szó, mely völgyecskét, két hegy vagy part közötti helyet jelent (Vö. MTsz.).

Loki nyilak [17] (sz.). Régebben kaszáló és legelő volt a postalovak részére.

Magyarós [196] (l.). Nehány mogyoróbokra erdő maradványa.

Magyarósárka [197] (l.). A Magyarós alatti mélyedés neve.

Magyarós kúttya [198]. A Magyarós árkában levő itatókút neve. Vize csatornán megy a vállúba.

Magyaróstető [199] (l.). A Magyarós és az egerbegyi határ találkozópontjának neve.

Magyarósvállúja. A Magyaros kúttya melletti itatóhely.

Malom l. *Alsó- és Felsőmalom.*

Malomgát [14]. A Kapus vizét a belterület kertjein át viszi a malmokhoz.

Malomúttya [144] (út.). Egerbegy felé az Almás útjának folytatása. Régebben Egerbegyen malom nem volt, lakói az őrölni valóval a kapusi malmokba ezen jártak.

Malomdomb [34] (d.). A felső malom felett emelkedő hegy nevét a körülötte fekvő helyekre vitték át.

Mátésáj [43] (sz.). A Középsőfordulóban.

Mátésájódal [45] (l.). Vízmosásos köves oldal a falu felett. Fehér, alabástromszerű követ régebben a sütőkemencében megégették, megtörték, megrostálták s az apróját vízbe téve azzal meszeltek. Ezt a fehér folyadékot a kertekben termő cirokseprővel, „kóréseprüvel" kenték fel a falra.

Mátésájtető [44] (sz.). A Mátésáj tetejének neve.

Medvepad [24] (sz.). A Felsőforduló egyik dűlőjének neve.

Medvepataka [23] (p.). A Medvepad és Kiskapus határa között.

***Medvetelkepataka.** 1489: fluvio *Medvetelkepataki.* 1676: fluvium *Medvetelkepataka* nominato. 1808: *Medvetelkepatakához*, mely is esik a Gesztrágyi, Nagy- és Kiskapusi határok között, a *Medvetelkepataka* a Bödögpatakába belészalad. — Tehát a Medvepataka régi neve. E néven ma ismeretlen.

Mezö [62] (sz.). A Középsőfordulón.

Mezőpataka [63] (p.). A Mezőn átfolyó patak neve.

Mészkemence [240] (l.). A Kenderájszájában valamikor meszet is égettek, a kemencék nyomai ma is láthatók.

Murkosáj [104] (l.). Az Ökörtilalmas Gyalu felé eső részének neve.

***Murkosájfeneke** 1727. „Gyalu felöl *Murkosáj fenekén.*" Ma ismeretlen. „Nem szólja így senki" — mondta egyik nyelvi kalauzom.

Murkosájszája [103] (l.). A M. völgyének a Kapus patak völgyével való találkozásánál lévő földterület neve.

Murkosájúttya [102] (út.). A M. völgyén megy fel az Ökörtilalmasi nyílakhoz.

Muszkarít [158] (k.). Almás útján felül az Oláhösvény és Nyáraspataka között. Lukács János nevű emberé volt ez a kis rét, akinek *Muszka* melléknéve volt.

***Nagyberek** 1737 és 1840-ben ismeretes, ma így nem ismerjük, de kisebb részeinek elnevezését l. *Berek* címszó alatt.

Natyharcsáj [98] (l.). A Harcsáj patak baloldalán elterülő hely neve. Régebben kaszáló volt.

Nagyiszek [241] (sz.). Az Iszek egyik részének neve.

Natykenderáj [242] (sz.). A Középsőfordulón, a Kenderájpatak keleti részén terül el, fel egészen Borzásvölgyig.

Nagyódal [64] (sz.). A Középsőfordulón. Borzásvölgytől ki a Papdomb aljáig, lefelé a Csorgó-ig terjed.

Natypatak. A Kapus patakot 1861-ben így említik.

Natypusztaszöllő [222] (sz.). A Pusztaszöllő egyik részének neve. L. még *Pusztaszöllő* alatt.

Nagyrít [189] (l.). Az Úrbéres legelőnek a Bükk alatti része. Valamikor erdő volt, a Nyárassal egyidőben fogták fel legelőnek.

Nagyropó [118] (e.). A falu délkeleti határhegye.

Natyszeg [150] (k.). A Kisropó alatt.

Nyak [42] (sz.). A Kispatakból megy át a Vistaji vőgybe egy mélyedés, ennek a neve.

Nyáras (Nyáros) [167] (l.). 1861 előtt még hatalmas tölgyfás hely volt. Az 1861-i nagy tűzvész után, amikor a falu felerésze elhamvadt, majdnem mind kivágták. Ma az egykori erdő emlékét nehány vadkörtefa őrzi.

Nyárasajja [166] (sz.). Kis, 100 □-ölös nyílak a legelő alatt, melytől sánccal és tövissel el van kerítve. Nyilasosztáskor a külső lábjában minden gazda egy nyilat kapott, az alsó részét a szegényebb emberek között osztották szét. A szegény emberek e helyen kezdték először a tengeri termesztését. Az itteni gabonafélék régebben a rozs, tönköly, alakor, zab voltak. A búzát kb. 30 év óta termesztik.

Nyáraspatak [161] (p.). A Nyáras keleti részén lefolyó patakocska neve. E patak Paperdő melletti partján gránit sziklákat mosva jön lefelé.

Nyárosfű [162] (l.). Kopár legelő, nehány vadvackorfával.

Nyárosfű kúttya [163]. Marha-itató kút.

Nyárosfükúttyánál [164] (l.). A fenti kút körüli legelőhely neve.

Nyárastető [165] (l.). A Nyáras-nak az egerbegyi határral összeérő legmagasabb pontja.

Nyestekert [168] (r.). Nevét a *nyest* nevű állatkáról vehette, mert öreg emberek emlékezései szerint régebben e rét odvas fűzfáiban nyestet fogtak.

Nyestekert garca [169] (k.). A Garc Nyesteskert feletti része.

***Nyílak vége**. 1754-ben kaszálóként említik. Ma ismeretlen.

Nyílaskert [170] (sz., k.). A Kopasz erdő alatt.

Nyírespad [75] (sz.). Valamikor nyíres erdő lehetett, mint a Csere folytatása. Alatta a Gálnásban egy nyirfabokor ma is látható. L. Hosszú- és Kereknyírespad.

Nyírespad ódala [84] (l.). A Kereknyírespad kopár oldalának a neve.

Nyomázsdomb [83] (sz.). A nép még emlékezik arra, amikor az egész szép egyenes oldal volt, ma suvadások nyomai vannak rajta.

***Oláhút.** 1489: „viam *ola ut.*" 1676: „viam veteram vulgo *oláh út* nuncupatam." 1808: „menvén az *olá úth*oz, mely a Gyertyános útján fel a Venyikés főre." — Olyan út volt tehát, amelyen a hegyek rumén népe közlekedett. Ma alább visz az út Dongó felé.

Oláösveny [244]. Az egerbegyiek rövid útja a Paperdő mellett. Régebben ez a gyalogjáró Almásréten át jött be a faluba, de idővel e helyeket beépítették s az Oláhösveny falu felöli része megszűnt régi célját szolgálni.

Ökörtilalmas [90] (k., l.). A határ Gyalu felöli részén. A falu közös földje ma is.

Ökörtilalmasi hosszúnyíl [91] (sz.). Az Ökörtilalmas északi részének neve.

Ökörtilalmasi kúrtanyíl [92] (sz.). Az Ökörtilalmasi hosszúnyilaktól délre osztott földecskék neve. Az Ö-i nyilakat 1866-ban osztották ki.

Pabdombja]71] (sz.). A Középsőfordulón. Neve onnan lehet, hogy e domb oldalán egy darabocska földet a református *pap* használ.

Pabdomb alatt [72] (k.). A Pabdombja alatt egyetlen kaszáló földecskét neveznek így.

Paperdő [159] (e.). A Kerekerdő másik neve (L. ott).

Paperdeje alatt [160] (l.). Ezen a legelőrészen jött le régebben a dongói út Almásúttya felé.

Paphegye [29] (sz.). Paphegyén van a temető is, ezért szokták a nehéz betegről mondani: „Ogygyógyul ő meg a Paphegyin."

***Papkút.** 1754. *Papkút.* — Ma ismeretlen.

Patak [13] (p.). 1665. *Patak.* 1727. „Vagyon egy patak valami apró halacskák és rákok találtatnak benne. Az idegenektől tilalmas." A Kapuspatak egyszerűbb neve lehetett.

Páldombja [51] (sz.). A Középsőfordulón. E helynév előtagja keresztnév. Török Pál földje volt.

Pálinkadomb [245] (k., l.). Az Ökörtilalmason. Mikor e helyen nem járt a jún, egy-egy darabot kaszálónak eladtak s ennek árát közös áldomásra használták el. Ma úrbéri tulajdon, de ára ma sem folyik be a közösség pénztárába.

Pásztorfőd [112] (sz.) a Körtivölgyben.

Pásztorrít [111] (k.). Az Alsómalom mellett, a Kapus vize és Kenderáj pataka között levő hely neve. A múlt század 70-es éveiben három pásztor volt, tehén-, borjú- és disznópásztor. A három pásztor ezt a kaszálót és a Pásztorföldet használta.

Pásztorok ríttye [113] (k.). 1840-ben a Pásztorrét neve.

***Páznánbiki.** 1357-iki határjáráskor említik. L. Bükk alatt.

Petrifődek [247] (sz.). A Középsőfordulón, a Nagyoldal végében. E név előtagja ma itt ismeretlen családnevet őriz.

Pijac [9] (u.). A belterületen áthaladó műút központi részének neve.

P . . akút (Fons vaginae) [201]. Volt egy pásztor, aki ebből a kútból szokott inni, de a kutacskának kevés vize lévén, nem igen tudott tiszta vizet meríteni. Egyszer mérgében a kutat szídta s azt mondotta: „Több víz van egy p . . ában, mint ebben a kútban." Innen a neve (Sándor János közlése).

Pistukadomb [248] (sz.). A Középsőfordulón. A Török Pistuka régebben jómódú, ma szegényebbrendű család birtoka volt.

Porond [249]. A Kapus patak a községben két helyen is széles medret alkot, ahonnan a követ, porondot hordják.

Postakert [154] (sz., k.). Régen a postalovak részére itt zabot termeltek. Ma 35 nyílra van felosztva s 35 gazda tulajdona. Egy része közös tulajdon, amit a 35 gazda minden évben elárverez, árán ősszel osztozkodnak.

Postanyíl [250] (k.). A Kenderájban.

Pusztaszöllő [25] (sz.). Régebben a szöllő is megtermett falunkban. Az 1673-i urbarium bordézsmáról is említést tesz, amelynek harmada a református lelkészé volt.

Puszujkaföldek [149] (k.). Kapuson a bab neve: *puszujka*. L. még Fuszujkaföldek.

***Régi út** (út.). 1489. „viam veteram vulgo olá út." Öregek emlékeznek őseik elbeszéléseiből arra, hogy régebben a nagyút Almás útján kiment az erdő alá s ott vezetett Gyalu felé. Ez érthető is, mert a mostani műút melletti hely mocsaras volt.

Rít. A kaszálóhelyeket így nevezik, de külön helynévként nem szerepel.

Rogyina [251] (l.). Ingoványos hely a Cseplimberkében. Beltöviselik, hogy az állat bele ne sülyedjen.

Ropó [118] (e.). A falu délkeleti szélén fekvő erdős dombok neve. L. Kis- és Nagyropó.

Ropóajja [123] (k.). Írtás, mely valamikor erdő volt.

Ropóárok [121] (e.). A Kis- és Nagyropó közötti árok neve.

Ropóárok küttya [122]. Válluskút volt, de ma nem használják.

Ropó tisztássa [117] (l.). Ropó tetején egy kb. másfél holdnyi tisztás neve.

***Sárosárokra csinált híd.** 1749. Ma nincs híd rajta.

Sárossánc [22]. A *Sárosárok*: *Kizsbödök* másik neve.

Sárosrít [153] (r.). A Postakert alatti rét neve. Amíg nem volt körülsáncolva, a hegyről lefolyó víz elöntötte, elsározta.

Sás [252] (k.). A Középsőfordulón a Mező alatt, rossz, sást termő hely.

Sásozsgödör [140] (e.). A Szárazpatakban egy mélyedés neve, mely állandóan vizenyős s füve nem valami jó.

Sásosrít [252] (k.). A Sás másik neve.

Sásnyilak [252] (k.). A Sást ilyen néven is említik.

Sóskút [93]. Kút az Ökörtilalmas déli oldalán. Neve érthetetlen, mert vize iható.

Sóskútnál [94] (k.). Ezt az Ökörtilalmasi kaszálót a bikatartó gazdáknak adják a közös kaszálóból.

Sóskúddombja [95] (k.). Az Ökörtilalmason, ugyancsak a bikatartó gazdák használják.

Sustákos [96] (k.). Az Ökörtilalmas alatt.

Sűjjedés [129] (e.). A Kopasz és Száraszpatak közötti gödör átjárója. A talajviszonyok változása (suvadás) következtében nyerte nevét.

Sűjjedés árka [130] (e.). A Sűjjedés felső részének neve.

Sűjjedés pataka [131] (p.). A Sűjjedés árkán lassan csörgedező víz neve.

Száraszpatak [135] (e.). Az Úrbéres erdő része.

Száraszpataktető [134] (e.). Száraszpatak teteje.

Szárazvőgy [35] (sz.). 1754. „A falu mellett való fordulóban Szárazvölgyben."

Szárazvőtyfű [36] (sz.). A Szárazvölgy Gesztrágy felőli része, a tetőn.

Szilesföd [52] (sz.). A Felsőfordulón. A Farba van egy széles föld, csak a gazdája nevezi így.

Szőrkút [200]. A Bükk alatti egyik kút neve. Vize szőrszálnyi, vékony ereken folydogál.

Tamázsdombja [254] (l.). Az Ökörtilalmason. Előtagja családnév.

Tamázsgödre [255] (r.) Nyestekertből megy ki egy gödör a Nyáros felé, ennek a neve.

Temető [30]. A Paphegyin terül el.

Tércsere [203] (l.). Legelő a kiskapusi szélen. Erdő volt. Hatalmas fáira még a ma élők is emlékeznek.

Tércsereajja [204] (l.). A Tércsere Kerekkert felöli részének neve.

Tércsereodala [205] (l.). A Bikapataka felöli rész.

Tércsereormója [206] (l.). A Tércserére kijáró hely neve.

***Tokel.** 1489. „locum *Tokel*". 1676. „ad locum *Tokel*". Nem tudom értelmezni. Talán Tóhely?

Tércseretető [207] (l.). A Tércsere teteje.

Trucarít. [157] (r.). Nyestekert dűlőben, Nyáraspatak és az Oláhösvény között. Valamikor egy *Truca* nevű egerbegyi rumén ember használta. Innen a neve. Háza is volt ott, de visszaköltözött Egerbegyre.

***Tölgyes széli.** 1727. „Nagykapus, Kiskapus felöl a *Tölgyes széli.*" Ma ismeretlen.

Újföldek [114] (sz.). Kaszáló hely volt, ma kender és burgonya termesztésére használják.

Újkenderföld (18?6). Valószínűleg az Újföldekkel azonos helynév, mert régebben a kendert a Kispatakban, az akkori Kendereskertben termesztették.

Újváros [11]. A Cigánysor tréfás neve.

***Ványanyárló.** 1489. és 1676. „Pascua *Ványa nyárló.*" Nem a falu határában, hanem Dongón túl feküdt. Földesúri hely volt, hol a nagykapusiak csak nyaraltaták marháikat.

Venyikésfű [256] (e.). 1808. „Gyertyános útján fel a *Venyikés főre.*" — A Magyarós felső részén terül el.

Venyikésódal [257] (e.). Ma kevés kosárfonásra alkalmas vessző terem rajta.

Venyikés teteje [256] (e.). 1808. „a *Venyikés tetején*". — A Venyikésfűvel azonos.

Verem [258] (sz.). A Középsőfordulón, Köveshegy alatt.

Vere part [105 és 143]. Több helyen van vízmosásos, veres agyagos oldal, mindenütt ez a neve.

Verespart alatt [106] (k.). Az Ökörtilalmas alatti Verespart kaszáló helye.

Verődomb [141] (l.). Régebben erdő volt.

Vercseji vögy [99] (l.). Az Ökörtilalmason. Mostanában kaszálják. A nép magyarázata szerint az itt lévő fákon vércsék szoktak víjjogni.

Vercsejivögydombja [100] (l.). A fenti földdarab emelkedettebb részének teteje.

Vercsejivötyszája [101] (k.) u. o.

Vistajivögy [40] (sz.). A Középsőfordulón, de egy kis része a Felsőfordulóhoz tartozik. Ma mély, vízmosásos árok a rajta kivezető út, amelyen régebben Vista felé közlekedtek.

***Vistaivölgy fordul** . 1727-ben említi az urbarium. L. Harcsáj forduló.

Vistajivötyfü [41] (sz.). A Vistajivögy tetején lévő földek neve.

FÜGGELÉK.

Magyarkapus helynevei

számszerint csoportosítva.

1. Alsómalom. 2. Felsőmalom. 3. Híd 4. Malomút. 5. Alszeg. 6. Kispatakhíggya. 7. Köz. 8. Cinterem. 9. Pijac. 10. Felszeg. 11. Cigánysor: Újváros. 12. Kispatakhíggya. 13. Patak: Kapus patak: Kapus vize. 14. Malomgát. 15. Kispatakzsilipje. 16. Burdohány. 17. Lok: Loki nyílak. 18. Keringő. 19. Berek. 20. Bödög: Bödök: Bödegpataka. 21. Bödökön átal. 22. Kizsbödög: Sárosárok: Sárossánc. 23. Medvepataka. 24. Medvepad. 25. Pusztaszöllő. 26. Küllővölgy. 27. Küllővötytető. 28. Erdőszíl. 29. Paphegye. 30. Temető. 31. Kispataki út. 32. Kispataki nyílak. 33. Kispatak. 34. Malomdomb. 35. Szárazvölgy: Bancsiföld. 36. Szárazvötyfü. 37. Határkődomb. 38. A farba. 39. Bakosnyíl. 40. Vistajivölgy. 41. Vistajivötyfü. 42. Nyak. 43. Mátésáj. 44. Mátésájtető. 45. Mátésájódal. 46. Kisvistajivögy. 47. Körtivögy. 48. Körtivögyárka. 49. Cigánydomb. 50. Íszek. 51. Hosszúláb. 52. Szílesföld. 53. Cseresnyeódal. 54. Kiskenderáj. 55. Kiskenderájpataka. 56. Kenderáj. 57. Kenderájcsere. 58. Kenderájpataka. 59. Kenderájszája. 60. Kenderáj úttya. 61. Páldombja. 62. Mező. 63. Mezőpataka. 64. Nagyódal. 65. Bodomoskútnál. 66. Határpatakódal. 67. Határpatak. 68. Köveshegy. 69. Köveshegy ódala. 70. Köveshegyverme. 71. Pabdombja. 72. Pabdomb alatt. 73. Kotyor. 74. Csere: Ekklézsia cseréje. 75. Nyírespad. 76. Hosszúnyírespad. 77. Kereknyírespad. 78. Kereknyírespad ódala. 79. Gálnás. 80. Gálnásfü. 81. Gálnáspataka. 82. Gálnás kúttya. 83. Nyomázsdomb. 84. Harcsáj. 85. Harcsájdombja. 86. Harcsájódala. 87. Harcsájpataka. 88. Harcsájszája. 89. Díllő. 90. Ökörtilalmas. 91. Ökörtilalmasi hosszúnyíl. 92. Ökörtilalmasi kúrtanyíl. 93. Sóskút. 94. Sós-

kútnál. 95. Sóskúddombja. 96. Sustákos. 97. Kisharcsáj. 98. Natyharcsáj. 99. Vercseji vőgy. 100. Vercsejivőgydombja. 101. Vercsejivőtyszája. 102. Murkosájúttya. 103. Murkosájszája. 104. Murkosáj. 105. Verespart. 106. Verespart alatt. 107. Húszas. 108. Berek. 109. Berkinyíl. 110. Berkiszíl. 111. Pásztorrít. 112. Pásztorfőd. 113. Pásztorokríttye. 114. Újfődek. 115. Bárzújfőggye. 116. Határpatakfű. 117. Ropó tisztássa, 118. Ropó. 119. Hájoga pataka. 120. Kisropó. 121. Ropóárok. 122. Roróárok kúttya. 123. Ropóajja. 124. Kispatakréttye árka. 124/a. Kispatakréttye. 125. Kopasztető. 126. Kopasz. 127. Kopaszajja. 128. Akasztódomb. 129. Sűjjedés. 130. Sűjjedés árka. 131. Sűjjedés pataka. 132. Gazsóírtássa. 133. Gazsóírtás ódala. 134. Száraszpataktető. 135. Száraszpatak. 136. Gyepes-út. 137. Ilijakertye. 138. Ilijakertyetető. 139. Írtás. 140. Sásozsgödör. 141. Verődomb. 142. Kétároknál. 143. Verespart. 144. Malomúttya. 145. Almáspataka. 146. Almásúttya. 147. Almásrít. 148. A hídnál. 149. Fuszujkaföldek: Puszujkafődek. 150. Natyszeg. 151. Berkesrít. 152. Berekírtás. 153. Sárosrít. 154. Postakert. 155. Barabás. 156. Barabázs-garca. 157. Trucarít. 158. Muszkarít. 159. Paperdő: Kerekerdő. 160. Paperdeje alatt. 161. Nyáraspatak. 162. Nyárosfű. 163. Nyárosfűkúttya. 164. Nyárosfűkúttyánál. 165. Nyárastető. 166. Nyárasajja. 167. Kalibás. 168. Nyestekert. 169. Nyestekertgarca. 170. Nyílaskert. 171. Kertajja. 172. Cseplimberke. 173. Cseplimberkegazza. 174. Cseplimberketisztássa. 175. Cseplimberkepataka. 176. Kósa. 177. Kósaódal. 178. Kósatető. 179. Kósaajja. 180. Kövecsesút. 181. Kövecsesútajja 182. Kövecsesútfű. 183. Bojókafőd. 184. Kerekkertgarca. 185. Alsókerekkert. 186. Fersőkerekkert. 187. Bükk. 188. Kisrít. 189. Nagyrít. 190. Kisríccserfássa. 191. Kispostakert. 192. Kissásozsgödör. 193. Bikapataka. 194. Kűkútnál. 195. Kűkút. 196 Magyarós. 197. Magyarósárka. 198. Magyaróskúttya. 199. Magyarástető. 200. Szőrkút. 201. P..akút. 202. Gyérmán kúttya. 203. Tércsere. 204. Tércsereajja. 205. Tércsereódala. 206. Tércsereormója. 207. Tércseretető. 208. A Csorgónál. 209. Alsómalomnál. 210. Alsónyárasódala. 211. Árkok köszt. 212. Balázsberke. 213. Bányászháza. 214. Bódizsrít. 215. Borzavögy: Borzásvőgy: Borzásnyíl. 216. Borzafakút. 217. Csibi kúttya. 218. Disznóvőgy. 119. Disznóvőtytető. 220. Ersőláb. 221. Középláb. 222. Natypusztaszöllő. 223. Ház után való fődek. 224. Ekklézsia főggye. 225. Eszekódal. 226. Felsőnyárasódal. 227. Felsőtércsere. 228. Verem. 229. Gajásnyíl. 230. Határódal. 231. Kenderfőd nyílak. 232 Kijárógálnás. 233. Kispataktető. 234. Kistelek. 235. Kövesnyíl. 236. Küszürübánya. 237. Küszürüárok. 238. Latópatakadombja. 239. Latópatak. 240. Mészkemence. 241. Nagyíszek. 242. Natykenderáj. 243. Nagyországút. 244 Oláösveny. 245. Pálinkadomb. 246 Kispusztaszöllő. 247. Petrifődek. 248. Pistukadomb. 249. Porond. 250. Postanyíl. 251. Rogyina. 252. Sás: Sásnyílak. 253. Venyikés ódal. 254. Tamázsdombja. 255. Tamázsgödre. 256. Venyikésfű.[1]

Ady László.

[1] A számok a térképvázlat számai.

Magyar Mérnök és Építész Egylet könyvtára 1866

Aranka György négy levele.

Az erdélyi tudományművelés egyik úttörőjének, az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság titoknokának négy, tudomásunk szerint eddig ismeretlen levelét közöljük a Nemzeti Múzeum kézirattárából. E leveleket Miller Jakab Ferdinándhoz, a Nemzeti Múzeum későbbi igazgatójához intézte Aranka György. Először a Társaság céljait és feladatait ismertető röpiratot küldött körlevél alakjában Millerhez.[1] A körlevél végén — maga Aranka csupán a megszólítást és a zárószavakat írta sajátkezűleg — Millert tagnak hívta meg. A levél kelte: „Kolozsvár Böjtelő Havának 10dik napján 1795." Ez a röpirat a következő címen jelent meg: *„Értekezés a' Nemzeti Nyelv kipallérozása, és kimívelése iránt."* é. n. (A Nemzeti Múzeum példánya (2379 L. hung. I. d, 2^0), mellyel a levelet összehasonlítottam, más, nagyobb betűs kiadás; egy mondata hiányzik is a Millernek elküldött példányból.)

Tudjuk, hogy Aranka már 1791-ben kiadta kétszer a *Rajzolat*ot, és abban részletes tájékoztatást nyujtott a Társaság céljáról és működési köréről, sőt 1793-ban — minthogy a király az országgyűlésnek erről szóló törvényjavaslatát nem erősítette meg — Próba Társaságot alakított.[2] Éppen ezért érdekessége ennek a levélnek, hogy 1795-ben még mindíg próba-társaság megalakítását javasolja: „... jónak és szükségesnek ítéltük, addig is, amíg egy Országos Társaság állhatna fel, Erdélyben a' Nyelv mivelésre egy kitsin, mint egy útkészítő, és próbát tévő Társaságotskát formálni." Ez az ellenmondás nyilván onnan ered, hogy a röpirat még a Próba Társaság megalakulása előtt jelent meg, Aranka azonban később is felhasználta ennek megmaradt példányait új tagok toborzására. Ezt bizonyítja a tintával írt keltezés is.

Úgy látszik, ez az első levél felelet nélkül maradt. Három esztendővel később ugyanis Aranka hasonló tartalmú levelet küldött Millernek az előzőtől bizonyára nem sokban eltérő röpirat (talán a *Rajzolat* vagy az *Ujjabb elmélkedés?)* kíséretében. Maga a röpirat nem található ugyan ezen a helyen a *Com(m)ercium litterarium*ban, de erre következtethetünk Aranka szavaiból („Az ide zárt Munkából a' Tek. Ur az egészsz Igyekezetnek czéllyát és modját meg fogja érteni"); nem lehetetlen, hogy Aranka a régebben elküldött *Értekezés*t juttatta el még egyszer Millerhez, s az most már azért nem vette fel gyüjteményébe, mert az előzővel megegyezett. — Az erdélyi problémák fáradhatatlan szószólója igen találóan jellemezte e levelében az Erdélyi

[1] A Nemzeti Múzeum kézirattárában *781 Quart. Lat.* jelzés alatt: *Com(m)ercium litterarium Ann. 1779—1817.* II. 7—8. ív. A kéziratkötet teljes címe: *FASCICULUS autographarum nonnullarum Epistolarum quae a Viris Illustribus, Familiaribus, et Eruditis datae fuerunt ad JACOB FERDIN. DE MILLER.*

[2] Dr. Janecsó Elemér: *Aranka György.* Kny. a „Magyar Irodalomtörténet 1939" c. évkönyvéből. Kolozsvár, 1939.

Magyar Nyelvmívelő Társaságnak és a Kézirat Kiadó Társaságnak feladatait; különös gondot fordított annak kiemelésére, hogy hogyan függ össze egymással e két társaság. — Miller most már elfogadta a meghívást: abban a jegyzékben, amelyet Aranka a „Nyelvmívelő Társaság hasznavehető munkás tagjai"-ról gr. Bánffy Györgynek, a Társaság elnökének küldött, Miller is szerepel a széptudományok művelői között.[3]

Aranka későbbi három levele világos képet ad arról, hogy miként kapcsolódott bele Erdély nagy szervezőegyénisége a Nemzeti Múzeum munkájába. Az egyik levélben elküldött két költemény címe szerepel a Jakab Elek által közölt Jegyzékben.[4] Megemlítjük még, hogy Cserey Farkas (1773—1842) — mint a közölt levélből láthatjuk, 1804. szept. 3-án találkozott Arankával — küldte volt el gr. Fekete Istvánhoz Arankának Schlözer göttingai tudós *Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* c. munkájára írt cáfolatát.[5]

A levelek betűszerinti másolatban itt alább következnek:

1.

Tekintetes Professor Ur,

Tudos Hazafi Barátunk!

A' Magyar Nyelv Mivelö Társaság a' Tekintetes Urnak mind széles és hasznos Hazai Esméreteiröl, mind Tudomány beli jeles Tehetségeiröl; és hozzánk valo nemes Hajlandoságárol tudositatván hitelesenn: azokra nézve azzal a' Betsülettel kivánnya a' Tek. Urat megtisztelni, és ezennel maga Tudos Társai és Leveledzöi közé számlállya, 's azokközé meghivja. Az ide zárt Munkából a' Tek. Ur az egészsz Igyekezetnek czéllyát és modját meg fogja érteni.

Ez nem az, hogy a' Deák vagy Német nyelvet kiirtsuk; hogy nemzetek Vallások, Rendek között érzékenységet szerezzünk; vagy az Igazgatást és Ország Törvényit, szokását meg illessük: hanem a' Magyar Tollak igen munkások kezdvén lenni, ezek közül a' gyengék(ne)k az tiszta és szép irásra példát adjunk; munkásságok tárgyaira nézve pedig tágasabb és ártatlan mezőt mutassunk nékiek. Továbbá a' régiségeket egybe szedvén, a' Terméseket és ritkaságokat egybe gyüjtvén, a' munkás igyekezetek(ne)k ujjabb szebb példáit megesmérvén, 's közönségessé tévén: ezek által anyai nyelvünket azokkal kik azt esmérik meg békéltessük; az idegenek elött pedig betsületet szerezzünk és világot adjunk néki.

[3] Jakab Elek: *Aranka György és az erdélyi nyelvmívelő és kéziratkiadó Társaság.* Kny. a Figyelő 1884-i évfolyamából, 37.

[4] Jakab, *i. m. 52.*, 1804 dec. 6 i keltezéssel; Aranka tehát nem is két hónappal megirásuk után küldte el e verseit Millernek.

[5] Cserey Farkas szintén „hasznavehető munkás tag"-ja a Társaságnak a szépliteraturában. Vö. Jakab, *i. m.* 12, 36 és Szinnyei, *Magyar Irók* II, 288—89.

Erre nézve bátorkodik a' Társaság a' Tek. Uratis atyafiságosan kérni: hogy a' Ns Bihar Vármegyében lévö Természet ajándékairol, a' Mesterségek rendibenn lévö Igyekezetekröl, Találmányokrol, minémüek a' Kigyo ellen valo por, és az Anglus Börnek készitéseis; nem külömben a' jo hasznos emberekröl, 's azokrol a'kik ennek a' Társaságnak Tudományokkal, vagy ajánlásokkal segitséggel lehetnének, a' Társaságot tudositani, avagy csak részenként ne sajnállya. Méltoztassék pedig maga tulajdon Életének folyását is meg irni és a' Társaságnak bé küldeni. Becses válaszát, és részenként mindezekröl Tudositásait a' Tek. Urnak a' Társaság atyafiságos Bizodalommal el várja. MVásárhely a' Társaság Gyüléséböl Boldog Aszszony Havának 20 dikán 1798

Aranka György
Rendes Titoknok.

(Commercium litterarium, II. 18. iv.)

2.

MVásárhely 4 Sept. 1804.

Nagy Érdemü Tudos Bibliothekarius Ur,

Drága Jo Uram!

Tegnap vala az az örömöm hogy Krasznárol rég nemlátott Barátomat Cserei Farkas Urat láthassam. Panaszla ellenem az az Ur a' Tek. Ur Személlyébe: hogy Levele által megtalálván engemet, a' többi közt némelly Erdélyi Titulare Calendáriumok aránti válaszomat nem vehette volna. Az ö Panaszszát csudálkozással vettem: azt pedig hogy a' Tek. Ur hozzám eresztett becses Irásának vételétöl; és egyszersmind attol az alkalmatosságtol megfosztattam, hogy annak Nemes Haza Bibliothekája(nak), mint még eleintenn szerencsém volt, mostis szolgálhassak, megfosztattam: igen nagy kedvetlenséggel és bánattal. Én a' Tek Ur parancsolattyát bizonyosan nem vettem. Nemcsak válaszoltam volna a' Tek. Urhoz valo tiszteletböl; hanem ahoz a' nagy Igyekezethez 's annak nagy Méltoságu Szerzöjéhez valo Buzgoságbol tellyesitettem volnais mindent, a'mi tehetségemben áll. Ezenn készségemet mostis örömmel jelentem. Az én kicsiny Gyüjteményetskémbenn csak ezek vagynak de Annis [1767],* 1768, 1770, 1782, (közbeirva: 1785, 778), [1787], 1789, [1794], 1796, 1800. Ha mellyikezek közül szolgálattyára lehet a' Nemes Bibliothekának, vagyha mindis, meltoztassék a' Tek. Ur iránta velem parancsolni. Ha hamar válaszszát veszem, és valaki innen a' Debreczeni Öszi vásárra menne, Debreceni Patikarus Ördög Ur kezébe fogom küldeni. Ha másokra leszen szükség, azok(na)k megszerzésekbeis igen örömest szolgálok; de arra idö kell. Ezenn kivül

Ö Exc(el)l(enciá)ja tavaj engemis a' maga kegyességének tárgyai között, arra méltoztatván, és azon Nagyságos Bibliothekának Indexeik 3 elsö darabjait, u. m. a' két elsöt Betü szerént, az harmadik (!) a' Tudo-

* A [ ]-be tett évszámokat utólag törölte Aranka.

mányok szerént megküldvén; nem csak kötelesnek tartom magamat annak öregbitésére, hanem elszánt czélomis.

Bátorkodom a' Tek. Ur Baráttságához is folyamodni. Pesti Könyv Árrus Kis István ajánlván nekem szolgálattyát, a' tavaszi Debreczeni vásárkor küldöttem kezébe egy darab kéz Irást, magam munkámat, hogy nyomtattassa ki.[6] Es azoltától fogva semmi tudosítását annak a' becsületes ember(ne)k nem vehetem. Most irtam neki iránta, 's meg irván hogy kértem aránta a' Tekintetes Urat, kértem hogy tudositson rola: külömbenn pedig, ha az Irás ki adása, nyomtattatása aránt akár mi legkissebb nehézség adta volna elé magát; vagy ha az ö Sajtoja derekasabb dologtol ellévén foglalva, a' miatt kiadásának késedelmezni kénék; tehát ada által a' Tek. Urnak. Ha a' dolog ugy esnék, kérem a' Tek. Urat, ne sajnálja megnézni aztaz Irást; és ha méltonak itéli a' kiadásra, censurára bocsátván, akár ott egy jo becsületes könyv nyomtatoval ki nyomtattatni; akár Váradra Prof. Tertina Ur kezébe küldeni, hogy ott adassa ki.[7] Már több apro Munkáimis készülgetnek utánna: Philosophicumok, Historicumok, Diplomaticumok. Csak az Isten életet adjon.

A' Tudos Kováchich Urral reménlem gyakronn találkozik a' Tekintetes Ur, bátorkodom kérni a' Tek. Urat: Tiszteletem 's Baráttságom ajánlása mellett méltoztassék meg mondani: Hogy a' Nunciumot a' nékemszolo levéllel vettem.[8] Bennem ha Isten éltet nem leszsz fogyatkozás. A' Nunciumok darabjait magam költségemenn mind bé köttettem, és Sz Márton Napkor bé gyülvén az Uraságok (mert itt addig széna van, 's Uraság nincsen), igyekezem hathatos ajánlás mellett ki osztani. De szeretném tudni, hogy Erdélybenn hány felé 's kik(ne)k ajánltatott, hogy azt a' kevés 15 exemplárt el ne fecsérellyem, hanem haszonra fordíthassam. Talám nem ártana több exemplártis küldeni kezembe; mert én megkülömböztetett szivességgel akarok abbann a' szép Igyekezetbenn segittséggel lenni. Engedelmet kérek, hogy a' Tek Urat illy hoszszason terhelem: a' Tek. Ur maga szép esméretes Erdeme, 's az én abban, 's Jo szivébenn valo bizodalmom az oka. Es Uri Baráttságába ajánlott, különös Tisztelettel vagyok

A' Tekintetes Urnak

alázatos szolgája

(Comm. litt. III. k. 149—50. ív.) Aranka György.

[6] Bizonyára az *Apró munkájiról* van szó (Megj. Marosvásárhelyt, 1805.).

[7] Tertina Mihály (1750—1808), a költészet tanára Nagyváradon, maga is költő. Vö. Szinnyei, *Magyar Irók* XII, 43—47. Szintén szerepel „A Nyelvmivelö Társaság hasznavehető munkás tagjai neveiknek lajstromá"-ban, Jakab, *i. m.* 36.

[8] Kovachich Márton György szóbanforgó munkája: *Nuncium ad excelsos regni Hungariaea proceres et universos patriae cives de collectionibus, et lucubrationibus literariis quibus sinceram rerum hungaricarum notitiam e suo instituto diplomatico-iuridico-historico in lucem promere conatur.* Budae, 1804. Vö. Szinnyei *i. m.* VI, 1173. — Kovachich szintén „hasznavehető munkás tag" volt „a történetre és diplomatikára", Jakab, *i. h.*

3.

MVásárhely 23 Jan. 1805.

Tekintetes Tudos Ur,

Nagy Erdemü Jo Uram, Barátom!

A' bé állott ujj Esztendöt igen szivesen idvezlem, és szerencséltetem. A' Titulárékrol illö rendelést tettem; reménségem vagyon, hogy megkapom öket, és az innen tavaszszal Bécsbe menö kereskedöktöl megküldvén, udvarolhatok vélek. Amint a' Bibliotheka Cathalogussából látom, a' N. Groff Lázár János Munkáji közül hibáznak azok a' Deák Versek, mellyeket Mostoha Attya Ur Köleséri Halálára irt volt.[9] Nyomtatásbann vagynak; ha a' Supplementumok között nincsenek, ezekkelis udvarolok. Most egy pár versel (!) szolgálok a' Tek. Urnak. A' Vers irás nálam az egészség(ne)k Barometruma: azért meg becsüllöm; 's abbol a' tekintetböl bátorkodom a' Tek. Urnakis udvarolni vélek; igen alázatos Tisztelettel lévén

A' Tekéntetes Urnak

alázatos szolgája
Aranka György.

EGY NEVETLENNEK

Ki hinné, ha nem probálta,
Mint sebess szél, olly hirtelen
A' szép tüz hogy meggyullyon?
's Mint Szikra a' pozdorjábann
Egy látásra dördulellen (!)
Tellyes lángba borullyon.

Egy kis tolvaj tüz én velem
Némelly boldog oráimban
Csak minap ezt mivelé;
Es ártatlan tiszteletem
Bennem, 's lantom hurjaibann
Magosb hangra emelé.

Nem is tudom hogy mi bajom?
Egymásra csak tapasztalom
Nyughatatlan voltomat.

Ha mosolyog, mosolyodom;
Kedve komor, komorodom;
Es ha nevet: nevetek.
Ha mozdul, énis mozdulok;
Mikor készül, már indulok:
Helyembe nem ülhetek.

Jádszi elmém ha mit gondol,
Ö egyedül a'kit rajzol
Ki rugoját ebreszti.
Mi Buda? mert az okosság
Csak vendég. Maradandoság
Nincs benne. Jött és mulo.

[9] A *Florinda* szerzőjének ez első megjelent munkája: *Lessus funeralis in tristi obitu ilustr. dni Samuelis Köleséri de Keres-Eer, anno 1732 die 24. Decembris denati, et ejusdem mensis die penultima in templo Cibinensium tumulati.* Hely n. — Ifj. Köleséri Sámuel (1663—1732) bölcseleti, teológiai és orvosdoktor, az erdélyi főkormányszék tanácsosa. Vö. Szinnyei *i. m.* VII, 28—33 és 908—12.

Ha hozzája közél ülök:
Tüzeitöl felhevülök,
Ujjulásom keresem.
Ha töle estem meszszebbre:
Oldalához közelebbre,
Hogy juthassak, — azt lesem.

Vér verése volt kezdetem,
Megszünése leszsz végzetem
Csak egyedül ez Valo.
's A legfőbb Jo ez Valoba,
Nála nélkül hogy valoba
Sem élek, sem élhetek.

ROSINAK

Volna Rosi! ha száz Szemem
Azt Rolad le nem venni;
Volna ha megannyi Nyelvem,
Azzal Téged tisztelni;
Es ha volna ezer Szivem,
Mind Tenéked szentelni:
Meg nem szünhetném soha,
Megsemis szünöm soha!

(Comm. litt. IV. k., 102—3. iv.)

4.

Tekintetes Tudos Hazafi,

Drága Jo Uram Barátom!

Az Nemes Hazai és Nemzeti Bibliothekába igért Titulárékat ezennel egybecsületes Bécsbe menő kereskedötöl küldöm. Ugyhagytam, hogy a' Kis István Ur Bibliothékájába v. könyv árrus Boltyába tétessenek le. A' Darabok 1768, 1770,, 1782, 1789, 1794, 1796, és 1800-dik esztendökbenn költek. Ha mellyek még hibáznak; ugy azokkal a' könyvekkelis, mellyek még megnincsenek, ha a' Supplementumokat vehetem, örömmel igyekezem szolgálni. Ajánlom magamat a' Tek. Ur drága Barátságába, és különös nagy Tisztelettel vagyok

A' Tekéntetes Urnak

alázatos szolgája
Aranka György.

MVásárhely 11dik Apr. 1805.

(Comm. litt. IV. k, 139. iv.)

Közli: **May István.**

A Természettudományi Szakosztály Közleményei
Szerkeszti: Balogh Ernő.

Kolozsvár környékének mocsárvilága.

Közelebbről bemutattam a Kolozsvári Szénafüvek suvadásos területeit és a suvadások folytán létrejött, felette változatos tavakat és mocsarakat.[1] Ezek a vízrajzi képződmények azonban csak igen kis részét képezik annak a sajátságos láp-, mocsár- és tó-rendszernek, amely Kolozsvár környékén kifejlődött.

Annak a munkának során, amelyet Kolozsvár flórájának kutatása és megírása céljából végeztem, lényeges és kiemelkedő fejezetét képezi ez a vízrendszer és pedig úgy morfologiai, valamint florisztikai és növényföldrajzi szempontból. A „Földrajzi Közlemények"-ben megjelent leírások kiegészítéseképpen adom most közre a Kolozsvár környéki vízrendszereket, melyek a határt járóknak tájképileg is különleges jelenségül szolgálnak.

Valamikor sokkal több tó és mocsár lehetett Kolozsvár környékén, mint ma. Akkoriban halgazdasági szempontból egyenesen kultiválták a tavakat. A régi tavak nyoma tóhelyekben, völgyelzáró töltésekben ma is látható. Ilyen völgyelzáró töltéseket látunk pl. a Túri patak völgyében, az apahidai Büdöstó kijáratánál stb.

Tavainkat feloszthatjuk síksági és hegyi tavakra. Előbbiek legnagyobbrészt sós tavak. A hegyi tavak közül azok, melyek a felső mediterrán sós anyag rétegein nyugosznak, szintén sósak, ellenben a szarmát emelet feleki rétegein lévők édes vizűek. A hegyi tavak általában suvadások útján keletkezett teknőkben találhatók. Sokkal gyérebben jelennek meg a forrásmocsarak, amelyek a hegyoldalon kibugyogyanó forrásból, — legtöbbször ferde felületen — tartják fenn magukat.

A suvadások igen jellegzetes tüneményei Mezőségünk vidékeinek. Hozzátartoznak azokhoz a nivelláló tényezőkhöz, melyek a hegyeket letompítani és elpusztítani igyekeznek. Vannak hirtelenül és elszigetelten megjelenő suvadások, amidőn a meredek oldal kisebb-nagyobb területén lecsúszik a víztől átázott feltalaj s azután végleg megállapodik. Az ilyen csúszások csak helyi felületi zavart vagy egyenetlenséget okoznak. Valódi suvadások azok, amelyek évezredek óta, lassú ütemben szakadatlanul képződnek. Ezeknél a hegynek jelentékeny mély része kerül mozgásba s a mozgó tömeg alapja mélyen van. Az ilyen lassú suvadások azok, amelyek az új, sokszor különös megjelenésű fel-

[1] Vö. Földrajzi Közlemények 1941: 40—52.

színi alakulatokat, az ú. n. koporsókat vagy hupákat alkotják. Ezek között keletkeznek a medencék és teknők állandó tavakkal.

Ismertetésünket két részre osztjuk. Előbb tárgyaljuk a síksági, azután a hegyi tavakat és a velök kapcsolatos suvadásokat.

1.

Kolozsvár környéki síksági tavak és mocsarak.

A síksági tavak a völgyek fenekén foglalnak helyet. Voltaképpen hasonlók az ú. n. mezőségi tavakhoz, melyek elég nagy számban és meglehetős terjedelemmel fordulnak elő Erdély mezőségi medencéjében. Vizük összegyűlését lehetővé teszi az illető völgyfenék teknősödése, továbbá a völgy csekély lejtése. Ha csak az utóbbi eset áll fenn, akkor főleg mocsarak és láp-rétek keletkeznek. Mind a mocsarak, mind a tavak lassan feltöltődnek és eltűnnek, számosnak a helyén immár mezofil rétek keletkeztek. Régebben tehát a völgyek sokkal mocsarasabbak voltak, vagy még régebben kisebb nagyobb állandó tavak voltak a mostani mocsaras helyeken. A síksági tavak vize többékevésbbé sós. A sótartalom a völgyfenék talajában lévő só kioldása útján jut a tóba, vagy pedig a sós agyagú hegyoldalak folytonos mosása útján érkezik a sótartalom a völgybe. Az utóbbi esetre éppen a koporsók közötti tavak szolgálnak kitűnő példával; a völgyek só-tartalmát pedig igazolják az ú. n. sós területek, amelyeken még ha nem áll is víz, a sótartalom felületi kikristályosodás (sókivirágzás) útján jut napfényre. A sós területeken rendesen kondenzált só-tartalmú kutak is vannak, amelyeket a lakosság só helyett használ. A síksági tavak között is vannak tehát alig sós, sós és erősen sós tavak.

Az alig sós tavak között említjük elsősorban a Diósi és Kajántói tavakat. A Kajántói völgy közvetlen Kajántó község felett, mintegy 3,5 km hosszúságban erősen mocsaras, néhol nyilt tükrű tavakat is alkot. Régebben bővebb vizű lehetett a völgy. Igy ma már nincsenek meg azok a tavacskák, amelyek a részletes térképen az út kanyarulatában a 476 m-es pontnál láthatók.

A Diósi tó. 480 m magasban fekszik az út közelében, ott, ahol ez emelkedni kezd Diós felé. Kiterjedését több mint 200×200 m nagyságúnak becsülöm, köröskörül öt völgykatlanka gyarapítja vizét. Középső részén n á d a s, e körül g y é k é n y e s, a külső zóna, hatalmas z s u r l ó és s á s vegetációval, ez lassankint átmegy a többé-kevésbbé nedves, de járható rétekbe. Ez a sajátságos növényzeti folt a hegyoldalak szántóföldei közepette a távoli hegygerincekről is feltűnő. A tó tulajdonjogilag a diósiak és a bodonkútiak között oszlik meg s ezen községbeli románok „Tăul după deal"-nak hívják.

Köröskörül 5—10 m szélességben kaszálják. Bennebb találunk 100%-ban fedő *Equisetum fluviatile* f. *limosum*-os külső övet, amelyben 50—100 cm mély a víz. Ez a zóna rendkívül süllyedős, úgy hogy

a növények gyökerei tartják fenn az embert. Ha azonban nem elég sűrű gyökérzetre lépünk, lennebb süllyedünk. Ahol pedig egyszer már jártunk, nem igen lehet többé menni, mert a megbontott gyökerek már nem tarthatnak fenn. Rendkívül nehéz és fárasztó a továbbhatolás a tó belsőbb részeibe, főleg azért, mert alig lehet a lábat kihúzni a fenéki szövevényből. A tó más veszélyt is rejt magában. Minden lépésnél nagyon sok mocsárgáz szabadul fel, melynek szaga erősen érzik. Várni kell tehát, amíg a gáz bugyborékolása megszűnik, a levegőben szétoszlik, ha le akarunk hajolni.

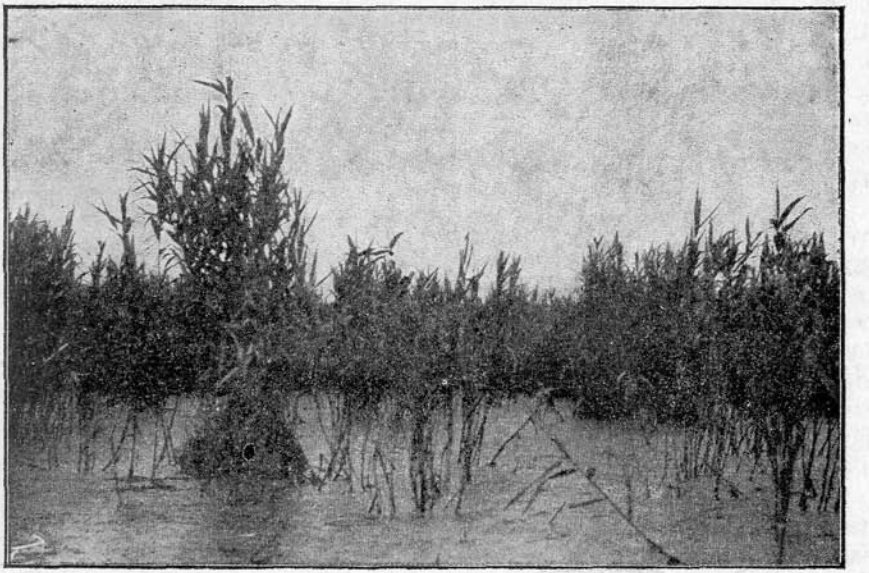

1. ábra. A kajántói tó nádasának belseje. A tó felszíne homályos, mert úszó növényekkel van ellepve.

Az *Equisetum* zónában kevés egyéb növény található, így: *Iris pseudacorus, Oenanthe aquatica, Butomus umbellatus, Carex riparia, Lycopus europaeus.* Mindenütt szétszórva *Glyceria aquatica*, de néhol foltonkint is épp úgy, mint *Typha latifolia* is. Aránylag kevés, de mintegy 3 m magas a *Schoenoplectus lacustris*. A ritkább növényekhez tartoznak a *Polygonum amphibium* f. *terrestre, Alisma plantago, Carex vesicaria* és *Roripa silvestris*. A középen levő nádashoz és *Typha* tömegekhez csónak nélkül nem lehet jutni. A sűrű növényzet között a víz színén gazdag pleuston úszik és pedig *Lemna minor, L. trisulca*, kevés *Utricularia Bremii* és *Riccia fluitans* májmoha, érdekes gömb alakú úszó csoportokban. Egyéb virág a tóban nem igen észlelhető.

Kajántói tó (1., 2. kép). Közvetlen a község ÉNy-i szélén kezdődik kb. 472 m magasságban. A tulajdonképpeni tó-területet a hatalmas

nádas miatt nem lehet szemlélni. Ez a nádas a völgyben messze felhúzódik. Ha a falu mellett csónakkal megyünk be a belsejébe, minden egyhangúság mellett is mutat némi érdekességet. Belsejében nagyobb víztisztások vannak, melyek a csónakázás okozta folyosókkal vannak összekötve. (1., 2. kép.) A nyilt tó-felületek minden része vastagon van ellepve *Lemna minor*-ral, közte kevés *L. triscula* is. Ezek között gyakran bukkannak fel az *Utricularia Bremii* úszó levelei és szárai. A tó meglehetős mély, 1.5 m-nél a legtöbb helyen mélyebb.

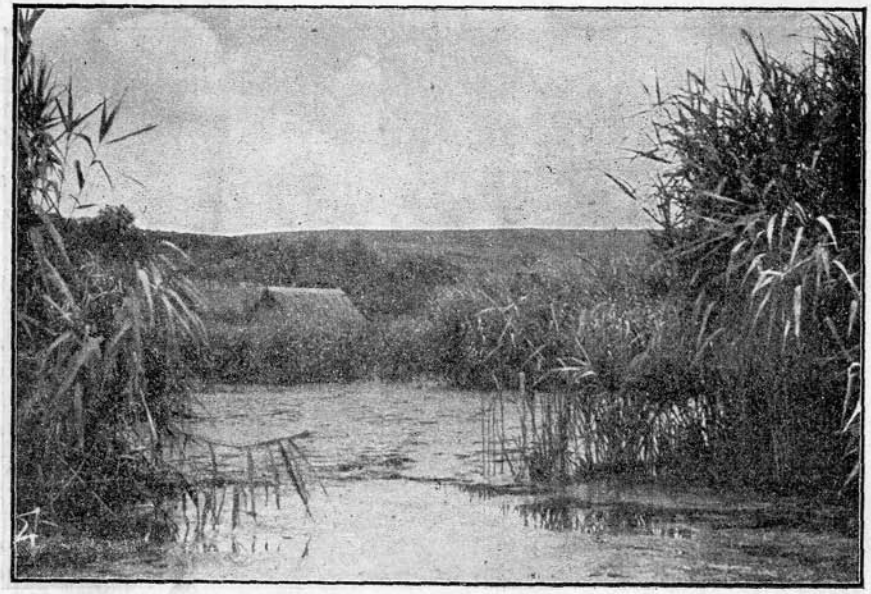

2. ábra. A kajántói tó nádasának belseje. Kevés helyütt van tiszta víztükör az úszó vízi növények miatt.

Általában tiszta nádas borítja, csak kevés *Typha angustifolia*-t látni. (1. kép.) Érdekes, hogy néhol a nádgyökerek fonata magasra kinyúlik a víz fölé. A kisebb-nagyobb nád szigetek a vizen úsznak, húzhatók, forgathatók, s a szél minden irányban költözteti őket. Néhol a nádsziget annyira megerősödött és megrögződött, hogy ki is lehet rá szállani. A nád között kevés *Glyceria aquatica*, *Lycopus europaeus*, *Epilobium* sp., *Carex acutiformis*, *Galium uliginosum*, *Ranunculus sceleratus* és *Oenanthe aquatica* is előfordul. A nádasok szélén a part mellett *Glyceria aquatica* mezők vannak, a parton pedig bőven *Rumex crispus* és *R. conglomeratus*.

A Diósi és Kajántói tavak közti völgyfenék. A Diósi tótól lefelé mintegy 1.5 km-en mérsékelten nedves kaszálók vannak, de onnan kezdve Kajántó felé fokozatosan mocsarassá válik a völgy. Kezdetben nagy kiterjedésű magas Caricetum-hoz érünk. Ezt csakhamar

Salix-okkal sűrűn kevert nádasok váltják fel. Az érdekes nádasban *Salix triandra, S. viminalis, S. purpurea, S. cinerea* és *S. alba* fajokat állapíthatunk meg. Egyéb növények még a *Galega officinalis, Epilobium hirsutum, Lythrum salicaria, Mentha silvestris, Galium uliginosum, Lycopus europaeus* és *Rumex crispus*. A falu felé a vízmennyiség szaporodik s mindinkább tiszta nádasok veszik át az uralmat. Itt-ott nagyobb terjedelmű *Trifolium hybridum* és *Equisetum fluviatile* mezőkkel szegélyezve, amelyekből ritkásan állanak ki a magas *Baldingera arundinacea, Melilotus officinalis* és egy-egy *Butomus umbellatus*.

Szamos-morotvák Kolozsvár és Gyalu között. A Szamos legfrissebb alluviumában, nagy kanyargásokkal halad lefelé. Régebbi elhagyott ágyaiban több helyütt visszamaradt állóvizet találunk, ahol jellemző vízi növényzet fejlődik. A Szamosnak ez a szakasza nincs is eléggé átkutatva. Nevezetes mocsaras árkokat találunk a Hajtásvölgy vonalától fölfelé; Gyalu és a Szamos lónai hídja között egy igen tiszta vízű árok van, melyben *Potamogeton natans* és egyéb vízi növények díszlenek.

A Szentgyörgyhegy alatti tavak (11. kép, 1. sz.). Ezek a tavak a szentgyörgyhegyi gyümölcsösök végével szemben, a Szamos nagy kanyarulatának Ny-i oldalánál vannak Szamosfalva közelében. A hozzá való jutás legcélszerűbben így történik: az autóbusz „Irisz" melletti végállomásától a Szentgyörgyhegy alatti úton 2.5 km-t megyünk előre, amidőn útunkra merőlegesen álló száraz árokhoz, illetőleg töltéshez jutunk. E töltés mentén hatolunk a szántóföldek közé. Nemsokára egy mezei út keresztezésénél vízzel telt kubikot találunk. Ha az árok mentén tovább haladunk, ez mind nedvesebb lesz, majd hirtelen balra kanyarodás után a szóban lévő tóhoz vezet.

Az út és az árok keresztezésénél lévő kubik 6×8 m nagyságú, állandó vize teljesen el van borítva *Lemna minorral*. Mesterséges gödör ez, melynek vizét az árok is táplálja. De alig lehet elgondolni, miért ásták e kubikot? A kubik Ny-i szélén 1939-ben hatalmas bozótot alkotott a 2 m-re növő *Atriplex nitens*, melynek szélén lévő tagjai a vízbe is lehajlanak. A tócsa szélén *Bolboschoenus maritimus, Phragmites, Galega officinalis, Plantago Cornuti, Agrostis alba, Calystegia sepium, Polygonum lapathifolia, Cirsium lanceolatum, Potentilla anserina* és *reptans, Althaea officinalis, Dipsacus laciniatus* és igen nagy pázsitú *Festuca arundinacea* díszlett.

A kubiktól tovább vezető árok száraz, de lassankint mélyül és nedvesedik. Szélein hatalmas *Atriplex oblongifolium* és *A. nitens*, benne sok *Pulicaria dysenterica, Typha angustifolia, Schoenoplectus Tabernaemontani, Festuca arundinacea, Phragmites, Lycopus europaeus, Cirsium canum, Epilobium hirsutum, Lythrum salicaria* s rengeteg *Artemisia absinthium* a töltésen.

A Szentgyörgyhegy alatti nagy tó (11. kép, 1. sz.). Az említett árok belevezet a tóba, mely kb. 80 m hosszú és 30 m széles nádassal van körülvéve. A végén lévő nádasnál nem szakad meg, hanem folytatódik még vagy 20 m-t. Az első résznek vize elég tiszta, de az utóbbi 20 m-é

veres színű s nádrizomák a víz színén keresztül-kasul növik. Feneke az egész tó-rendszernek *Myriophyllum spicatum*-al van sűrűn kibélelve, melyek közül csak kevés virágzik. Itt-ott *Schoenoplectus Tabernaemontani* csomók, a veres vizű rész végén pedig *Typha angustifolia* csoport van. A tavat 1.5 m magas mart szegélyezi, vize sós, miután sós növények telepednek meg a szélén, így *Triglochin maritimum, Puccinelia limosa. Aster tripolium, Bolboschoenus maritimus, Plantago Cornuti, Atriplex hastatum, A. litoralis.* A tótól délre nehány m-re van még egy hosszú betüremlés, melynek belső végén szintén van egy 20 m hosszú *Myriophyllum-os* tó. A két tavat keskeny platónyelv választja el. Kisebb betüremlése még tovább is van. E betüremlés eredetét illetőleg azt gondolhatjuk, hogy a Szamos mosta ki. A kisebbik betüremlés tavát köves dombocskák zárják el; ebből feltehető, hogy hajdan itt kavicsbánya lehetett. Kavicsréteget valóban találunk is. Kelet felé nagy, füves, legelt ártér van. Az itteni növényekből csupán az emelendő ki, hogy a kisebb tó martján az *Alnus glutinosa* és *incana* egymás mellett nőtt.

Hadak útja-tócsoport (6., 10. és 11. kép, 2. sz.). Bármily egyhangúnak is lássék ez a terület, egyike a legérdekesebb kolozsvári felszíni alakulatoknak. Az itteni formák szemlélete szemünk elé varázsolja a diluviumi vizek szeszélyes csapongását, amely itt fennsík-szigeteket vagy félszigeteket alakított. A szóban levő mocsarak u. i. a körül a fennsíksziget körül keletkeztek, amelyen a „Hadak útja" Kolozsvár és Szamosfalva között áthalad. Ami a legfeltűnőbb, tavak nemcsak a fennsík kerülete mentén helyezkednek el, hanem annak belsejében is. Miként a mellékelt térkép szemlélteti, a fennsík közepe táján, annak hossztengelyével párhuzamosan zárt, dolinaszerű mélyedés van, hasonlatosan azokhoz a mélyületekhez, amelyeket karsztos vidékeken szoktunk látni. Ebből a mélyületből tehát nincs kifolyás s ezért itt már réges-régen hatalmas tó keletkezett. Hogyan állhatott elő ez a zárt mélyedés? Természetesen a karsztos jelenségekhez nincsen semmi köze. Igen valószínű, hogy a Hadak útja-fennsík hosszában keskeny völgyeléssel volt átvágva. Ennek a völgyelésnek a végeit torlaszolták és zárták el a diluviális áradmányok, megalkotva a mai mélyedést. A Hadak útja tócsoportjának 3 taváról kell külön megemlékeznünk. 1. Város tója. 2. Utcaközi mocsár, 3. Fennsíki mocsár.

1. Város tója. (11. kép 2. sz.) 330 m magasan fekszik Kolozsvár keleti vége közelében, annak a szigetszerű fennsíknak déli szélén, amelyen a Kolozsvár—Szamosfalva közötti műút, a „Hadak útja" áthalad. Nehány évtized előtt egészen puszta volt e vidék, ma azonban nemcsak az országút mentén, hanem a fennsík déli szélén is a lakóházak egész sora épült. Utóbb egy darabig szemét-lerakodó volt a tó széle; ennek nyomai ma is láthatók. A város szemetét ma a tó déli szélein rakják le s igyekeznek betölteni a medencét. A Város tója völgyelésének vizét egy csatorna a Békáspatakba vezeti le.

A Város tója két, egymástól kb. 500 m-re lévő tóból áll, melyek a Bivalyrét fennsíkja és a Hadak útja fennsík közötti lapos völgyelésben vannak. A két tó között mezei út vág át. A tavak, a völgyelésnek a fenn-

sík szélén lévő legmélyebb részén vannak s innen dél felé a talaj egyenletesen emelkedvén, mezofil rétekbe mennek át. Az alábbiakban a nagyobb nyugati tavat fogjuk ismertetni.

Noha a Város tója déli szélét a legelésző marha rongálja, s lecsapolásnak is ki van téve, mégis víztükre az 1939-iki száraz nyár után is jelentékenyebb volt, mint aminőnek a részletes térkép feltünteti. A Ny-i tó kb. 40 m széles és mintegy 300 m hosszú, kifliszerűen görbült (11. ábra, 2. sz.). Északi szélén meredek plató szegélyezi, déli széle átmeneti

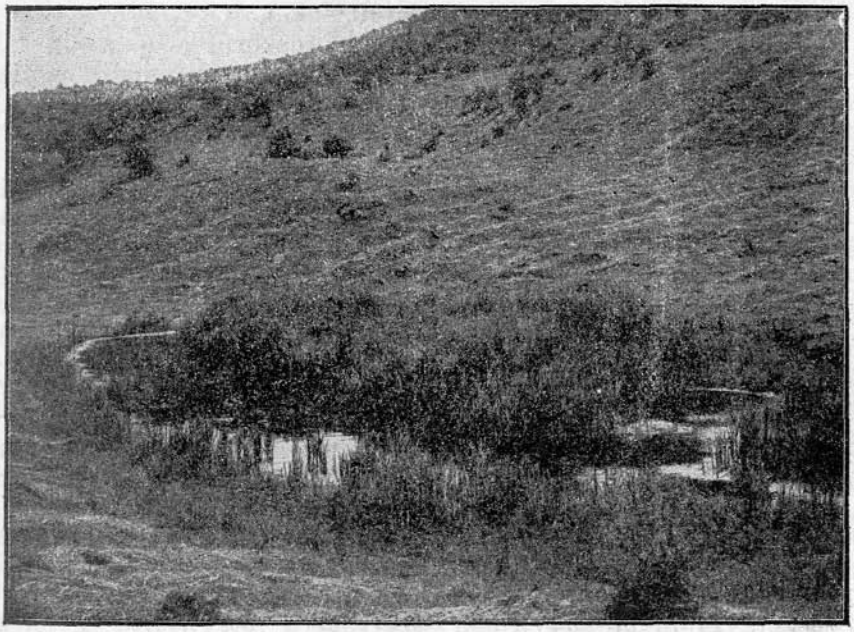

3. ábra. A Kisbotyila tó és környéke.

övvel szegélyezve, tele sós és Graminea vízi növényekkel, melyeket legelnek. Közvetlen közelében nincsenek épületek. A másik, a keleti tó hasonló fekvésű, de ott a plató szélén sűrű házsor húzódik végig. A tóban 2 nagy, kb. 40 m hosszú víztükör van. E tükör nyugati végénél *Typha latifolia* csoportok, egyebütt sűrű nádas. A plató felöli tószélen sűrű *Cheratophyllum submersum* vegetáció van *Lemna minor* és *L. trisulcata*-val. A parton köröskörül *Puccinia distans* alkot gyepeket, szétszórtan pedig *Chenopodium crassifolium*, *C. glaucum* és *C. polyspermum*, *Atriplex hastatum* fordul elő. Egyéb vízi növényként feljegyezzük: *Triglochin maritimum*, *Bidens tripartitus*, *Juncus compressus*, *Galega officinalis*, *Festuca arundinacea*, *Scheonoplectus Tabernaemontani*, *Lycopus europaeus*, *Mentha aquatica*, *Oenanthe aquatica*, *Carex vulpina* stb. Borbás Vince itt a nevezetes *Peucedanum*

palustre-t is találta, de ezt én nem tudtam fellelni, Landoz pedig *Cladium mariscus*-t közölt innen.

2. Utcaközi mocsár. Jelentékeny mocsár, melyet a város terjedése útján úgyszólván bekerített. Mindjárt a Hadak útja kezdeténél található; vize a Város tója mellett vezetődik le. Víztükre és buja növényzete van. A növényzet főleg *Schoenoplectus, Butomus, Bolboschoenus, Glyceria aquatica* és *Bidens tripartitus*-ból áll. Köröskörül házak veszik körül, ezért szemetessé válik; legelésző marhák sokat gázolnak benne, s így növénytani szempontból nem vonzó.

3. Fennsíki mocsár (6. és 10. kép.). Kb. 700 m hosszú, az említett dolinaszerű zárt mélyedésben. Köröskörül elég sűrűn lakott utcák keletkeztek. Mindazonáltal ruderálizálódása minimális, egyike a legüdébb növényzetű mocsaraknak. Helyén valamikor tó lehetett, de eltőzegesedett. Csákányom méteres nyelét könnyen belenyomhattam, tehát bizonyára vastag rétiláp tőzege van. Nyugati végét kevés víz borítja és itt kaszálják, de kelet felé mind több a víz; a vízréteg általában 10—30 cm mély. Vize kelet felé mélyül, keleti végén nagyobb terjedelmű víztükör található; ebben nyáron fürödni szoktak. Közepén árok fut végig s itt is mélyebb a víz. Ahol nincs víztükör, ott 95—100%-ban fedi a talajt az embernagasságú növényzet. Uralkodó növényzete Phragmitetum és főleg Cladietum; ez utóbbi Kolozsvár vidékén sehol sincs ily nagy tömegben. Az egész nagy terület unalmas egyhangúsággal ezzel a növényzettel van fedve. Mindkét növényszövetkezet tisztán borít nagy felületeket, de itt-ott elegyesen is. A víztükrösebb helyeken megritkulhat mindkét szövetkezet s ott *Pinguicula vulgaris*-sal díszített *Chara*-mezők lépnek fel. Minden más növény csak kis mértékben elegyedik. A másfél méteres Cladietumba *Triglochin maritimum, Mentha aquatica, Juncus articulatus, Lythrum salicaria* és *Schoenoplectus Tabernaemontani* elegyedhetik. A nádasban vagy a kaszált helyeken *Aster tripolium, Senecio erraticus, Trifolium fragiferum, Plantago maritima, Scorzonera parviflora, Triglochin palustre, Leontodon autumnalis, Carex vulpina, Odontites serotina, Agrostis alba, Potentilla anserina, Alisma pl.-aquatica, Sparganium ramosum.* Az a benyomásom, hogy a Fennsíki mocsarat a botanikusok nem ismerték.

Szamosfalvi mocsaras rét 322 m (10. kép.). Ez az érdekes, részben tőzegsáros rét Szamosfalva és a vasútvonal között terül el, mintegy 322 m tengerszín feletti magasságban. Noha északi felében átfolyik rajta a Békáspatak, á rét nedvességét nem tudja levezetni. Újabban tőzegsáros iszapját gyógyászati célokra használják fel s kiépült ott a „Szamosfalvi fürdő". Nyugaton egy domb határolja; ez a Nagyszopor felől érkező hegylábak legutolsó nyulványa. A domb alján legmocsarasabb a hely, innen kelet felé fokozatosan megy át szárazabb füves legelőkbe. Flórája igen érdekes sós flóra. Az itt található növények koronája a *Glaux maritima*, mely Erdély legnagyobb ritkaságainak egyike. Különben bőven találunk itt *Plantago maritima, Triglochin maritimum, T. palustre, Schoenoplectus Tabernaemontani,* törpe *Phragmites, Aster*

tripolium, Scorzonera parviflora, Senecio erraticus, Statice Gmelini, Salicornia herbacea, Cladium mariscus stb.-t.

Hasonló mocsaras rétet találunk az Apahidai völgyben, ahol a fenti növényekhez még az *Agrostis alba, Puccinelia limosa* tömegei csatlakoznak; ezek sajátságos vörös, illetőleg lilás szőnyegeket alkotnak, sárga foltokkal a köztük virágzó *Agrostis*-ok miatt. Az utóbbi rét a hegy felé lassankint átmegy sivár, sós területbe. A végig folyó víz alig sós vizét itt *Entenomorpha intestinalis* lepi el.

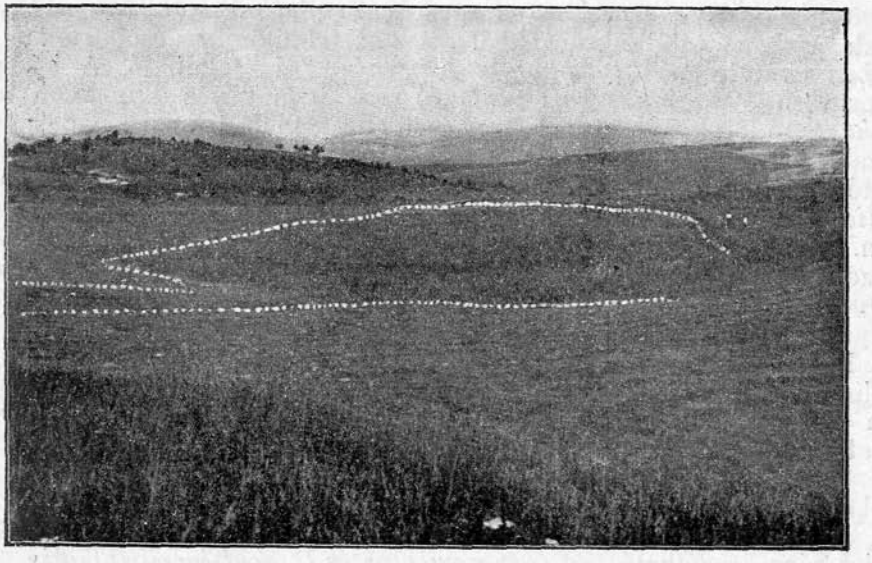

4. ábra. A magurai I. tó (szélei fehér pontokkal jelölve). Háttérben a kiirtott erdő némi maradványa.

Nem feledkezhetünk meg itt megemlékezni a vasúti kubikok mocsarairól, melyek Kolozsvár és Apahida között találhatók. Ezekben is sós talajt kedvelő növények telepedtek meg, s a nagy növényzetet nádasok és gyékényesek, valamint füzek képezik.

Dezméri tó. A Szamos völgyével ez a tó a Dezméri völgy közvetítésével áll összefüggésben. Széles völgyteknőben fekszik a község DK-i szélén, kb. 344 m tengerszín feletti magasságban. Jelentékeny tó, mely észak-déli irányban kb. 300 m hosszú, köröskörül hegylejtők övezik. ÉK felé történő lefolyása elég gyenge; ezért a tó nemcsak kialakulhatott, hanem fenn is maradhatott. Mindazonáltal a tó DNy-i felének vize a kevés csapadékú években eltűnik és a keresztül-kasul járkáló bivalycsorda mély lábnyomokat csinál a tó szivály iszapjában, és az össze-vissza sározott növényzetből csupán a *Triglochin maritimum* ismerhető fel. Ilyenkor a tó talaja a tó közepe felé mindinkább puhábbá, iszaposabbá válik s ezzel kapcsolatban a növényzet is mindinkább sér-

tetlenebb marad; az állatok nem merészkednek odáig, mert hasig besüllyednek s nem tudnak mozogni. Csakhamar megjelenik a víztükör is, mely pl. az 1939-iki szárazság ellenére sem tűnhetett el. A víz ilyenkor 5—15 cm mély, bent a nádasban ½ m is van. A víztükrös rész növényzete 1½ m magas. Bajos közte járkálni, mert elsüllyedünk, csupán a *Triglochin* zsombékokkal lehet szerencsénk, mert ez megbír, minden más növény velünk együtt sülyed. Sehol sem láttam ilyen hatalmas, méternél magasabb szárú *Triglochin* zsombékokat. A növényzet egyenletesen kevert s általában *Schoenoplectus Tabernaemontani, Bolboschoenus maritimus* és *Triglochin maritimum*-ból áll Csak ritkán találunk ezekből tiszta, elkülönült csoportokat. A vízben nemvirágzó *Myriophyllum spicatum?* is található. A középen tömegesen *Phragmites communis* és csak igen kevés *Typha angustifolia*. A tó lefolyási végénél nagy területet foglal el a sűrű nádas. Szárazabb helyeken augusztus elején kezd virágozni az *Aster tripolium*. A tó szélein és a marton *Atriplex hastatum, Plantago Cornuti*, kevés *Salicornia, Statici Gmelini, Suaeda maritima*, és *Artemisia salina* is van. A tó déli, délnyugati kissé magasabb szintű szélén kaszálható mezofil rét alakult ki. *Cirsium canum, Senecio erraticus, Ranunculus Steveni, Leontodon autumnalis, Lotus tenuissimus, Trifolium fragiferum* és *Plantago Cornuti* növényekkel a sarjúban.

Darvas tó vagy az Apahidai kerektó. Apahidától K-re 1 km-re szelid hegyi teknőben gabonaföldek közepette fekszik kb. 368 m magasan a tengerszín felett; vize nem Apahida felé a Szamosba, hanem keletre, a mezőségi patakokba folyik. Botanikai szempontból Péterfi Márton kutatásai tették nevezetessé, felfedezvén itt egy igen ritka májmohát, a *Moerckia flotowiana*-t.

A Darvas tó mintegy 200×300 m nagyságú, köröskörül 10—20 m széles zóna kaszálható; ezt *Carex vulpina* és *C. acutiformis* alkotja. Fás növény csak néhány bokor van, *Salix purpurea, triandra* és *cinerea*-ból. A lekaszált övön belül sűrű nádas, a közepen pedig a terület tulajdonosa szerint nyilt tó-tükör van. Behatolva, folytonosan mélyebbnek találjuk, s belseje felé már igen mély; az emberek szerint felnőtt ember is pusztult el már benne.

DK-i szélén a nád között *Typha angustifolia, Iris pseudacorus, Carex riparia* és *Glyceria aquatica* van. Ezeknek korhadó, víz alatti részein bőven él a szép zöldszínű, keztyüsen ágas *Chetophora endiviaefolia* nevű moszat. Van még benne *Lemna trisulca, Utricularia vulgaris, Ceratophyllum submersum, Solanum dulcamara, Galium palustre, Sparganium ramosum*. Egyéb helyein eltérő növényzet található. Igy 1923. június 15-én az ÉNy-i szélén süppedékes rengő talajt észleltem, amelyben 120 cm-es csákányom nyelét könnyűszerrel beszúrhattam. Sajátságos elhalt, turfás zsombék-dombokat láttam itt, melyekre rálépve laza turfává estek össze. Ilyen természetű turfát még az egyik Harmadvölgyi tóban találunk. A nádas e tájon tele van *Nephrodium thelypteris* páfránnyal, *Lemna minor* és *L. trisulca*-val, valmint a szép *Carex pseudocyperus*-sal.

Dugyue tó. A Darvas tótól ÉK-re 1 km-re található, melynek vize a Darvas tóéval egyesülve ugyancsak K-re folyik. Félakkora mint a Darvas tó, növényzete nagyon egyhangú. A nagyobb középső részt sűrű nádas fedi, ezt pedig *Glyceria aquatica* övezi. A tavat behatóbban nem vizsgáltam meg.

Sóspataki iszapmocsár. A Dezmér-Györgyfalva átlójában a Sós patak völgyének azon szakaszán, melyen a Cseresnyés hegy nyugati alja előtt a balparton, elég erős (5°) lejtő van, már messziről észreveszünk egy sötétkék foltot, kb. 360 m magasságban a tengerszín felett. Veszélyes iszapvulkánszerű sós, iszapos forrásmocsár ez, melybe be lehet süllyedni; ezért a falusiak nagy ágakat szúrnak bele, hogy ember, állat elkerülje. Ezen iszapmocsárban apró *Phragmites, Schoenoplectus Tabernaemontani* és *Triglochin palustris* honol, szélein pedig rengeteg *Scorzonera parviflora, Plantago Cornuti, Carex distans, Triglochin maritima.*

2.

Kolozsvár környéki hegyi tavak és mocsarak.

Amíg az eddig említett tavak 400 m-en alul voltak, az ezután felsorolandók általában 500—700 m-es tengerszín feletti magasságban találhatók s legtöbbször suvadásos hegyoldalokon keletkeztek. Lássuk őket sorra.

Pokolközi tavak (11. kép, 3. sz.). Ha a Tekintő-gerinc 550 m magas Pokolköz csúcsától alig ½ km-re a gerincen lévő akác-sort elhagyjuk, ferde irányban ÉNy-ra leszállva és egy kis temető mellett elhaladva, csakhamar a Pokolközi nagy tóhoz és koporsóhoz érünk. A tó kb. 40×80 m nagyságú és kb. 510 m magasságban fekszik. Növényzetét legegyszerűbben a mellékelt rajzból értjük meg; növény-világában a békalencse zöld, a víztükör kék színe az uralkodó. A tó partján a rajzon feltüntetteken kívül nő: *Ranunculus sceleratus*, 2-féle *Typha*, *Juncus glaucus, Catabrosa aquatica, Trifolium fragiferum, Agrostis alba, Plantago major, Carex vulpina, C. distans, C. hordeistichos, Heleocharis palustris.*

A tavat kenderáztató tónak használják. Egy ottani birtokos elmondása szerint a kendert a tó szélén teszik be és tovább taszítják; utána folyton új meg új kendert tesznek be, reájok földet, hogy bemerülve üsszék; oly sok kendert nyomnak bele, hogy a tó közepéig csupa kender lesz. Majd mikor a kendert megmossák és kihozzák, a rajta lévő föld a fenékre kerül. Ily módon lassankint feltöltődik a tó.

A Pokolközi nagy tónál kezdődő hosszú koporsó közepe táján egy csúnya nagy tó van szürke vízzel és teljesen növényzet nélkül. Péterfi István szerint a víz azért nem száll és tisztul meg, mert a földes anyagok kollodiális oldatban vannak. Az itteni esetben inkább a legelésző állatok fürdése okozza a zavarosságot. Nehány száz lépésnyire a piszkos tótól egy kisebb kerek tó található, ez már egyenlete-

sen van benőve zöld növényekkel. A hosszú koporsó végénél az átvágás alatt egy harmadik tó található piszkos vízzel és szálas növényzettel. A növény *Heleocharis palustris* és nehány *Alisma plantago-aquatica*.

A Pokolközi tavakkal kapcsolatban meg kell emlékeznünk azokról a suvadásokról, melyek ezen a tájon vannak. A városhoz legközelebb vannak a **Gellahegyi koporsók,** ezek a Kajántói és Szamos völgyek

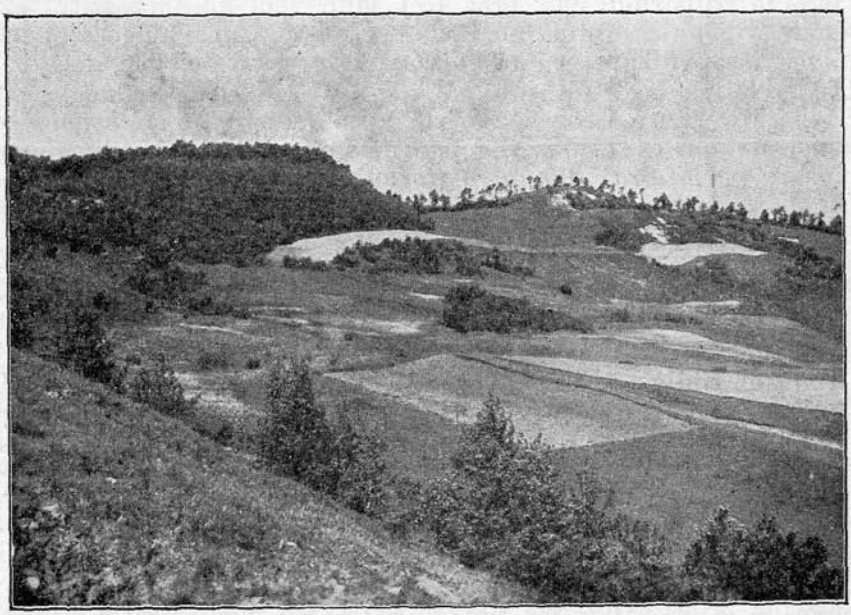

5. ábra. A Nyírestető alatti mocsarak. A fehér vegetáció-foltok: Eriophoretum; középtájon a sötét háromszögű folt: Alnetum-os mocsár. A háttérben erdőirtások, beékelt hosszú szántóföldek.

hegyfordulójának sarok vonalában helyezkednek el. Két sorban állanak; egymás között keskeny, de köztük és a főgerinc között széles völgyelés van szántóföldekkel. A párhúzamos koporsók egymás felé néző oldala szakadékos, ruderális növényzetű, rengeteg r ó z s a-bokorral. A kifelé néző oldalai gyepesek s mindkét oldalon megtaláljuk a jellemző mezőségi steppe növényeket.

A **Pokolközi koporsók**, melyek között a Pokolközi tavak vannak. a Tekintő-gerinc vonulat Ny-i oldalán vannak a Gella koporsóktól $1^1/_2$ km-nyire. Itt a főgerinccel párhúzamosan mintegy $^1/_2$ km hosszú igen éles gerincű koporsó húzódik. Közepén alacsony nyereg van és idáig sokkal törpébb, mint a nyergen túli rész. Külső oldala végig fel van szántva, néhol még a meredek belső oldalából is szántottak, úgy hogy a hegyél vetésben áll. A koporsó némely száműzött őslakója, pl. *Anchusa Barrelieri*, néhol még a búza között is nő. Itt-ott akác-sorral

tagolták a koporsót. ÉNy-i végénél magasabb. Itt hirtelen igen meredeken lejt s egy átvágásszerű mély rés után, egy rövidebb koporsó helyezkedik el tovább, mely eredetileg folytatása lehetett a hosszú koporsónak. A viszonyok tanulmányozása alapján azt is lehetne gondolni, hogy az ember vágta át. A rövidebb koporsó mellett oldalt még vannak kerek halmok is. A rövidebb koporsó előtt halad el a Kolozsvárról Fejérdre vezető hegyi szekérút.

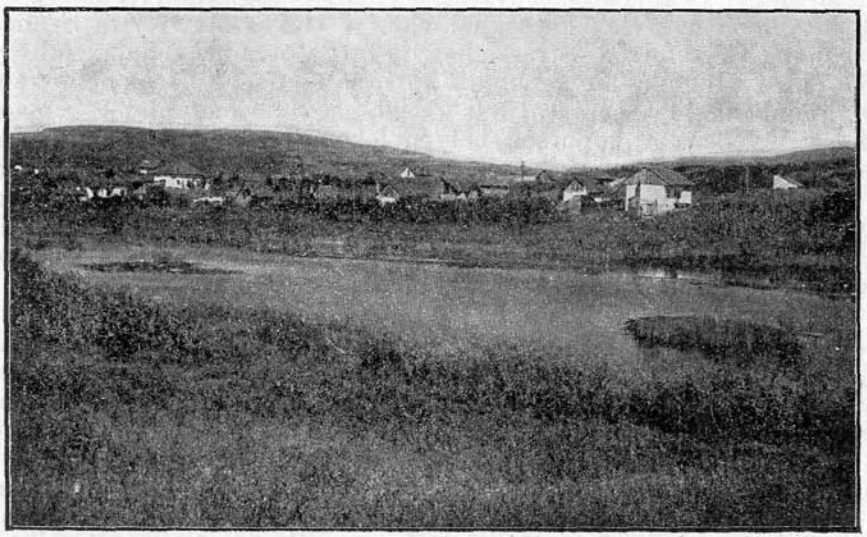

6. ábra. A Fennsíki mocsár keleti vége (háttérben balról a Csillaghegy és a Város erdeje).

A Tekintő oldalának suvadásos része a Pokolközi mocsarakkal nem ér véget. A Tekintő-Csúp gerinc nyugati oldalán is hatalmas suvadások vannak; itt azonban nem képződtek koporsók, hanem régi süllyedés nyomán pompás vízszintes terrasz képződött ki. Az 500 m-es rétegvonal felett óriási szénafüvek vannak, itt-ott tóhelyekkel, szétszórt hatalmas alma- és körtefákkal. Az 500 m-en alóli részek csupa szántóföldek.

Kajántói suvadásos terület. Ez a terület a községtől délre fekszik a Kajántói völgy jobboldalán, 500 m-en felül az erdő alatt és ÉK-re néz; e területen a katonai térkép is jelez egy tavat. Már messziről észlelhető, hogy a község kaszálóját alkotó terület nagyon suvadásos, számos teknővel és dombocskával. Koporsó-képződmény nincs rajta, de a kiképződött halmok és teknők igen változatosak. Kis tavacskák most is vannak benne, ezek azonban nagyobbára elrétesedtek.

A Diósi hegy koporsói. Diós és Kajántó átlójában, de Dióshoz közelebb, a megyei út 476 és 485-tel jelzett pontja közötti szakasz felett emelkedik egy hosszú É—D-i irányú koporsó, mely a 600 m magas hegytömbtől vált el. A kettő között széles füves völgyelés van. A ko-

porsó déli vége DNy-i irányban két párhúzamos dombélben folytatódik lefelé, közöttük egy köralakú síma mező és tó látható a 600 m-es csúcsról. A koporsók tehát mind gyepes felületűek, csak lentebb az út mentén vannak szántóföldek.

A feleki vonal suvadásai és mocsarai (8. ábra).

Mintegy 20 km hosszú suvadásos területet foglalunk itt össze, melynek középpontja Felek községnél van. A községtől DNy-ra Szelicséig, K-re pedig a Bós feletti Strázsa hegyig tart a suvadás vonala. A hegyvonulat puha, homokos anyaga miatt koporsószerű alakulatok nem képződnek, annál inákbb mocsárral telt kisebb-nagyobb mélyületek a meredek oldalak tövében. A koporsók helyén lekopott platókat találunk, amelyek alatt a suvadás lépcsőszerűen megismétlődhetik. A suvadások itt általában É-ról D-i irányban történtek. Ajtonnál azonban a Nagycsolt hegyen kétfelől, az É-i és a DK-i oldalon is találunk suvadásokat, utóbbi helyen már koporsós képződményekkel. A suvadásos vonal mentén mindenütt sűrűn találunk tavakat és mocsarakat.

Ezt az érdekes suvadásos vonalat több szakaszban fogjuk tárgyalni és pedig: 1. A Szelicsei tavak vidéke. 2. A Bükk területe. 3. A Nyirestető és Feleki oldal területe. 4. A Györgyfalvi mocsarak. 5. Nagycsolt alatti szénafüvek mocsarai. 6. Ajton-Bósi mocsarak. Végezetül ide csatoljuk a Malomvölgyi és Túri patak mocsarait is.

Szelicsei tavak (8. ábra). Nagyszerű tó-sorozatot találunk itt 700—750 m magasságban a Magura-Árpád csúcs vonulat ÉNy-i oldalán, amelyeket a Kolozsváron működött botanikusok, kezdve L a n d o z-tól, sokan és gyakran látogattak meg. Ezek már valódi montanus tavak, amelyek némelyikében a *Sphagnum* moha is megtalálja életfeltételeit és pedig azokban a tavakban, melyek a Bükkerdő idáig nyuló részében fekszenek, ahol a tó klimájára az erdő, valamint az északi fekvés hűvösítőleg hatnak. A terület mai növénytani állapotából (cserjékkel sűrűn díszített hegyi kaszálók) is kiolvashatjuk, hogy e tavak körül nem is nagyon régen a Bükkhöz hasonló erdő-rengetegek voltak, amidőn valamennyi tó sphagnetumos lehetett. Érdekes megemlíteni, hogy az 1:75000-es térképek felvétele idején, tehát az 1860-as években, még megvoltak ezek az erdők, miután a térkép megszakítatlan erdőséget ábrázol. De a helybeli emberek is állítják, hogy ott nagy erdők voltak, de ezeket kiirtották. A nyilttá vált tavak közül a Szelicséhez legközelebb esők csakhamar elvesztették eredeti jellegüket, S p h a g n e t u m a i k a t a falu állatcsordája lassankint kifürödte.

P o p Emil szerint a Szelicsei Sphagnetumok a legalacsonyabban fekvő Sphagnetumokhoz tartoznak (Bul. Cl. XII., 12.). Ezek a tavak különben kezdő tagjai annak a hosszú tó-sorozatnak, amely a gerinc északos oldalán innentől kezdve Bós vidékéig mintegy 20 km hosszúságban húzódnak. A tavak itt mindenütt a többé-kevésbbé széles párkányszerű plató teknőiben vannak, s felettük emelkedik a meredek nagy oldal, amelyen a suvadás történt.

I. tó (4. kép és 11. kép, 5. sz. 8. kép). A Magura-hegy északi alján kb. 750 m magasságban van a nagy Magurai tó, mely kb. 120 m hosszú, 80 m széles. 95%-ban van növényzettel fedve, benne mindenütt víz van. A tó túlnyomó része *Glyceria aquatica*-val fedett

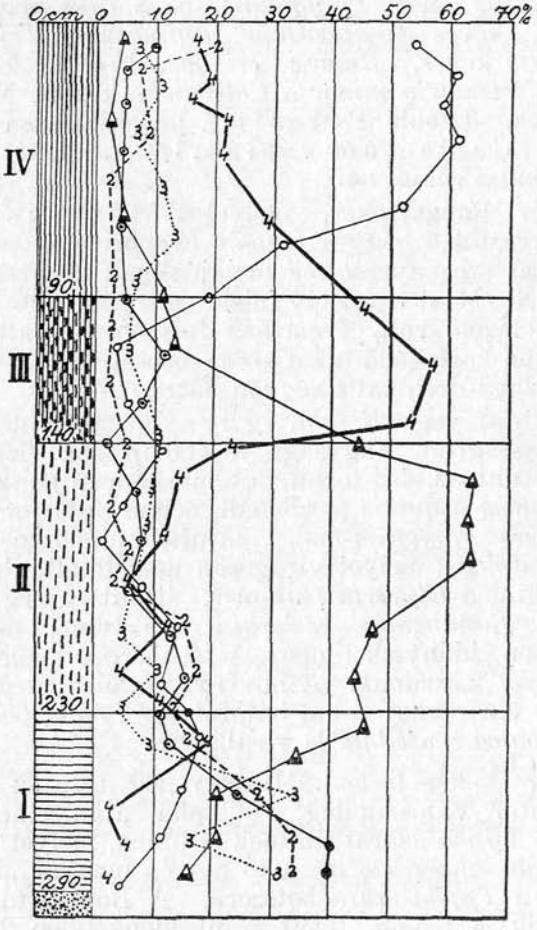

7. ábra. Fáink arányalagos részvétele az erdők összetételében a Szelicsei tavak környékén, az ottani tőzeg felhalmozódásának idején (Pop Emil pollenanalitikai vizsgálatai alapján.

Jelmagyarázat: I—IV. fejlődési fázisok a képződött tőzegvastagodással mérve.

△ Carpinus (gyertyán) gyakoriságát mutató vonal.
○ Betula (nyir) gyakoriságát mutató vonal.
⊙ Picea (lucfenyő) gyakoriságát mutató vonal.
2 Corylus (mogyoró) gyakoriságát mutató vonal.
3 Quercetum mixtum (vegyes tölgyes) gyakoriságát mutató vonal.
4 Fagus (bükk) gyakoriságát mutató vonal.

(1), a széleken *Juncus effusus*. Azután valóságos vízi gyepeket alkot a *Peplis portula*, mindenütt elszórva *Glyceria fluitans?*, *Myosotis scorpioides typ.*, *Alopecurus aequalis*, *Alisma plantago-aquatica*, *Callitriche verna*, *Heleocharis palustris*, *Galium uliginosum*, *Lysimachia nummularia*, *Lythrum salicaria*, *Sparganium ramosum*, *Ranunculus sceleratus* kevés, *Polygonum* sp., *Sagina procumbens*, *Gypsophila muralis*, kevés *Gnaphalium uliginosum*, *Trifolium dubium*, *Roripa silvestris* kevés, *Rumex crispus*, *Juncus buffonius*, *Lemna minor* kevés, *Utricularia minor* a *Callitriche* között, *Nitella* és *Drepalnardia* moszatok. Utóbbi Péterfi I. megállapítása szerint. A 2-vel jelzett részben Caricetum vesicariae, *Juncus effusus* csomókkal. 3. *Sparganium ramosum*.

Az 1939. évi látogatáskor, melyet Péterfi István-nal eszközöltem, megjegyeztük, hogy a régebbi években úgy ezt, mint a többi Szelicsei tavakat szegényebb vegetációjúaknak ismertük, legnagyobbrészt víztükörrel. Most azért oly üdék, mert kaszáló van köryékükön. míg akkoriban legelő volt, a marhák folyton látogatták. Most is láttuk, hogy az úton közlekedő bivalyok be-becsapnak az útmenti tavakba, nyomukban tiszta tófoltokat hagyván hátra.

II. tó (8. ábra) vagy Kismagurai tó, előbbitől 180 m-re K-re van u. a. magasságban. Nagysága 70×80 m, sok víztükörrel és u. a. növényekkel, mint az első tóban, de másképpen eloszolva Tulajdonképpen *Alopecurus aequalis* mező fedi, benne kisebb-nagyobb víztükörrel, *Sparganium ramosum*-mal, másutt különösen a víztükrökben *Sparganium simplex*, melyet virágosan nem találtunk meg. Gyakori, de csak szálankint a *Glyceria fluitans?*, itt-ott egy-egy *Alisma plant.-aquatica* vagy *Ranunculus sceleratus*. Feltűnő, hogy a *Glyceria aquatica* teljesen hiányzik innen. A tó közepén nagyobb szigetszerű hely van, melyet kaszálnak. A növényzet széleit szegélyező víz miatt olyan, mintha vízárokkal volna határolva. *Peplis portula* kevés van, a közepen *Veronica scutellata* is virul.

III. tó (8., 11. kép 6. sz.). Mintegy 200 m-re az előbbitől ÉK-re van a Botyilató. Valószínűleg a Typha után elnevezve, mert a gyermekek sok *Typha* szárat visznek el innen, melyet *botyilă*-nak hívnak. Egy kaszáló ember szerint a tó neve a magyar „bot" szótól származik, miután a *Typha* szára botszerű. A Botyila-tó mintegy 730 m magasan fekszik, a tengsz. felett s tulajdonképpen 2 tóból áll; ezek egy szabályos dolinaszerű mélyületben feküsznek.

A Kisbotyila, mely 20×40 m nagy, (3. kép, 11. kép 7. sz.), szélein *Gnaphalium uliginosum*, *Sagina procumbens*, *Bellis perennis*, *Gypsophila muralis*, *Juncus effusus*, *J. articulatus*, *J. buffonius*, *Alisma pl.-aquatica* és igen kevés *Potamogeton natans* is, továbbá *Peplis portula*, *Lemna minor*, *Callitriche verna*, *Glyceria plicata*. A tó vegetációjának mozaikját a mellékelt rajz ábrázolja, a következő magyarázattal: 1. Glycerietum aquaticae, 2. víztükör veres színű turfás vízzel, állatvilággal. 3. *Callitriche verna* öv.

4. Glycerietum aquaticae, 5. *Alopecurus aequalis*, *Polygonum*-mal.

A Nagybotyila 80 m h. s kifli alakja van. Közepén nagy víztükör, de teljesen elfedve a *Lemna minor* tömegeivel s benne 3 *Potamogeton natans* folttal és egy pár *Sparganium ramosum* folttal. Nyugati felén a *Glyceria aquatica* tömegei *Typha latifolia* folttal. Széle felé *Glyceria fluitans* mezőcskék, a végén megint víztükrök (valószínűleg állatok

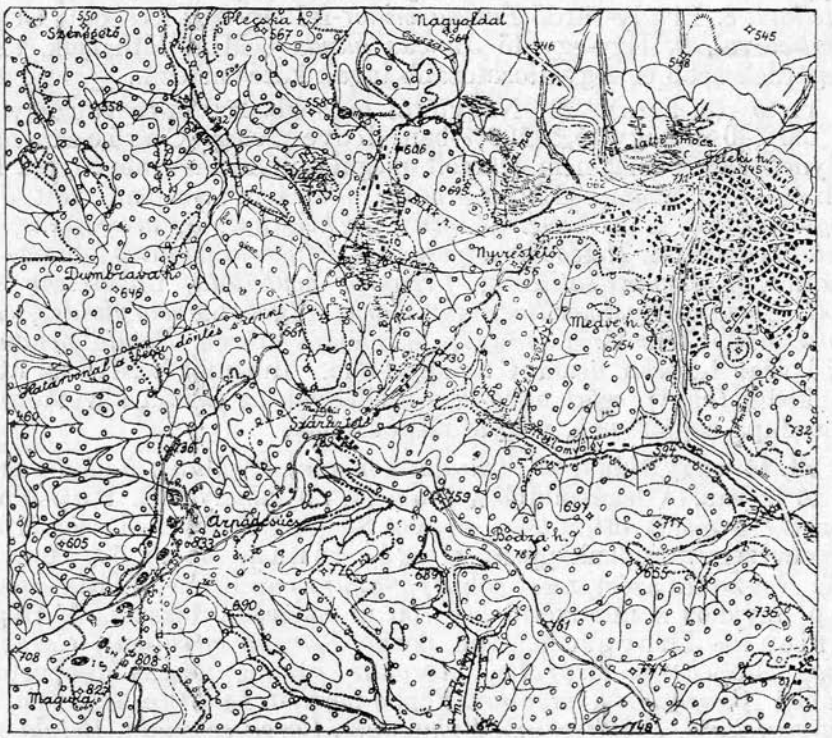

8. ábra. A feleki hegyvonulat mocsarainak térképe (1:75.000).

fürdése után keletkeztek). Kelet felől *Sparganium ramosum* csoportok sok víztükörrel, kevés *Glyceria aquatica*-val és *Potamogeton* csoporttal. A széleken sok *Juncus articulatus*, *J. effusus* és *Rumex conglomeratus*. A végén megint nagy Glycerietum aquaticae, *Ranunculus repens*, *Heleocharis palustris*. A bivalyok összejárják a tavat s a növényeket rongálják.

IV. tó (8. és 12. ábra). A Botyila-tavak mélyedésétől 100—120 m-re van a Nagytó; ezt az előbbitől egy dombvonulat választja el. E domb sovány kaszálója Sieglingietum-ból áll apró *Pteridium*-okkal.

A Nagytó vegetáció-mozaikjának magyarázata (12 ábra, 1. sz). 1. *Glyceria aquatica*. 2. Zsombékszerüen kiemelkedő Sphagnetum sok *Nephrodium Thelypteris*-sel, benne még *Lythrum salicaria, Sparganium ramosum, Carex vesicaria, C. paniculata, Calamagrostis canescens?, Juncus conglomeratus, Agrostis canina, Galium uliginosum*. 3. *Glyceria fluitans?, Oenanthe aquatica*-val. 4. *Callitriche, Utricularia vulgaris*-sal. 5. *Typha latifolia*. 6. *Sparganium ramosum*. 7. Vegyes növényzet: *Callitriche verna, Myosotis scorpioides typ., Heleocharis palustris, Polygonum* 2-féle is, *Juncus conglomeratus, Lemna minor, Veronica scutellata*. 8. Bivaly-fürdő *Lemna minor*-ral egy-egy lecsepült *Oenanthe aquatica*-val. 9. Egy-egy tő *Juncus glaucus*. Mint láthatjuk, ez a tó a legérdekesebb és legváltozatosabb tavak közé tartozik.

V. tó (8. ábra). A Nagytótól É-ra kb. 250 m-re van egy nagy, kb. 150×40 m nagy tó,[2] 100%-ban fedve főleg Caricetummal, melynek fajait még nem lehetett megállapítani. A növényzet legfeljebb ¾—1 m magas. Ebben a nagy Caricetum-ban volt *Juncus conglomeratus*, a tó szélén *Juncus Rochelianus, J. articulatus, Sparganium ramosum, Heleocharis palustris, Glyceria fluitans, Alisma pl. — aquatica, Lythrum salicaria, Veronica scutellata, Callitriche verna, Peplis portula, Lysimachia nummularia, Myosotis scorpioides, Galium uliginosum, Utricularia minor?*, és néhány törpe *Betula pendula*. A DK-i vége teljesen tiszta Caricetum. Innentől kezdve az út kissé emelkedik (hág!), ezért nevezik a szelicseiek az ezután következő tavat „Tău după hagău"-nak, vagyis Hágói tónak.

VI. tó vagy **Hágói tó** (Tău după hagău) (8. ábra). A hágón azonban két tó is van. A legészakibb a Pop tava, amelyet E. Pop tanulmányozott,* a másik ettől délre, melyet Szelicséről jövet először érünk el. Ezt nevezem tulajdonképpeni Hágói tónak. Ez kb. 50×80 m nagyságú. Nevezetes azért, mert sok *Sphagnum* van benne, miáltal hasonló a Pop tavához s mindkettő kb. 700 m magasan fekszik. A Hágói tó Cariceto-Juncetum, van benne *Scirpus silvaticus, Carex vesicaria, Alopecurus aequalis, Agrostis canina* magas csoportokban, továbbá *Alisma pl. — aquatica, Peplis portula, Lyhtrum salicaria, Veronica scutellata, Polytrichum, Sphagnum, Carex echinata, Betula pubescens* és *pendula, Athyrium filix femina, Holcus lanatus, Veratrum album, Hieracium aurantiacum, Potentilla erecta. Lycopus europaeus, Salix cinerea, Lysimachia nummularia*. 1939. július 14-én a tó nagyrészét lekaszálták, pedig mindenütt víz volt benne.

VII. tó (8. ábra). Mintegy 150 m-re a Hágói tótól van Pop sphagnetumos nagy kerek tava, melynek méreteit 200×200 m-re becsülöm. A vegetáció összetételét 1939. június 14-én a 12. ábra 2. sz.

[2] Ettől nem messze, de az út alatt van még két kisebb tó, melyek nincsenek megvizsgálva. Ma, minthogy a határon túl esnek, a vizsgálatot nem végezhettem el.

* Bul. Grăd. Bot. Cluj XII. p. 49—55.

séma szerint láttam, míg Pop felvételét 1927-ből a 3. séma mutatja. A Sphagnetumból Pop hétféle *Sphagnum*-ot közöl, köztük *Eriophorum vaginatum*, *E. polystachium*, *Betula pubescens* és *Salix aurita*-t, a Sphagnetum szélén nehány *Populus tremula*-t. A Junceto-Eriophoretumban: *Juncus effusus*, *Eriophorum polystachium*, *Carex gracilis*, *Betula pubescens*, *Salix caprea*, *Utricularia* sp. A Caricetumban talált Pop *Carex vesicaria*, *C. gracilis*, *C. Hudsonii*, *Heleocharis palustris*, *Caltha palustris*, *Lysimachia nummularia*, *Galium uliginosum*, *Veronica scutellata*, *Alisma pl.-aquatica*, *Callitriche*

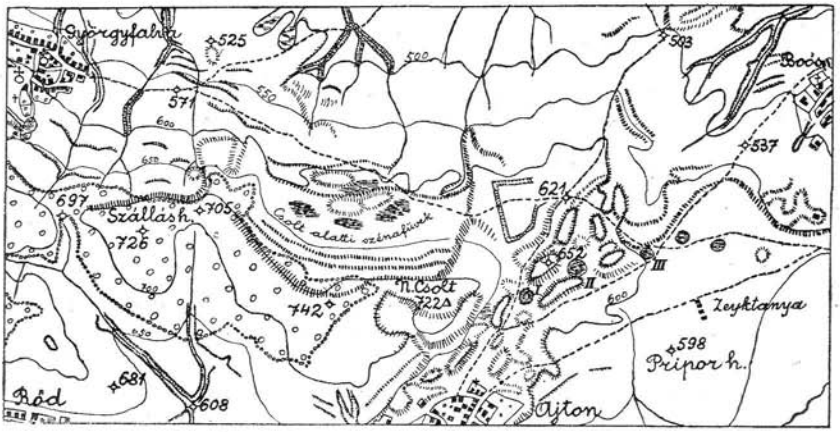

9. ábra. Az ajtonvidéki mocsarak térképe (1:61.300. A 8. és 9. sz. térkép az Egyetemi Botanikai Intézetben készült.)

verna. Bőven van még *Carex elongata*, amit Pop nem jelez. Ezeken kívül a tó szélén találtam: *Veratrum album*, *Scutellaria galericulata*, *Deschampsia caespitosa*, *Lycopus europaeus*, nagyon sok *Peplis portula*, *Polygonum* sp., *Caltha laeta*, *Carex leporina*, *C. echinata*, *Ranunculus repens*, *Veronica angallis-aquatica*, *Agrostis canina*, *Rumex conglomeratus*, *Salix cinerea* kevés, *Bidens tripartita* és *cernua*. Pop szerint csak a Pop tavának van *Sphagnum* növényzete és 3 m mély tőzeg alapja, melyet ő két helyen is megfúrt és anyagát pollenanalitikailag megvizsgálta. (Mint láttuk, a Hágói tó is Sphagnumos.) Tőzegével már előzőleg Staub Móric foglalkozott. Flóráját sokan, így Landoz, Péterfi, Győrffy, Borza, Prodan, Pop, Soó stb. tanulmányozták.

Az *Eriophorum vaginatum*, a *Sphagnum* és a *Betula pubescens* jelenléte oly kritériuma valamely tónak, mely azt az ú. n. fellápok vagy *Sphagnum*-lápok közé sorolja. Pop szerint azonban a Szelicsei tó mégis átmenetet képez a rendes állápokhoz. Pop a tó anyagának pollenanalitikai vizsgálata alapján a következő eredményre jutott: A mocsár turfájának szerkezete és pollen-tartalma alapján a tó életében négy fázist különböztet meg. (Lásd a mellékelt 7. sz. pollenanalitikai

szelvényt). A tőzeg képződésének megkezdésével kezdődött az I. fázis és pedig a jégkorszak utáni meleg-nedves klimájú időszakban, amikor a vegyes tölgyerdők uralkodtak, *Corylus*-szal (mogyoró) és a magasból leereszkedő *Picea*-val (lucfenyő). Minden egyéb fa sokkal kisebb arányban volt jelen, vagy pedig hiányzott. A II. fázisban a *Carpinus* (gyertyán) vette át az uralmat. Hatalmas gyertyános erdők voltak a Szelicsei tavak környékén, ezek az egész erdőségnek mintegy háromnegyed részét tették ki. Egyéb elemek tehát csak szegényesen voltak képviselve a gyertyán erdők között. A III. fázisban lehanyatlik a *Carpinus* és a *Fagus* (bükk) jut uralomra a nedves-hideg klimával, az őserdőségnek közel 60%-át alkotva. A IV. fázisban, melybe a jelen is tartozik, a *Betula* (nyírfa) uralma a jellemző, *Fagus* kíséretében. A *Betula* fázisának magyarázása nem éppen könnyű dolog. A *Fagus*-nak a IV. fázisban való lehanyatlása és a *Betula*-nak felemelkedése Pop szerint nagyon valószínű, hogy nem annyira a klimaváltozás következménye, mint az ember közbelépése, aki egyszerűen kivágta a *Fagus*-t. A Szelicsei tavaktól lefelé a Gorbói völgy felé is lehet tavakat találni. Ezekből a tavakból azonban a legelésző állatok kiszorítják a növényzetet.

A Bükk mocsarai (8. ábra). A Bükk mocsarai a Plecska patak forrásvidékétől a Nyires (Miresei) patakig tart. Nagyszerű terület ez, főkép botanikai szempontból s itt terül el a híres kolozsvári Bükk, amely a legrégibb botanikusoktól kezdve a mai napig kedvenc kutatóterülete volt füvészeinknek. A mocsaras terület az Árpád csúcs (833 m) —Nyirestető (756 m) gerincnek pontosan ÉNy-ra néző oldalán van és főleg a Szelicsei út felett terül el. Maga a gerinc kb. a 600 m-es szintig igen meredek, itt történt u. i. a legtöbb csuszamlás. Ennek a meredekségnek alján van a turistáktól igen jól ismert Zöld-tó s vonalában egy sereg más mocsár. A 600 m szinttől lefelé lépcsőzetesen platókban folytatódik a hegyoldal. Az egész hegyoldal forrásokban igen gazdag s a források legtöbbje csermelynek ad életet; ezáltal a Bükk-mocsarak legyezősen igen sűrűn vannak árkolva. Miután ezek a vizek a kisebb-nagyobb platókon haladnak keresztül, nyilvánvaló, hogy ott a mocsarak sűrű szövevénye keletkezett. A mocsarak kiképződésének kedvezett az a körülmény is, hogy e terület mindenütt sűrűn erdős, csak az árkok közötti dombhátakat irtotta ki az ember kaszáló nyerése végett. Ma már annyira mentek, hogy e dombhátakat fel is szántják, sőt már több település is történt; ez által sokat csökkent a Bükk-mocsarak eredetisége. A Bükkös összefüggő tömege a hegyoldal felsőbb részein helyezkedik el és inkább a szárazabb helyeket foglalta el, ezért Felsőbükknek is nevezik;[3] az alsó, mocsaras részét Sárosbükknek hívják. Azonban a bükkösök patakhornyai mentén is nagyszerű, árnyékos mocsarak képződtek ki, melyekre kitűnő példa a Majlát-kút alatti, kb.

[3] Érdekes, hogy a Száraztető (Dl. Săc) és az Árpádcsúcs között a gerincen, — tehát a Bükk felett — tölgyes van nagyobbára *Quercus sessiliflora*, de van *Qu. robur* is.

720 m magasban fekvő igen süppedékes mocsár, mely mint a *Carex pendula* és a *Telekia speciosa* termőhelye nevezetes.

Az alsóbb helyeken vegyes lomblevelűek árnyékolják a Bükk mocsarait, főleg *Alnus glutinosa, Viburnum opulus, Populus tremula, Salix cinerea* és *caprea, Betula pendula, Tilia parviflora, Sorbus aucuparia, Sambucus nigra, Frangula alnus, Crataegus monogyna, Staphylea pinnata, Cornus sanguinea, Fraxinus excelsior, Acer campestre, platanoides* és *pseudoplatanus, Quercus.*

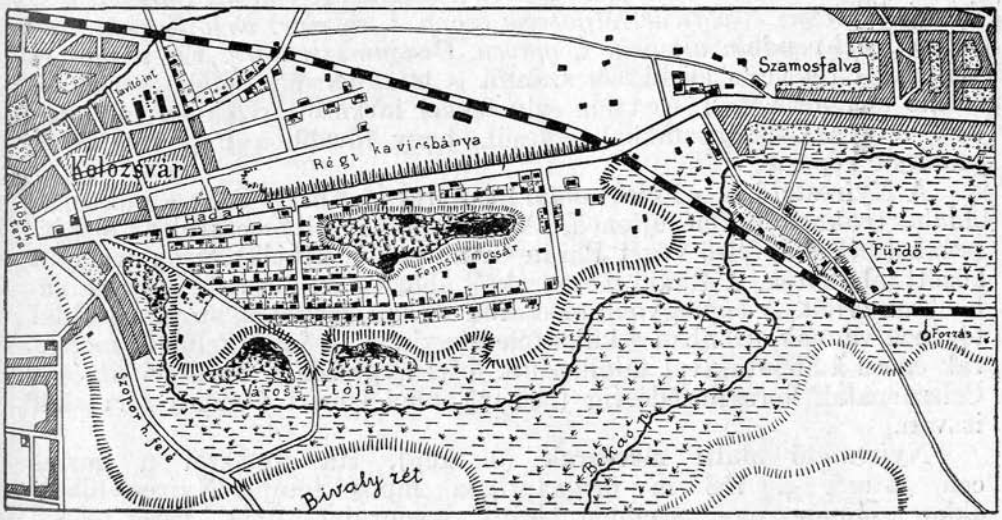

10. ábra. A Hadak útja tó-csoport és mocsaras rétek helyrajza 1:29.160).

A kultúra nyomán immár felette vegyessé vált mocsaras területen a szalmás és palkás szárú gabona-vetések környékén többek között a következő nevezetesebb növényeket találjuk: *Equisetum maximum, Lilium martagon, Iris sibirica, Anacamptis pyramidalis, Orchis incarnata, maculata* és *claudiopolitana, Platanthera bifolia, Listera cordata. Gladiolus imbricatus, Carex paradoxa, vesicaria, umbrosa, panicea, remota, Scirpus silvaticus, Schoenoplectus Tabernaemontani, Typha latifolia, Phragmites vulgaris, Nardus stricta, Calamagrostis arundinacea, Sieglingia decumbens, Danthonia calycina, Dianthus trifasciculatus* és *glabriusculus, Cardamine amara, Ferulago silvatica, Astrantia major, Laserpitium prutenicum, latifolium* és *oreoselinum, Peucedanum carvifolium, Selinum carvifolium, Asperula aparine, Digitalis ambigua, Geranium palustre, Euphorbia villosa, Chaerophyllum cicutaria, Chrysosplenium alternifolium, Caltha laeta, Trollius europaeus, Potentilla erecta, Lathyrus levigatus, transsilvanicus, Vicia silvatica, dumetorum, tenuifolia, Adenophora liliifolia, Chrysanthemum corymbosum, Cirsium erisithales, Crepis paludosa, Hieracium aurantiacum, Ligularia sibi-*

rica. A már említett Zöldtó nevét onnan vette, hogy mindig *Lemna minor*-ral van fedve. Benne díszlik a *Carex pseudocyperus* s környékén *Petasites albus*-t is találunk.

A Szelicsei út alatt is sok mocsár rejtőzködik az erdőkben. Igen érdekes az a még kevéssé tanulmányozott nagy mocsaras rét, amely a Borpatak és a Nyíres patak között a 600 m-es rétegvonal alatt van. Ezt a rétet átszeli egy erdei út, amely a Nyíres patakot is metszi az 558 m-es ponttól K-re. E metszésnél van a Nyíresi tó mocsara, *Salix cinerea* csoport náddal vegyülve s azonkívül van ott *Carex acutiformis, Scirpus silvaticus, Myosotis scorp.* f. *memor, Eriophorum latifolium, Filipendula ulmaria* f. *glauca, Cirsium rivulare*. Ezt a mocsárvegetációt rét veszi körül, sőt szántót is találunk ott. Lefelé cserjékkel és kis mocsaras Salicetum szigetekkel tarkázott rétekben folytatódik, míg a Csíszárpatakkal egyesül, hogy tovább a Pap völgyének patakját képezze.

A Nyírestető és a Feleki oldal mocsarai (8. ábra). Ezek a mocsaras oldalak csaknem É. felé lejtenek. A Nyírestető alatti mocsarak a Csíszárpatak (melynek felső végét Părău Gruiu-nak is hívják) és az országút között találhatók. A Bükki mocsaraktól abban különböznek, hogy nélkülözik az erdőt. A legnagyobb mocsarak itt is a meredek, suvadási oldal tövében vannak, azonban a különféle vízszintes és ferde felületű mocsarak egész labirintusával találkozunk lefelé, egészen a Szelicsei út és a Csíszárpatak kereszteződéséig (590 m), ahol ismert útmenti forráskút is van.

Nyírestető alatti mocsarak (5. kép). Ha Felektől a gerincen jutunk a 756 m magas igen lapos tetejű Nyírestetőhöz, akkor onnan egy szeliden lejtő homorulat útja vezet ÉNy felé. A homorulat csakhamar kétfelé ágazik, az alsó egy mély száraz árok mellett vezet, ez a Grujul-árok, melyet mindenütt ritkás nyíres fed. Ahol a jóízű Grujul forrás van, hirtelen vége van a nyiresnek s egy érdekes katlan tárul elénk, melyet balfelől kerek halomtetők szegélyeznek sok mogyoró, kevés bükk és tölggyel és amelyek sűrűjébe szántóföldek furakodnak be (5. kép.) Ellőttünk és jobbra nagy suvadásos terület van, számos mocsárral, amelynek mély pontjait az *Eriophorum*-ok hófehér foltjai árulják el. Nagy tarkaság honol egyébiránt itt a katlanban; itt-ott sűrű égeres csoportok, ahol pedig némileg is szikkadt a hely, szántók jelentkeznek.

A mocsarak feletti meredek suvadásos oldal erősen forrásos, állandóan táplálja a mocsarakat. Ez legelőül szolgál, mely ritkásan *Betula* bokrokkal díszített. A Bükk irányában sűrű *Alnus* erdőcskébe megy át, vegyülve kevés *Fagus* és *Betulával*. Dudvái közül az *Athyrium. Pteridium, Majanthemum, Aposeris, Sanicula, Geranium silvaticum, Veronica urticifolia, Lathyrus Hallersteinii, Potentilla erecta* stb. említhetők.

A mocsarakra nézve megjegyzendő, hogy sok vasas lerakódású mohatőzeg van bennök. Növényei, leszámítva az erdő jelenlétéhez kötött fajokat, általában ugyanazok, mint a Bükki mocsarakban. Említést

érdemelnek: *Blysmus compressus*, vagy hatféle *Carex*, 2 *Eriophorum*, *Equisetum palustre* és *maximum*, *Hieracium aurantiacum* és *auricula*, *Lychnis flos-cuculi*. *Orchis incarnata*, *Pedicularis palustris*, *Phragmites*, *Succisa*, *Veratrum* stb.

A suvadás vonalában lévő mocsár-sorozat alatt is az említett forráskútig számos mocsárfolt van, amelyek nyár elejéig messziről felismer-

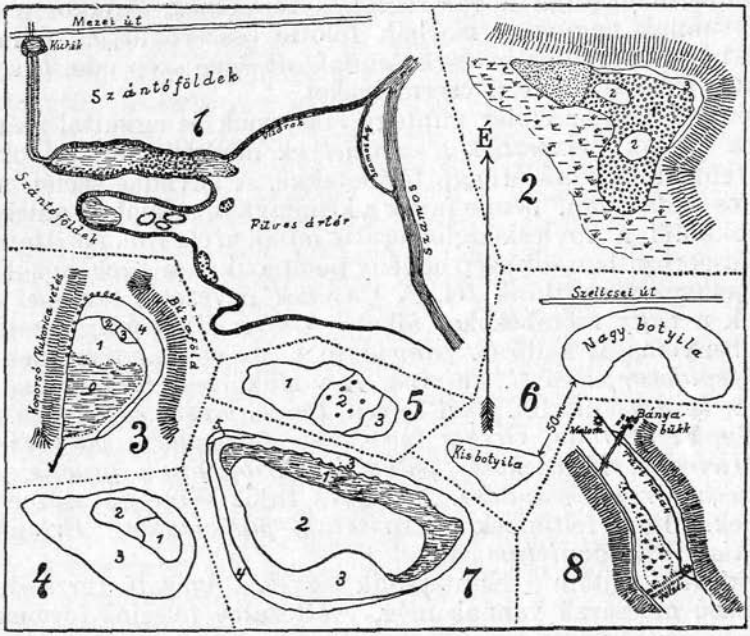

11. ábra. Különböző tavak részletes alakja és pedig: **1.** Sztgyörgyhegy alatti mocsarak; **2.** Városlója (1. Phragmites, 2. víztükör, 3. Ceratophyllum, 4. Typha); **3.** Pokolközi tó (0. víztükör, 1. Lemna minor pleustonja, 2. Bolboschoenus, 3. Schoenoplectus Tabernaemontani, 4. Graminetо-Caricetum, a kis köröcskék Salix alba × fragilis); **4.** Markovics mocsár a Csolt alatti szénafüveken (1. Schoenoplectus lacustris, 2. Typha angustif. Glyceria aquatica-val, 3. Caricetum). **5.** Magurai I. tó 1. (Glycerietum aquaticae, 2. Caricetum vesicariae Juncus effusus csomókkal, 3. Sparganium ramosum); **6.** A Botyila tavak; **7.** A Kisbotyila tó (1. víztükör veres, turfás vízzel, 2. Glycerietum aquaticae, 3. Callitriche, 4. Alopecurus aequalis, Polygonumok, 5. Glyceria aquatica); **8.** Túri patak mohalápja.

hetők *Eriophorum*-aik fehér gyapjáról. Közelebbről nézve, gyakran találjuk meg bennük a *Menyanthes*-t, valamint a piciny *Salix rosmarinifolia*-t.

A **Felek alatti mocsarak** (8. ábra). A 711 m magas feleki átkelőtől Kolozsvár városáig igen szépen át lehet tekinteni a terepet. A város felé ereszkedő lejtőknek kétirányú kitettségük van, u. m. ÉÉNy-i és és ÉÉK-i. Mindkét irányú lejtőn legyezőszerűen gyülnek össze a patakok; az előbbiekből tevődik össze a Békáspatak, az utóbbiakból a Békáspatak egyik mellékága, a Kantapatak. A feleki tető fent szikkadt,

homokos, tele homokkőkonkréciókkal, de mintegy 50 m-rel lennebb csúszási területre érünk és a csúszások terraszszerűen ismétlődnek. A terraszokon állandó jellegű mocsár gyűl össze, viszont az egész területen mindenütt szivárog ki a víz az oldalakból, úgy hogy lépten-nyomon forrásos helyeket találunk, melyek vékony erecskékben csapolódnak le. Ahol csak lehetséges, a mocsarak közé mindenütt szántóföldek ékelődnek be; ezeken embermagasságú kövér rozsot is termelnek. Amikor a szántók ugarnak vannak hagyva, a marhák fölötte összerondítják a mocsaras helyeket, máskor, amidőn vetések vannak ott, igen szép üde, füves sávok szegélyezik messze lefelé a csermelyeket.

Kolozsvár felé az előtér mintegy síkságnak és egyúttal szántóföldtengernek látszik, elvesznek a csermelyek melletti zöld csíkok, csak egészen fent válnak összefüggő területekké. A suvadás szélén meredek szakadékos oldal van, benne fejtik a keménykonkréciókat, amelyek között homokkőtől a kovicskonglomerátig mindenféle van. Az itteni tó tükrös mocsár-sorozatban sok szép növény pompázik; mi ezek közül csupán néhány jellemzőt említünk fel. A Carexek nevezetes szerepet visznek s feltűnik a nagy zsombékokat alkotó *Carex Hudsonii*, azután a *C. diandra* benyomását keltő *C. paniculata* f. *simplex*, a tömérdek *C. distans*, *C. lepidocarpa* és *C. vulpina*. A víztükörben *Ranunculus trichophyllus* f. *typicus* díszlik. Van böven *Deschampsia caespitosa*, *Phragmites*, *Typha latifolia*, *Orchis incarnata*, *Pedicularis palustris*, *Valeriana officinalis*, *Heleocharis palustris*, *Eriophorum gracile*, *Festuca arundinacea*, *Crepis paludosa*. Az egyes fajok erőteljes asszociációkká egyesülnek. Igen feltűnőek a *Caricetum paniculatae*, *Eriophoretum polystachiae*, *Phragmitetum* stb.

Felek ÉK-i lejtőin a Kantapatak legyezős ágazatú forrás-területén nagyszabású mocsarak vannak még, változatos felszíni formák közepette, ezek azonban nincsenek tanulmányozva. Ezek helyett megemlítünk egy — csudálatos módon — éppen a gerincen elhelyezkedett mocsarat. A feleki tető országútjától (711 m) 1 km-nyire a gerincen K felé, még a faluban, van egy nagy, kb. 50 m hosszú tócsa, melyet most próbálgatnak levezetni. Ebben nagyrészt *Typha angustifolia* állomány nő. Jókora rész *Glyceria aquatica*-s, egy másik részlet tiszta *Oenanthe aquatica* vegetáció. A tócsának különben állandó vize van. Szélein *Alopecurus aequalis*, *Agrostis alba*, *Rumex conglomeratus* és *Roripa silvestris* közönségesek.

A Feleki oldal mocsarai között található az a *Sphagnum*-os és *Drosera*-s kis mocsár is, amelyet Cholnoky B. a „Botanisches Archiv"-ban közölt.[4] Jóval lennebb az országút mentén is vannak még fennmaradt mocsaras rétek, amelyek egyikében terem a nem rég felfedezett *Valeriana kolozsváriensis* a *V. montana* alakköréből.

A **györgyfalvi mocsarak.** Nincsenek tanulmányozva. Az Odverem É-i lejtőin annyit láttam, hogy a szántóföldek között mindenütt találhatni mocsaras helyeket, melyeket nem tudnak felszántani. Mindenütt

[4] Bot. Arch. XVII (1927):72.

árkocskák segítségével vezetik le a meredek oldalon lefelé rohanó vizet. Közvetlen a temetőnél egy gömbkonkréciókkal tele földnyelv K-i alján mindjárt a falu mellett nagy kiterjedésű víztükör és mocsár van, melyet egyéb társaival együtt érdemes volna átvizsgálni.

A **Nagycsolt alatti szénafüvek mocsarai** (9. ábra). A Feleki tetőtől gerincvándorlással KDK-i irányban érjük el a Szállás hegyet (726 m). Ezen hegy és a még keletebbre fekvő Nagycsolt (722 m) gerincének É-i oldalán terülnek el a Csolti szénafüvek, melyek a részletes térképen is feltűnő módon vannak jelölve. A szénafüvek É-ra néző, kb. 2 km hosszú és 1 km széles katlana suvadásos terület, több párhuzamos lépcsővel s a lépcsők alján lévő mélyületekben mocsarakkal. Miután a lépcsők egységesek, ezért az aljukon lévő mocsarak is sorozatot alkotnak. Természetesen a mélyedések nagysága szerint a mocsarak nagyobbak vagy kisebbek, némelyek meg éppen feltöltődtek, elrétesedtek. Fent az erdő mellől elég jól áttekinthető a terület s már innen feltűnnek a sötétzöld vegetációjú mocsarak, amelyekben *Schoenoplectus* az uralkodó. Kb. a györgyfalvi útig egységes a szénafű, azon alól mind több és több gabonaföld ékelődik közéje. Azonban ott is, ahol a gabonaföldek dominálnak, mindenütt találunk kisebb-nagyobb szénafű darabokat, vagy a suvadások alján mocsaras foltokat, melyek mind azt igazolják, hogy egykor, talán még Freyn idejében is (aki sokat botanizált itt) egységes szénafüvek voltak itt le a Nagyvölgyig (Valea mare).

A Nagycsolti szénafüveken a középtájon (640 m) jóízű forrás van; ez mocsaras területet okoz. A sok kisebb-nagyobb egyéb mocsár közül kiemelendő a legnagyobb, amelyet régi tulajdonosáról Markovics-mocsárnak neveznek. (11. ábra, 4. sz.) Ez kb. 100×50 m nagyságú. Benne nagy folt *Schoenoplectus lacustris* (1) van, vele folytatásban *Typha angustifolia Glyceria auatica*-val (2). Mindkettőben gyakori a *Ranunculus lingua*. Köröskörül Caricetum (3), valószínűleg *C. Buekii. C. acutiformis*-sal. Ebben a Caricetumban van *Scirpus silvaticus, Juncus articulatus, Lythrum salicaria, Sparganium ramosum, Phragmites, Scutellaria galericulata, Mentha aquatica, Galium palustre, Myosotis scorp.* f. *memor, Veratrum album, Cirisium rivulare, Festuca arundinacea, Alisma pl.- aquatica, Oenanth aquatica, Glyceriá aquatica, Polygonum amphibium* f. *terrestre, Juncus glaucus* és *Carex distans*.

Az **ajton-bósi mocsarak** (9. ábra). Sok kisebb-nagyobb mocsár van itt a hegyvonulat hepe-hupás hátán. A sok közül az I., II. és III. sz.-al jelzett mocsarak érdemelnek említést. A Nagycsoltról jól át lehet tekinteni, hogy legalább két sor ÉK—DNy-i irányú koporsó-vonulat húzódik a falu felett. A koporsóknak majdnem mindenike fel van szántva, csak itt-ott láthatni egy darabka köves vagy túlmeredek füves részt. A Csolthegy és a falu felett lévő koporsó közötti völgyteknő legelőül szolgál, roppant sok állattal; nehány tócsa meleg napokon tele van fürdőző bivalyokkal. Amint a Nagycsoltról É felé leereszkedünk, jól látszik, hogy a marhákkal tele völgykatlan sokkal magasabb (30—50 m-el), mint a tőle ÉK felé eső további völgykatlan. Nagyon szépen látszanak mindenfelé a koporsó-alakú, avagy egészen kerek dombok és közöttük

a teknősödések, melyek egyrésze művelés alatt áll, más része mocsaras rét, vagy csak kivételes helyzetben tőzeges. Az I. sz. mocsár a Csolttetőtől K-re az egyik domb végénél van. Ez június elején egységesen piros szőnyeg, a tömérdek *Lychnis flos-cuculi* miatt. A tulajdonos szerint régebben mocsaras volt, de lecsapolásokat végeztek rajta. Érdekes, hogy a falusiak nem ismerik szomszédjaik földjeit, mert hiába mondottam, hogy kell lennie a közelben süppedékes mocsárnak is, azt mondották: már nincsen. Tovább menve a gabonaföldek között ÉK felé mintegy ¾ km-t, egy másik kerek domb végénél mintegy 50×80 m átmérőjű kerek mélyületet találunk, köröskörül kiemelkedésekkel. Már

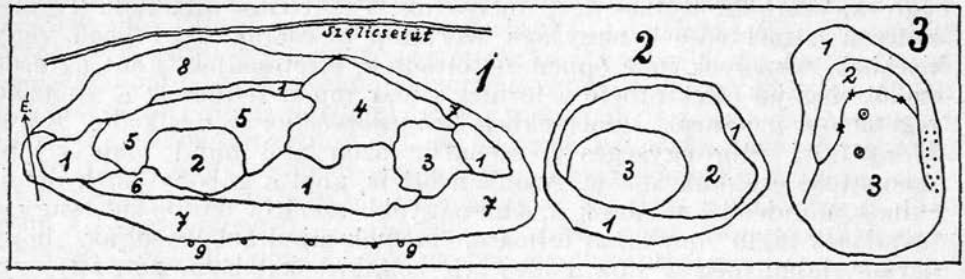

12. ábra. **1.** A Nagytó növényzet mozaikja (magyarázat a szövegben); **2.** Pop tavának növényzete 1939-ben (1. Juncetum, 2. Caricetum, 3. Syphagnetum). **3.** Pop tavának növényzete 1927-ben Pop E.-szerint. (1. Caricetum, 2. Junceto-Eriophoretum polystachyi, határán Populus tremula egyedekkel. 3. Sphagneto-Eriophoretum vaginati, benne Betula pubescens és Salix aurita.)

messziről sejthetni, hogy mocsár van a mélyületben. Gabonaföldeken kell átvergődni, miután semmiféle út sem vezet e különös szigethez. Legott láttam, hogy ez az a mocsár, amelyre még az 1912-iki látogatásom idejéből emlékeztem. Ez a II. sz. mocsár; van benne tiszta víztükör *Iris pseudocorus*-sal szegélyezve, azonkívül *Schoenoplectus Tabernaemontani, Carex paniculata, C. distans, C. vulpina, C. acutiformis typ.* és f. *minor, Phragmites vulgaris, Myosotis scorp.* f. *memor, Heleocharis palustris, Eriophorum polystachium, Chara* sp., *Galium palustre, Juncus articulatus* és *glaucus.*

Egy jó km-nyire innen K felé kezdődnek a bósi szénafüvek s itt az út mellett begyepesedett tófenék, a III. mocsár található buja vegetációval. Nevezetes itt a *Carex caespitosa, C. panicea, Veratrum album, Trollius europaeus, Ranunculus acer, Lychnis flos-cuculi, Caltha laeta, Salix cinerea, Cirsium rivulare, Cerastium caespitosum, Chrysanthemum leucanthemum* és *Iris spuria.*

Eltünt hegyitó. A 75-ezres katonai térképen jókora tó van feltüntetve Dezmértől nyugatra a Krisánhegy gerincén. Ezt a helyet látogattam meg 1939 aug. 12-én. A Csonthegy K-i végétől a Krisán-árokban (Păr. Zapodea) jutunk el a tóhoz. Felérve a tetőre, mintegy 420 m magasban rögtön észlelhető a nagy tányérszerű mélyedés, melyben csak

nemrég nagy és mély tó volt. Nemcsak a katonai térkép bizonyítja ezt hanem az emberek is, akik jól emlékeznek rá. Elmondották, hogyan fürösztötték a tóban az ökröket, melyeknek fürdés közben csak a „szarvuk állott ki a vízből". Most fel van osztva a tó helye parcellákra és gabona terem benne. A tányérszerű mélyedésen kívül egyéb semmi sem emlékeztet a tóra. A mélyedés biztosította a vizek összegyüjtését, de az emberi kéz ásta hatalmas árok levezette a vizet és biztosítja a terület szárazon maradását. Amíg a tó mellett az egykori „Tamásy tanya" fennállott, a tó is élt, majd annak megszűnte után a tó is eltűnt.

A malomvölgyi mocsarak (8. ábra). Ez a völgy, amelyet a régi botanikusok Bányabükki völgy néven is említenek, a legjellegzetesebb tőzegmocsár Kolozsvár környékén. Különösen az Őzek völgyének torkolatától felfelé a 676 m-es elágazásig tipikus tőzeges völgyfenék. A meredek hegyoldalakat mindenütt sűrű erdőség borítja, úgy hogy a szűk és vízben bővelkedő völgy mindig hűvös maradhat. Igen jellegzetesek itt a nagy kiterjedésű *Schoenus nigricans* mezők, melyekből Kolozsvár környékén még csak a Túri-patak lápján találunk keveset. Ámbár a völgy legfelsőbb részeinek vastag tőzegét mély árkolással igyekeztek vízteleníteni, mégis szépen virítanak a *Cladium mariscus* csoportjai, a *Tofieldia calyculata, Triglochin palustris, Orchis maculatus, Epipactis palustris, Molinia coerulae, Festuca arundinacea, Juncus Gerardi* stb. Innen közölték az *Achillea impatiens*-t, valamint a *Sweertia perennis*-t: ez utóbbi elterjedésének itt van a déli határa.

A Malomvölgy tőzeges részlete oly természeti emlék, mely egy olyan vidéken, mint a Kolozsváré, ritkítja párját. Igen fontos dolog lett volna fennmaradásáról idejekorán megfelelően gondoskodni. Ma azonban, fájdalom, pusztulóban van.

A Túri-patak mohalápja (11. kép 8 sz.). A Túri-patak völgye, amelyben a Kolozsvár—Tordai műút is halad, már a Malomvölgy patakjának torkolatjától kezdve egészen a Hármas telepig, igen jellegzetes mocsaras völgy. Ebből azonban csak az az alig 1 km-es szakasz van átvizsgálva, mely a Bányabükki útelágazástól lefelé a malomig, illetőleg a völgyet harántul elzáró töltésig terjed. Nagyon tanulságos tanulmányozni ebben a völgyben azt az erőlködést, amelynek alapján az ember a mocsártól igyekszik elhódítani a talajt. A mocsár u. i. végig szántóföldekkel van szegélyezve; ezek igen zeg-zugosan igyekeznek minden évben pár lépéssel többet meghódítani a művelés számára.

A völgyet egész hosszában a Túri-patak szeli át, mely a völgyfenék bal szélén folyik s tőle még balrább malomárok is van. Jobbfelől is folyik a víz-erecske, melynek vize a „fiók" Bányabükkön át szűrődik le a hegyekről. Ezt a jobb oldali eret több oldal-erecske táplálja a jobb oldali hegyekről s ezeknek vize különösen esős idők után kiadósan folyik az országút hídjain át az említett csermelybe. A völgy legmélyebb pontja a jobboldali erecske jobb oldalán van az országút alatt; ezt a kultúra nem képes kikezdeni, mert süppedékes mohás Carice-

tum, itt-ott kis víztükrökkel. Ettől a legmélyebb mohaláptól mind az országút felé, mind a malomárok felé mocsaras és mezofil rétek vannak, amelyekbe, ahol csak lehetséges, szántóföldek fúródnak be. Mellőzzük a mezofil rétek növényeinek elősorolását, ehelyett átlépjük az árkot s a tulajdonképpeni tőzegesre érünk, amelyen messziről hófehér foltok üdvözölnek, ezek az Eriophoretumok, távolabb sötétkék foltok, a Schoenoplectetumok, még távolabb egészen fekete foltok, a Schoenetumok.

Feltűnik itt a *Hieracium*-ok sokasága és változatossága, köztük első sorban a *H. aurantiacum, auricula, pratense* és hybridek. *Orchis incarnata* kevés, csak itt-ott van egy-egy szál, valamivel több *Crepis paludosa* volt. Hanem uralkodók a Carexek és pedig árkokban, bokrok tövén magas, nagy zsombékokat alkotó *Carex paniculata*, nyiltabb helyen a *Carex paradoxa*. Nagy szürke foltokat képez a *Carex panicea*, bőven a *C. lepidocarpa*, elszórva *Eriophorum latifolium*, de nagy foltokban és tömegesen egyebütt. *Mindenütt Carex distans, Poa trivialis, Salix repens, S. cinerea, Frangula alnus, Viburnum opulus, Filipendula ulmaria, Galium mollugo, Linum catharticum, Potentilla erecta, Ranunculus acer, Campanula patula, Chrysanthemum leucanthemum, Leontodon danubialis*. Sűrű Caricetum paradoxae foltok mindenfelé és ráakadunk köztük az itt ritka *Carex caespitosa*-ra is. A *Carex vulpina, Scirpus silvaticus, Caltha* sehonnan sem marad el. Majd nagy foltokban találjuk a *Pedicularis palustris*-t. Észrevesszük, hogy az Eriophoretum domború felületet alkot; a tőzeg itt már a végső fejlődéshez jutott, a 120 cm-es csákány nyelét a legnagyobb könnyedséggel szúrhatjuk a talajba, a tőzeg tehát vastag. Ebből arra is következtethetünk, hogy valamikor nagy tó volt itten, amelyet a növényzet tőzegesített el. De ma is bokáig süppedünk bele, még ha nagytalpú cipőnk is van s a süllyedés nyomán ott a víz, amely cipőnkbe hatol. A nagy sötétkék foltokat a *Schoenoplectus Tabernaemontani* alkotja, melybe csak kevés vegyül az előbb említettekből. Majd elérkezünk egy csaknem mohás területhez, melyben *Heleocharis uniglumis*-t fedezünk fel, és amelyben szálankint van kevés *Schoenoplectus, Pedicularis, Phragmites, Potentilla erecta* és *Carex paradoxa*. Egyetlen szál *Triglochin palustris*-t találtam itt. Kisebb-nagyobb vízfoltocskák gyakoriak, tele Chara sp.-el A tőzeges széle felé *Salix fragilis, Alnus glutinosa* alatt *Polygonatum multiflorum, Veratrum album* húzódnak meg. Nem hiányzik a mezofil rétekről a *Carex hirta*, a vízárkokból pedig a *Glyceria plicata* sem.

NYELVMŰVELÉS

Alakvegyülés.

Nem sok ideje annak, hogy az Erdélyi Múzeumban olyan szókat, szólásokat, szerkezeteket soroltam föl, amelyek két-két szónak, szólásnak, szerkezetnek akaratlan vegyüléséből, olykor szándékos összekeveréséből keletkeztek (L. Erd. Múz, XLIV : 1939, 385 kk.). A véletlenül elém kerülőket azóta is följegyeztem. Föltűnő, hogy aránylag milyen gyakran fordulnak elő nemcsak az élőbeszédben, hanem a napisajtóban, sőt a szorosabb értelemben vett irodalmi nyelvben is. Igaz, hogy az a lélektani tünemény, amely a vegyülésnek, a keveredésnek alapoka, vagyis, hogy a rokon és ellentétes fogalmak fölidézhetik egymást, beszéd és írás közben állandóan munkában van. A másik ok, a szórakozottság, pillanatnyi figyelmetlenség sem olyan ritka jelenség, hogy ne kellene véle mindég számolnunk, mégis csodálatos, hogy olyan gyakran találkozunk kevert képzésekkel.

Természetes, hogy közülök vajmi kevés az olyan, amely megmarad, elterjed. A legtöbbje születésekor meg is hal, de nem a föltámadás lehetősége nélkül. Például a *rohangál* igét előbb csak egy regényfordításban találtam meg, nem sokkal később Kolozsvári-Grandpierre Emilnek Alvajárók című regényében akadtam rá ismét (Kalapban, kabátban, mint egy őrült *rohangált* fel és alá a szobában, 279. l.). Könnyen meglehet, hogy az író az előbbitől függetlenül alkotta meg újra a szót, amely szerencsésen fejezi ki egy szóval az ész nélkül való ide-oda futkosást.* A rohan szóban nincsen meg a tervszerűtlenség, a céltalanság, a *szaladgál* igéből meg hiányzik a nagyobb gyorsaság. A *rohangál* (= rohan × szaladgál) mindkettőnek jelentéstartalmát egyesíti.

Ezt az igét tarthatjuk különben pusztán a szalad*gál* ige hatására továbbképzett igének is. A két fajtájú képzés között sokszor nem nagy a különbség, a keletkezés módját nem mindég lehet eldönteni.

A következőt pedig már oly régen és oly sokszor számbavették, hogy akár általánosan elterjedtnek, tehát elfogadottnak és helyesnek is tekinthetjük: a jó mama üveghangon énekelte *ezelőtt vagy harminc éve* az isteni melódiákat (Magyar Nemzet IV. 1941. aug. 3.) = *most harminc éve* × *ezelőtt harminc évvel.*

* A köznyelvben néha Désen és Kolozsvárt magam is hallottam. A szerk.

Újabb följegyzéseim a következők:

A felső iskolákba törekvő... tanulók a *legátháríthatatlanabb* akadályokba ütköznek (Szász Zsombor: Románia, 75. l) = *legáthághatatlanabb* × *legelháríthatallanabb.*

Igazi *kolontikus* ember (Sz. M.-tól hallottam 1939. dec. 4-én) = *kolontos* × *lunátikus.*[1]

Miközben egy falatka kenyérrel a villájára segítette az ételt, arcára *undorgó* fintor ült (Kolozsvári-Grandpierre Emil: Alvajárók, 53. l.) = *undorodó* × *vigyorgó* (+ fintorgó).

Évelgő, kedélyes és kissé cinikus szó lett belőle (Kosztolányi Dezső: Erős várunk, a nyelv, 15. l.) = *évődő* × *enyelgő.*

...talán csak nem vagyok *bódorodott* (Sz. A.-tól hallottam 1940. okt. 28-án) = *bódult* × *háborodott.*

Konrád *óvatatlanul* belement a csapdába (Balanyi György: Szent István, 62. l.) = *óvatlanul* × *óhatatlanul.*

Utóvégtére a játék akár kedves, akár erkölcstelen, mégis csak játék (Az EME XIV. vándorgyűlésének Emlékkönyve, 19. l.) = *utóvégre* × *végtére.*

...budapesti az, ahogy a trafikoslányokkal *évelgünk* (Kosztolányi Dezső: Erős várunk, a nyelv, 24. l.) = *évődünk* × *enyelgünk* (fentebb már láttuk igenévi alakját).

...naponként lábbal *tipodjuk* szent törvényeidet (egy ref. pap szentbeszédében 1939. dec. 3-án = *tiporjuk* × *tapodjuk* (ha ugyan nem székely tájszó).*

Nem veszi észre, hogy... a népek nyilt országútján hever [Budapest] egy *megnyirdalt* ország peremén (Kosztolányi Dezső: Erős várunk, a nyelv, 187. l.) = *megnyírbált* × *meg- és elszabdalt.*

Gyulai *lecáfolt* keményen (Eötvös Károly: Utazás a Balaton körül I. 11. l.) = *lehordott, letorkolt* × *megcáfolt* (ez az egy régi példa).

Temeszteni is tudsz és tudsz *támasztani* (Ady Endre: Levélféle Móricz Zsigmondhoz, vers a *Menekülő élet*-ből) = *temetni* × *támasztani.*

Végre aztán *belégyőződött,* hogy mégis nékem van igazam (Szabó Márton gazdától hallottam Györgyfalván 1940. aug. 12-én) = *meggyőződött* × *belényugodott* + *belétörődött.*

A nyelvészetben a hangtani szőrszálhasogatások*ba utáltam belé* (Móra Ferenc: Négy apának egy leánya, 17. l.) = a szőrszálhasogatások*at utáltam meg* × a szőrszálhasogatások*ba úntam belé.*

...hetekig *távol járt* a fővárosból (Herczeg Ferenc: Arany hegedű, 64. l.) = *távol járt* a fővárostól × *eltávozott* a fővárosból.

[1] A *bolondikus* szóalakot is hallottam régebben nemegyszer, de nem jegyeztem föl, ez = *bolondos* × *lunátikus.*

* Ez bizony az. A szerk.

Valahogy ű osztán a *pápánál jutott mint inasnak* (Nyugat XXXIII: 1940. 288. l.) = a pápához *jutott mint inas* × a pápához *jutott inasnak.*

Emellett *aggodalomra keltő* az (Weis István: A mai magyar társadalom, 222. l.) = *aggodalomra ad okot* × *aggodalmat keltő.*

...valami *illatoshoz* találom *összehasonlítani* (az utcán hallottam Kolozsvárt 1940. máj. 20-án) = *illatoshoz* találom *hasonlitani* × *illatossal* találom *összehasonlítani.*

Multkor *kezem ügyébe ötlött* egyike azoknak a díszműveknek (Kosztolányi Dezső: Lenni vagy nem lenni, 251. l.) = *kezem ügyébe esett, akadt* × *szemembe ötlött.*

Az államhatalom *őrködik arra* (Ellenzék LXI: 1940. júl. 20.) = *őrködik azon, afelett* × *vigyáz, gondot visel arra.*

Számot adtunk a ránk váró *szenvedésekkel* (Keleti Ujság XXIII:1940. júl. 21.) = *Számot adtunk* [magunknak] a szenvedések*ről* × *Számoltunk* a szenvedések*kel.*

Nem akarom *bolonddá tartani* (Általánosan használt szólásforma) = *bolonddá tenni* × *bolondnak tartani.*

Megállja a versenyt (Gál István: A Duna magyar szemmel, rádióföloldvasás 1940. júl. 22-én) = *megállja a helyét* × *fölveszi a versenyt.*

...*ki akarja venni részét*... Európa újraépítésében (Rádióhírek 1940. júl. 22-én) = *ki akarja venni részét*... Európa újraépítéséből × *részt akar venni*... Európa újraépítésében.

Akkor *szóvá került* ez a dolog is (Hallomás 1940. okt. 7-én) = *szóba került* × *szóvá tették.*

Amikor Ch.-nek *arra a kijelentésére került a szó* (Magyar Nemzet IV: 1941. júl. 31.) = *kijelentésére került sor* × *kijelentése került szóba.*

Ezt a mai nyelvet igyekeztem *számon venni* (Balassa József: A magyar nyelv szótára I. köt. III. l.) = *számon tartani* × *számba venni,* és ugyanez még egyszer:

Az országnak *számon kell vennie* (Székely Nép 1941. júl. 23.) = *számon kell tartania* × *számba kell vennie.*

Ezt a gyakran hallott szólást: *Megoldotta a gordiusi csomót* is kevertnek kell tartanunk, mert igaz ugyan, hogy a csomót megoldani vagy kibogozni szoktuk, de a *gordiusi* csomót, egy megoldhatatlannak látszó, kibogozhatatlannak ítélt kérdést csak elvágni (kettémetszeni) lehet. A dőlten szedett szólás tehát = *elvágta a gordiusi csomót* × *megoldotta a kérdést.*

A képzavar (a stilisztika katachresise) sem más voltaképen, mint alakkeveredés. Ez a „zavaros" kép: *élete fonalát eloltotta a halál,* ennek a kettőnek összekavarásából keletkezett: élete fonalát elmetszette a halál × élete lángjat, fáklyáját eloltotta a halál.

Ugyanide sorozható, hasonlóképen magyarázható egynéhány igekötős ige, amelyeket mostanában sokat kifogásolnak, nem is ok nélkül, mert az igekötőre semmi szükség nincsen. Ilyen a *ki*hangsúlyoz = hangsúlyoz × *ki*emel, *be*igazol = igazol × bebizonyít, és más hasonlók. Nagyrészüket azonban még így sem lehet megmagyarázni. Némelyeket bizonyára az a törekvés szült, hogy a már túlságosan elkoptatott és ezért erejevesztett igének újabb nyomatékot adjanak, mások egyszerűen a hiányos nyelvtudásnak vagy fordításnak következményei.

Ezeken az igéken kívül a fölsorolt példák (egy-két kivételt nem számítva) egyszer olvasott vagy egyszer hallott alakok. Nem a szükség váltotta ki őket, sem az új jelentésárnyalatra való törekvés (egy-két ritka kivételt itt sem véve számításba, mint pl. a *rohangál* esetében), hanem — a többféle lehetséges okot egybefoglalva — a véletlen. Talán csak Kosztolányinak egyik szókeverése, az évelgő (évelgünk) kivétel. Ezt valószínűleg szándékosan csinálta az író, de az *évődő* és *enyelgő* mellett ennek sincsen sok jövője. Ámbár, ki tudja?! A szavak sorsát igazán nehéz megjósolni. Lám, a Kazinczyféle nyelvújítás is sok száz jó (szabályos) szót alkotott, közüle sok nem kellett senkinek, ellenben sok más szabálytalanul képzett elterjedt és használatban van ma is. Ez megismétlődhetik bármely képződménnyel. Nem kell hozzá más, csak vegye tollára valamely jeles író, vegye szájára egy kiváló szónok, színész, vagy kezdje el használni a napisajtó (ma ez a legbiztosabb terjesztő), és bámulatos gyorsasággal bejárja az országot. Az emberek általában szívesen kapnak mindenen, ami új és különös.

A határozott névelő elhagyása.

Talán egyetlen nyelvhelyességi kérdésről sem esett annyi szó, mint mindkét rendbéli névelőnknek (a határozottnak és a határozatlannak) használatáról. Igaz, hogy alig van olyan hiba, melyet gyakrabban követnének el, mint éppen a névelők fölösleges alkalmazása vagy indokolatlan elhagyása.

Mostanában az elhagyás vált erősen divatossá. A *Magyarosan* utolsó számában *Nemes* Zoltán tette szóvá ezt a régi, de újabban mind jobban terjedező vétséget (Terjed a névelők elhagyása, X:1941. 79—80.), de még sokszor lesz szükség hasonló fölszólalásokra, míg valamelyes foganatja lesz, ha ugyan lesz, ha nem a nyelvőrök fogják hamarább megúnni a hiábavaló harcot. Ez is könnyen bekövetkezhetik, ha egy-két buzgó védelmezője akad minden nyelvi újításnak, aki fejlődést, gazdagodást lát minden változásban, és fölfogását úgy véli legeredményesebben szolgálni, ha tárgyi érvek mellett (vagy éppen helyett) gúnnyal támad a más véleményen lévőkre. Akkor aztán elmegy az

ember kedve „a kákán is csomót kereséstől". Hiszen a névelő elhagyását is lehet védeni azzal, hogy tömörebbé válik a kifejezés, meg azzal, hogy a régi magyar nyelvnek nem is volt névelője.

Ilyenféle föliratok bosszantják az ember szemét lépten-nyomon: MAGYAR-OLASZ BANK FIÓKJA, ERDÉLYI MAGYAR-OLASZ ÁSVÁNYOLAJIPAR R.-T. KOLOZSVÁRI KÖRZETÉNEK BIZOMÁNYOSA, NEMZETI ÖNÁLLÓSITÁSI ALAPBÓL NYILT ÜZLET, és hasonlók. Mindenünnen *hiányzik a határozott névelő* (Helyesen: A Magyar-Olasz Bank fiókja stb.). De nemcsak kereskedelmi és ipari vállalatok föliratain találkozunk ezzel a hibával, hanem hivatalokéban, intézményekében is, sőt tudományos intézetek is elkövetik nemcsak az utcának szánt föliratokban, hanem kiadványaikon is. Nem akarok érzékenységeket bántani, azért elhagyom a közeli példákat, de egy-két távolabbit kénytelen vagyok fölsorolni a hiba szemléltetése céljából: M. KIR. ERZSÉBET TUDOMÁNYEGYETEM PEDAGÓGIAI INTÉZETE, DEBRECENI EGYETEM MAGYAR NÉPNYELVKUTATÓ INTÉZETE, ANGYAL SZEMINÁRIUM KIADVÁNYAI.

Igazán szaporíthatnám a sort akár egy egész lapon át, mindazonáltal csak még kettőt-hármat iktatok ide a más természetűek közül: MALOMÁROKBA SZEMETET BEDOBNI TILOS, FÜRE LÉPNI TILOS, FELJÁRAT: UDVARI LÉPCSŐN JOBBRA. Helyes volna a fogalmazás, ha azt akarnók mondani, hogy egyetlen malomárokba sem szabad szemetet dobni; ha azt akarnók tudtul adni, hogy sehol sem szabad a füre rálépni. Mai nyelvérzékünk és a mai nyelvhasználat szerint (a kettő természetesen szorosan összefügg) mindenütt szükség van a névelőre. Nem is hiszem, hogy a föliratok készíttetői ezt ne tudnák, vagy hogy a készítőkre, a címfestőkre bíznák a szöveg megfogalmazását. Inkább azt gondolom, az a törekvés csábítja őket a hiba elkövetésére, hogy a főcímet változatlanul megtartsák (az első csoportbéli példákra gondolok), fontosabbnak vélik, hogy ne toldják meg egy eredetileg hozzá nem tartozó névelővel. Talán azt is hiszik, hogy a névelő hozzáadása volna nagyobb vétség.

Ha a főcímet mindenáron változatlanul meg akarnók tartani, néha úgy segíthetünk magunkon, hogy az alcímet nem viszonyítanók a főcímhez, pl. így

M. KIR. FERENC JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM
GAZDASÁGI HIVATAL

Ezt azonban nem lehet minden esetben megtenni, de a főcím tiszta képe föliratokban, könyvcímekben megmarad akkor is, ha a névelőt külön sorba írjuk, ilyenformán

AZ
ORSZÁGOS MAGYAR KÖZÉPISKOLAI TANÁREGYESÜLET
HIVATALOS LAPJA

Nem vagyok nagy barátja annak, hogy nyelvhelyességi kérdésekben is hivatalok döntsenek, mégis jó volna, ha az illetékesek valamiképen módot találnának arra, hogy a föliratok kifogástalanok legyenek, a hibásak kijavíttassanak, mert ha a hibát sokszor látjuk, gyakran olvassuk, lassanként megszokjuk és alkalomadtán magunk is elkövetjük. A kevésbbé iskolázott ember pedig éppen követésre méltó mintának fogja tekinteni. Az utcán unos-untalan szemünkbe ötlő felirat ne legyen a hiba terjesztője.

A -da, -de képző újraéledése.

A nyelvújítás törvénytelen alkotásai közül legtöbbet azokat kifogásolták és támadták az ellenfelek, amelyeket a buzgón „szószaporító" újítók koholt képzőkkel alkottak, az *-ár, -ér; -da, -de; -nok, -nek, -nök; -onc, -enc, -önc* és hasonló képzősöket. Ezek közül némelyiknek védelmezője, igazolója támadt idők folyamán a nyelvészek között, másoknak is meg kellett bocsátanunk, mert szükség volt rájuk és elterjedtek; nehéz, talán éppen lehetetlen lett volna újjal, jobbal pótolni őket. Ilyen megtűrt teremtmények elég sokan vannak a *-da, -de* köpzősök között is (cukrászda, dalárda, iroda, járda, mosóda, nyomda, óvoda, szálloda, tőzsde, uszoda, varroda, zárda, hogy csak a legismertebbeket soroljam föl), de ki gondolta volna, hogy ebben a semmiből teremtett képzőben annyi támadás, oly sok csapás után akkora életerő van, hogy még ma is szaporodni tud. Azt hihette az ember, hogy ma, amikor akkora figyelem fordul a nyelv felé és akkora aggodalommal kísérik minden lépését, amikor oly sokan és jól ismerik a magyar nyelv szóalkotó szabályait, hogy ma — mondom — már nem lehet senkinek büntetlenül vétenie a képzés törvényei ellen. Pedig igazában előre lehetett volna látni, hogy a sok megtűrt példa követésre, utánzásra fog csábítani, és valóban az analogia erősebbnek bizonyult a tudásnál és fölvilágosításnál.

Pedig, hogy a harc nem egészen hiábavaló és reménytelen, bizonyítja az, hogy egynéhány ilyen szavunk nem terjedt el vagy elpusztult, mások is kihalóban vannak (mint pl. csillagda, képezde, tanoda, téboly da, zenede). Mégis Kolozsvár utcáin is találunk újabb vagy fölújított képzéseket, holott azt hittük, hogy az idegen uralom alatt (amikor a magyar nyelv az utcáról száműzve volt), végkép megsemmisültek. Újra van (kávé-)*pörkölde*, (dohány-)*áruda*, (üveg-)*csiszolda*, *kifőzde* (Magyar Kifőzde), *étkezde* (Erdélyi Étkezde), sőt már nékünk is van, nemcsak a fővárosnak, *böngészdé*-nk. Ennek a mintájára egy élclapunk megalkotta a *tallózda* szót is, igaz, hogy tréfából, de hamar komoly név lehet belőle, csak a lapnak kellene nagyobb olvasóközönséget szereznie.

Mindjárt a hazatérés után láttam a *műtömőde* szót is; el kellett olvasnom az alája írt szöveget is (hogy szakított, égetett, molyette sebeket orvo-

sol), hogy megértsem, mit jelent. Ma már másodszor is találkoztam vele. Bizonyára több is van.

Szükség van-é föltétlenül ezekre a szavakra? Nem volna-é nélkülözhető a *-da, -de* képző? Ne tudnánk magunkon másképen segíteni? Fölösleges kérdések, bizonyára több helyes mód is volna új szavak alkotására. Sok esetben legegyszerűbb volna az igének melléknévi igenevét használni főnévként, hiszen erre számos példa van nyelvünkben, amikor is a melléknévi jelzőhöz *tapad* az egész jelzős kifejezés jelentéstartalma; ilyen pl. az *ebédlő* (szoba) *favágó* (ember), *iktató* (könyv, helyiség, tisztviselő), *lejtő* (út), *levélhordó* (ember), *szabó* (mester), *temető* (kert), *szántó* (föld) és annyi más. Ugyanígy volna *kávépörkölő* (bolt), *üvegcsiszoló* (műhely), *Erdélyi Étkező* (helyiség). Más módon lenne a Dohányárudá-ból (legtöbbször két szóba írva találjuk) Dohányosbolt, a Magyar Kifőzdéből *Magyar Kifőzés*, ámbár a *kifőzés* szóhoz sem kellene olyan görcsösen ragaszkodni. Jobb volna a *Magyar Konyha*, ha már *Magyar Étterem* nem akar lenni; itt a *konyha* kissé átvitt értelemben éppen azt jelenti, mint a kifőzés, csak magyarabbul.

De az a baj, hogy az ilyen fölvilágosítások nem jutnak el azokhoz, akiket illet. Mit lehet itt tenni? Újra a hatósághoz folyamodjunk? Egy ismerősöm, aki újabban — hála Istennek — erősen buzgó nyelvőrré vált — tréfás-komolyan azt javasolta, hogy nyelvvédelmi előadásokat kellene tartani, azokon mindenkinek meg kellene jelennie, éppen mint a légvédelmi előadásokon. A nyelv van olyan fontos, ha veszélyben forog, mint az ember és bármely más java; még fontosabb, mert nem egyeseké csupán, hanem az egész nemzeté. Én az emberi szabadságot vetettem ellene, már is annyi kényszerű korlátja van, minek szaporítani. Azt felelte rá, a nyelv a szabadságnál is fontosabb. És ha az embereknek nem használ a szép szó, ép úgy meg kell fenyíteni, meg kell büntetni, mint a szófogadatlan gyermeket.

Hát én nem tudom, mit kellene és mit lehetne tenni (a tanfolyamos-ötlet persze képtelenség), én nem merek sem jobbra, sem balra állani, de valamit igazán meg kellene próbálni, hogy nyelvünket mindegyre meg ne csúfolják.

Kis hibák — gyakori vétségek.

31.[1] *Hagyomány?* A napokban kezembe került egy történeti tanulmány, csak úgy lapozgattam benne, mert különösebben nem érdekelt. Egyszer aztán a lapalji jegyzetekre esett tekintetem (ezt sokan a német *Fussnoté*-t szószerint lefordítva *lábjegyzet*-nek mondják), és nem túlságos gyönyörűséggel vettem észre, hogy az újabb magyar nyelvtisztító mozgalom második évtizedében még mindig kisért a hagyományos (?) p., pag. (= pagina) *lapszám*

[1] L. még Erd. Múz. XLIV (1939), 224, 296 és XLV (1940), 77, 258.

helyett (rövidítve: *l.*), az ibidem az *ugyanott* (uo. vagy u. o.) helyett.[1] Sőt magában a szövegben is találtam ehhez hasonlót. Az egyik idézetben nyilvánvaló elírásból származó hibás évszám mellett zárójelben ott volt a (sic!) szó *(így!)* vagy puszta fölkiáltó jel (!) helyett. De ezekre a latin szókra igazán semmi szükség nincsen, egy csöppet sem mondanak többet, mint a magyarok, sőt ma talán kevesebbet. Egyet mindenesetre elárulnak, azt, hogy sokszor öntudatlanul követjük a multat, akkor is, ha nem méltó rá.

32. *Takarékoskodás?* Ezt a mondatot olvastam egyik napilapunkban: X. beszél „A bánsági hegyvidék és barlangjairól". Az előadás címe bizonnyal ez volt: *A bánsági hegyvidék és barlangjai;* így változatlanul azonban nem lehet beléilleszteni az előbbi mondatba, még így se: *A bánsági hegyvidék és barlangjai*-ról (a ragot kötőjellel kapcsolva a szóhoz). A határozóragot kétszer kell kitennünk: X beszél a bánsági hegyvidék*ről* és barlangjai*ról.* Az igaz, hogy ebben az esetben azt hihetnők, hogy ez az előadótól megállapított cím, így pedig latinos, mert ez a nyelv szerette a címeket *de* előljáróval szerkeszteni. (De amicitia, De conjuratione Catilinae). Jobb tehát más szerkezethez folyamodni, hogy ne legyünk kénytelenek sem az eredeti címet megmásítani, sem régi, de már elavult hagyományokat fölidézni. A régiségben ugyanis elég gyakran találkozunk ragoknak (néha képzőknek is) ilyenszerű takarékos használatával. Helyesebb így írni: Az előadásnak címe: A bánsági hegyvidék és barlangjai. Hiba a tárgyrag elhagyása ebben a mondatban: *H. István és feleségét* búcsúztatja az elökelő násznép; helyesen: H. Istvánt és feleségét. A ragnak egyszeri kitétele csak szópárok ragozásakor fordul néha elő: sütés-főzés*nek;* sürgés-forgás*sal;* ismerem én minden ija-fiát, minden, mi szem-száj*nak* ingere stb.

33. *A -nál, -nél rag* hibás használatáról, más ragok rovására való túltengéséről már sokan és sokszor írtak. Az *Erdélyi Múzeum* 1938. évi XLIII. folyamában *Szabó* T. Attila foglalta össze hét pontban az idetartozó vétségeket; ismét azért teszem szóvá, mert előfordulásuk nem kevesbedett, némelyiküket meg igen bántónak, csúnyának érzem.

Leggyakrabban a hely- és képeshatározó *ban, -ben* ragot akarja pótolni, de nem ritkán az időhatározó *-kor* rag szerepét is vállalja. Csak egy-két példát kívánok felsorolni. 1. A szükséges bejelentő-lapokat a polgármesteri hivatalok*nál* lehet megszerezni, helyesen: hivatalok*ban* volna; magyar észjárás szerint *hivataloknál* azt jelentené, hogy a hivatalok mellett. 2. Ugyanilyen természetű ez is: A háztulajdonos köteles... lakóit 48 óra alatt a rendőrség állambiztonsági ügyosztály*ánál* bejelenteni, helyesen: ügyosztály*ában* vagy ügyosztályán. 3. Érdekesen figyelhető ez meg a kötet három rokon novellájá*nál,* helyesen: novellájá*ban.* — 4. Ez a költő annyira társadalmi lény, hogy szerelmese szépségének megítélésé*nél* sem feledkezik meg ember-

[1] E jelenség itt Erdélyben jórészt a hasonló rövidítéseket alkalmazó rumén tudományosság hatásának tulajdonítható *(A szerk.).*

társai véleményéről; helyesen: megítélésekor vagy megítélése alkalmával. — 5. Még föltűnőbb a hiba a következő példában: ...szívesen segítene politikai bonyodalmainak kibogozásánál; helyesen: kibogozásában. Bántó a vétség azért is, mert *segíteni valakinek valamiben* legmegrögzöttebb vonzatú szólásaink közé tartozik.

34. *A -nak, -nek rag elhagyása* is a gyakori vétségek közé tartozik, erről is volt már szó folyóiratunkban (L. XLIII : 1938. 59—61.), de a fülsértők közül mégis fölsorolok egynéhányat, hátha a többszöri figyelmeztetésnek valamelyes eredménye lenne. 1. Beszélgetés Pataky Kálmán, a világhírű magyar operaénekes testvérbátyjával, helyesen: Pataky Kálmán*nak*, a világhírű magyar operaénekes*nek* testvérbátyjával. A rag ilyenkor, amikor a birtokos jelzőnek értelmezője van, nem hagyható el. — 2. Ugyanezért hibás a következő kifejezés: A ház gazdája: dr. Vécsei Jenő, előbb szabadkai, majd zombori orvos özvegye, végtelenül kedves... úriasszony, helyesen: dr. Vécsei Jenő*nek*,... zombori orvos*nak* özvegye. Ebben az esetben olyan hosszú az értelmező, hogy a mondat a ragok elhagyása miatt csaknem értelmetlenné válik. — 3. Suta a rag nélkül ez a mondat is: ...a magyar sajtó közölte a Politika című belgrádi lap azt az értesülését, helyesen: belgrádi lap*nak* értesülését. — 4. ...csodálatosan megszépült a kolozsvári főtér, téli éjtszakák ez a gyönyörű látványa, helyesen: téli éjtszakák*nak* ez a gyönyörű látványa. A két utóbbi mondatban a jelző és a jelzett szó közé ékelt mutató névmás teszi a *-nak, -nek* ragot nélkülözhetetlenné. Még kevésbbé mellőzhető a rag a következő (utolsó) példában: A király meghagyta neki, hogy hívja meg a vitéz pókcsalád mind a tíz fiát, helyesen: a pókcsalád*nak* mind a tíz fiát. A tartalmas számnévi jelző teszi itt a ragot szükségessé.

35. *Étkezés — étkeztetés.* Geleji Katona István volt az eső, aki a címben jelzett különbségtételt szükségesnek tartotta. Azt mondja Magyar Grammatikácskájában (1645), hogy meg kell különböztetni „a passiva voxokat az activáktól", mert anélkül értelmetlenség származik, néha meg éppen az ellenkezőjét állítjuk annak, amit akarunk. *Az ember teremtése, megváltása* (teremtetése, megváltatása helyett) — szerinte — istenkáromlás-számba vehető, mert azt teszi, hogy az ember teremt, az ember vált meg, holott teremtetik és megváltatik. Geleji Katona Istvánnak jó nyelvérzéke volt, munkájában sok érdekes és figyelemreméltó észrevételt találunk, de néha megesett, hogy nyelvérzéke helyett a logikára hallgatott; ezelőtt 300 évvel ez igazán nem csodálatos.

Vannak azonban ma is olyanok, akik hozzá hasonlóan gondolkoznak. Ma is olvashatunk *passiva voxokat*, azaz szenvedő igealakokból képzett főneveket ott is, ahol nincs rájuk szükség. 1. Mindig megvolt Angliában a törekvés arra, hogy oly barátságos viszonyt teremtsen Franciaországgal, amely a francia részről való *megtámadtatás* veszélyét elhárítja. Semmi félreértés sem származik abból, ha az egyszerűbb *megtámadás* szót használjuk, hiszen

ott van előtte *a francia részről való* jelző is. — 2. A súlyos forgalmi és mozdonyhelyzetre (!?) való tekintettel különvonatok *közlekedtetésére* ezidőszerint nincs meg a lehetőség. Itt is megfelelne a különvonatok *közlekedésére* (vagy indítására, engedélyezésére). — 3. Dr. Csáky István díszdoktorrá *avattatása* a kolozsvári egyetemen; helyesen: díszdoktorrá *avatása*.

Ez a két utolsó egészen új alkotás, nem emlékszem, hogy eddig olvastam vagy hallottam volna. Az a gyanúm, hogy kimondani nem is meri senki. — 4. Ennél frissebbet és csúfabbat csak egyet találtam egy napilap hírei között, a címbéli *étkeztetést*. Szegény, külvárosi gyermekeknek napközi otthonokban ebéddel való ellátásáról volt benne szó. Azt megértem, hogy az *etetés* szót nem akarta a cikk írója használni, mert azt állatokról szoktuk mondani (ámbár ebben a formában: megetettem a gyermeket, etesd meg a gyermeket, mindennapos), az *étetés*-t sem vehette elő, mert *megétetni* annyi mint megmérgezni, de bátran írhatta volna: *külvárosi gyermekek ebédje* vagy *ellátása* vagy egyszerűen *étkezése*.

Hasonlóképen kifogásolhatók ezek: 5.... kormánybiztossá történt *kineveztetése* [*kinevezése* helyett] általános megnyugvást keltett; 6. Hosszú *hányattatás* után [*hányatás* vagy *hányódás* után] betegen érkezett el végső céljához; 7. A költői ingénium *fölfedeztetése* [helyesen: *felfedezése*] lassan érlelődött; 8. Hagyományos, csaknem megszentelt formák szerint szokás *az úrvacsora szereztetéséről* beszélni, de már fölösleges a szenvedő igéből alkotott főnév használata ebben a magyarázatban: A református hit a szakramentumi *táplálttatást* nem matériálisan fogja föl.

Ennek a mesterkélt, csak papiroson élő szóalaknak használata csak abban az esetben volna menthető, ha valóban kétértelműséget, félreértést kellene véle elkerülnünk.

36. *Nevem napja és névnapom.* Az Akadémia helyesírási szabályai, ill. szójegyzéke szerint *névnap* szavunknak személyragos alakja helyesen *nevem napja, neved napja* s így tovább. Ezt a szabályt azonban már többen elvetik, mint ahányan megtartják, úgyhogy nemsokára törvényesíteni kell a *névnapom, névnapod* alakokat is. Ez onnan jut eszembe, hogy nemrégiben egy hasonló, de sokkal szokatlanabb szabálytalanságot olvastam, még pedig *Kosztolányi* Dezső Kortársak című munkájában (a 186. lapon): Minden szó annyira ismerős, akár *atyafiaim* [atyámfiai] szava. Nehezen dönthető el, hogy vajjon a nyelvnek ez a kiváló mestere szándékosan vagy szándéktalanul használta ezt a formát. Úgy gondolom, hogy véletlenül rájárt a tolla, hamar észrevette ugyan, de mint különösséget meghagyta, hiszen nem nyelvtudós volt, hanem nyelvművész, aki szerette stílusában az egyéni vonásokat.

A Keleti Ujság egy régebbi számában ezt olvastam: Ő esett *kezeügyünkbe* [kezünk ügyébe], így hát parancsolgatni kezdtünk neki. Természetes, hogy ezt is hibának érezzük, mint az előbbit, de ha olyan gyakran használnók őket, mint a névnapom-ot, ép úgy hozzászoknánk ezekhez is.

Aminthogy például éppen ellenkezőleg legalább is különösnek érezzük a következő mondat egyik hasonló összetett szavának voltaképen szabályos személyragozását: ...hogy aztán lelkiismeretes tépelődésekkel állapíthassák meg *maguktartását* az új helyzetben (egy neveléstudományi munkából; szokottabb volna: *magatartásukat).* Sőt nemcsak szokatlannak, hanem valósággal hibának tartjuk ezt: „...döbbennem illik, ha magam is szívemen hordom *anyámnyelve* szépségét, épségét, romlatlan állapotját (egy szépirodalmi folyóiratból). Az *anyanyelv* szót már csak a második tagján lehet személyragozni (anyanyelvem, anyanyelved stb.), mert a szó félig-meddig átvitt értelmű, az anyanyelv sem mindig azonos az édesanya nyelvével. Anyámnyelve *valóban* édesanyám nyelvét jelentené, de nem föltétlenül az enyémet is.

Mindebből az tűnik ki, hogy a nyelv szabályai nem általánosak, nem kivételnélküliek; továbbá az is, hogy ezek a szabályok nem örökérvényűek. Ami helyes száz esetben, helytelen lehet a százegyedikben; ami helyes ma, idő multán helytelen is lehet.

Brüll Emánuel.

A szerkesztésért és kiadásért felelős: **Dr. Szabó T. Attila.**

11944 Minerva Nyomdai Műintézet Rt. Kolozsvár 1941. Felelős vezető: Lengyel Albert, igazgató.